

**ЧАРЛС
ПЪРСИ СНОУ
РЕАЛИСТИТЕ**

ЧАРЛС ПЪРСИ СНОУ РЕАЛИСТИТЕ

Превод: Мариана Неделчева

chitanka.info

МИХАИЛ НЕДЕЛЧЕВ

ЛИЧНОСТТА НА РЕАЛИСТА

Толкова много книги, посветени на Байроновия тип писател, на романтичната художествена личност, на новия в началото на века творец — самотен трагически художник, на създателя на съвременна художествена религия, където поетът е сам жрец и пророк. И вероятно нито една — опитваща се да обобщи човешкия тип, родил в съзнанието си големия класически роман на деветнадесети век; вероятно не е написана още книга, която изследва неизтощимото любопитство към света, чийто плод са и „Човешка комедия“, и „Червено и черно“, и „Война и мир“ — с цялото им многообразие като свидетелства за всестранната човешка активност! Ето, оттук някъде, от тази диспропорция, трябва да тръгнем при прочита, а и при оценката на книгата „Реалистите“ от видния английски съвременен писател лорд Чарлс Пърси Сноу. Защото неговите осем очерка за едни от големите класици на европейската литература очевидно не са последователно разгърнати биографии. Те не са и цялостни анализи или дори обобщени характеристики на творчеството на съответния автор. Това са именно етюди на тема: реализмът като всепроникващо и всеобхващащо човешко отношение към света; това са етюди, в които една голяма способност на издигнати представители на човешкия вид е персонифицирана в осем писатели.

Лорд Сноу няма никъде в книгата категоричен отговор на въпроса: що е реализъм? Всъщност, изглежда, той наистина е убеден, че реализмът е характеристика не само при литературната дейност. Това е светоусещане, формирано и върху основата на физически качества, на генетически получени нервна система и психологически особености. Какви? Е, точно заради това е написана книгата „Реалистите“ — за да потърси тези качества в съпоставки, за да бъдат видени прочутите романи просто като един от изразите (но най-съвършените естествено) на менталните и чувствените способности на реалистите. Един писател, който стоически се опитваше в средата на

XX век да бъде реалист, според класическата кройка, търсеше във всички посоки родството си с великите предходници, опитваше се да узнае: какво означава да живееш и пишеш реалистически? Ето защо Сноу не се смущава, че избраните от него автори се разполагат с творческите си периоди над сто години. Това, което го занимава, очевидно излиза извън периодизационните схеми.

Всъщност, учудващо е колко много знаем по темата: какво означава да живееш и пишеш по романтически или новоромантически, или „по декадентски“? И как сравнително рядко сме си задавали въпросите на Сноу от „Реалистите“! Това е правомерно от гледна точка на литературната история. Личността на романтика е тема на автобиографически ориентираната (ново)романтическа литература; тя е интегрален знак за цели периоди и стилови насоки; тя е модел на жизнено поведение за широки обществени слоеве; тя периодически се превръща в един от централните исторически персонажи. Байрон и Лермонтов, Бодлер, Верлен и Рембо, Блок и Яворов — каква бездна от проблеми около личността на твореца и като предметена, „социализирана“ *литературна личност*! И нека отново подчертаем: не става въпрос за единичната, емпирична биография, а за типа художествено и обществено съзнание. В един от предсмъртните си фрагменти Бахтин пишеше, че крайното разграждане на живот и литература е израз на криза в класическото литературно съзнание и очевидно отдаваше предпочитанията си към прозрачната яснота в изображението на живота от ненадминатите епически романи на XIX век. Консерватизъм ли е това? Консервативно — песимистично ли е например фаталистичното убеждение, че тези романи не могат днес да бъдат „надминати“ като изобразителна и идейна мощ? Нека оставим тези въпроси без отговор и осъзнаем, че макар личността на реалиста да не е иманентно присъща на литературното развитие тема, макар тази тема да не е фокусирала идейната проблематика на разнородни културни епохи, тя е била през всичкото време всъщност една голяма „скрита“ тема. При това тя може да се окаже не по-малко интересна от темата за романтика — винаги така ефектно присъстваща.

Но макар проблемът за личността на реалиста във връзка с идейно — тематическата всеобхватност на романите да не бе специално и системно разискван, този тип чувствителност и реакция спрямо света бе включван в разнородни типологии от повече или по-

малко авторитетни естетически или социалнопсихологически концепции. Още в края на миналия и началото на нашия век немският философ и изкуствовед Вилхелм Дилтай обособи три типа мислене (а всъщност и светоусещане): позитивистичното, при което духовното се обяснява чрез физическия свят; обективно — идеалистичното, където материалното е израз на вътрешната реалност; и дуалистически идеалистичното или „идеализмът на свободата“ — със „самостоятелност на духа по отношение на природата“ (според обобщението на Уелк и Уорън върху теорията на Дилтай). За Дилтай, който бе и един от създателите на „философията на живота“ и за неговите ученици вторият тип мислене е родил класицизма и романтизма, третият — експресионизма. Съвсем естествено на повечето герои от тази книга следваше да се припише първия тип светоусещане. (Вгледаме ли се в тази класификация, ще доловим „критическата“ ѝ същност, ще забележим нейната зависимост от съвременните тогава предпочитания към типа изкуство.) Според друга типология следваше да очакваме, че знаменитите писатели реалисти ще бъдат предимно *екстравертни* типове — отново в противовес на „интровертните“ романтици...

Сноу върви решително срещу тези типологии, срещу подобни противопоставяния. Ще се окаже, че неговите *реалисти* могат да мислят и чувстват и по трите начина; ще се окаже, разбира се, че някой от тях в определен период би се вместил в една или друга типология. Но не това е важно в очерците на английския писател. Изглежда, че в представите му *способността за реализъм* в мисленето и чувстването започва от прекомерното количество енергия. Какъв е видът на тази енергия? Отново няма да получим формален отговор на този въпрос — той също е една от подбудите да бъде написана тази книга. Във всеки случай волтовата дъга възниква между следните два полюса: силно изразена азовост и извънмерна социална отзивчивост (не в смисъл да „помогнеш“ и „поучиш“, а като интерес към всички форми на социалното, дори в желанието да ги преживееш — непосредно физически или чрез словото, което при реалистите е почти едно и също). Според очерците на Сноу така възникващата енергия на реалистите дава непресекващите тласъци в разгръщането на техните биографии. Свикнали сме да мислим, че най-вече при естетизирания всекидневен бит на декаданса се извършва взаимопроникването на

живот и литература. Сноу иска да ни убеди, без да изпада в елементарен биографизъм при анализите, че и големите романи са части от общия поток на живота на реалистите. Най-крайният случай естествено е Толстой, който просто се отказва от изкуството в името на епически замисления си живот. Нещо подобно Сноу открива при всички „реалисти“. Така творчеството им се оказва своеобразна „жизнемисъл“ (нека използваме неологизма на Георги Гачев). При това авторът посочва, че за разлика от романтиците този *живот* — *творчество* не е естетизиран само в една гама или в една посока. Защото, както пише той в Епилога на книгата: „великият писател трябва да живее с най-лошия, както и с най-добрия аспект на своята природа“. Този извод Сноу прави, след като е проявявал силно любопитство към всички „неясни“ места в биографиите на своите герои, след като се е опитвал да надникне в „тъмните“ кътчета на душите им. Това любопитство не би могло да ни дразни, то не е проява на лош вкус у биографа, а израз на специалните му персоналистки търсения. Или, ако трябва да обобщим, големият реалист не е стилизирана личност, подобно на предходните и по-сетнешните литератори, които живеят и описват само една или няколко полюси от живота. За Сноу реалистът освен това явно е нещо повече от писател, от художник. Английският белетрист ни припомня мисълта на Енгелс, че е научил за буржоазната икономика много повече чрез романите на Балзак, отколкото чрез трудовете на специалистите — икономисти и статистици. Така е и при останалите — и Стендал, и Дикенс, и Достоевски, и Толстой пишат и есеистика, философия, публицистика, историография. Тоест тяхната литература сама по себе си е неимоверно разгръщане и синтезиране на *цялото* знание.

Днес, при новото развитие на някои литературни направления, не бихме споделили напълно тази крайност в аксиологическите представи на Чарлс Сноу. Тя е свързана и с една доста разпространена йерархическа жанрова система, според която романът е несравним като ценност с останалите литературни родове и жанрове. (Бахтин също мислеше, че романовото изкуство като пластично, усвояващо всичко по пътя си изкуство е нещо принципно различно от останалата литература.) И в днешното българско литературно мислене това убеждение е доста разклонено и затова няма да го разискваме.

Посочвам го само, тъй като то обяснява патоса, редица интонации в книгата на Сноу.

Всъщност книгата „Реалистите“ е свидетелство от крайния етап на един дълъг процес — на разширяване на понятието „реалист“ и на утвърждаване на романа. (Когато разказва как Балзак е решил в младежки години да стане писател, Сноу пише: „Какъв тип писател? В негово време на този въпрос имало само един отговор за амбициозния млад човек. Щял да пише драми в стихове“. И историческото време на неговите реалисти е времето за промяна на тези ценностни представи, за преместване на акцентите, като самите реалисти всъщност осъществяват това.) Какъв поврат наистина от времето на Шилер, който употребяваше в кореспонденцията си с Гьоте понятието реализъм почти винаги отрицателно и който писа, че французите са „по-добри реалисти, отколкото идеалисти“ и че „реализмът няма да даде нито един поет“! И в книгата на Сноу ще срещнем на едно място подобен „литературен национализъм“, но вече ценност е естествено реализмът. Така Чарлс Сноу смята, че американската литература е най-често „натуралистична“ (отново широко разбирано) и това му дава основания да счита *реалиста* Хенри Джеймс по-скоро за английски писател. Но всъщност — подобен европоцентризм проявява и самият Джеймс в прочутата си книга „Майсторството на романа“ (1934 г.), а и той също смята романа за ненадминат жанр: „Няма проява на живота, няма способ да го видиш и усетиш, които да не са достъпни за романиста“ (из „Изкуството на прозата“, 1888 г.). Така че в своите възгледи Сноу най-често има солидната подкрепа на своите реалисти.

Време е вече да кажем, че в рамките на цялостната есеистика на Сноу неговите реалисти са очевидно един от централните персонажи на „хуманистичния“ XIX век. И като проблематика, и като персоналистическо мислене „Реалистите“ (една от последните приживе публикувани книги) се свързва с посмъртно издадената книга „Физиците“ — отново паралелен разказ за едни от най-значителните хора вече на XX век. Така двете книги се оказват конкретизации на идеи от прочутата книга на Сноу, книга, преведена почти навсякъде в света — „Двете култури“ (1959 г.). Тук върху противопоставянето на *художествената интелигенция* на *учените* се размишляваше за съдбата на мислещото човечество въобще. Сам писател, но с кеймбриджко образование по физика, лорд Сноу носеше в себе си този

дуализъм. Очевидно тези негови последни книги (писателят почина на 1 юли 1980 г.) са нов опит да се разположи във временна последователност проблемът за двете култури. В Епилога към „Реалистите“ авторът оставя една възможност и днес, във времето на физиците, да се появят велики реалисти. Първо, ние не сме способни да ги оценим отведнъж (Сноу припомня „слепотата“ в това отношение на един от най-големите критици Сент-Бъов); второ, те ще се родят най-вероятно другаде, в други култури с друг исторически опит и с друго развитие, не там, където откривахме *реалистите* от XIX в.

Но дали единствено там могат да се открият и в миналото? Дали това са точно те и единствено те? — всеки читател има право да запита. Сноу е категоричен: *реалистите* (великите, разбира се) са точно осем и те се наричат: Стендал, Балзак, Достоевски, Толстой, Галдос, Хенри Джеймс, Пруст. За първите петима — както и да е. Но защо Галдос, а не толкова по-известните, макар и по национално специфични Унамуно или Валие-Инклан (ако трябва непременно да се „избира“ испанец?). И защо например Хенри Джеймс — а не Марк Твен? А Пруст — въпреки значимостта му, не е ли вече криза на това класическо литературно съзнание и не съществуват ли редом с него писатели, които творят в традиционния класическо — реалистичен дух? Нека не оспорваме избора на Сноу. Освен субективното право на един писател, той има и едно друго основание: възможността за паралели между точно тези писатели. Не става въпрос за това, че почти всички са „ниски и пълни хора“ — както сам Сноу иронизира наивния биографизъм.

Една от най-модерните насоки в биографическото изкуство представят опитите да се мислят големите фигури от миналото, включени в разнородни „системи от биографии“. И това е старо поне колкото „Успоредни животописи“ на Плутарх. Но днес такъв тип паралелно изследване наистина е свързано с новото структурно — системно мислене, личностите са така подбрани, че връзката между тях е не само сюжетна, идейна или противопоставна, но тя е едновременно в толкова посоки, че светът на техните взаимовръзки става свят самостоятелен. Реалистите на Сноу идват естествено един след друг, интересуват се от предходника, раждат се един от друг. Но не генетическата връзка е най-важната — книгата на английския писател в малка степен е книга за развитието на реализма. По-важно е,

че те имат общо висше битие и именно то е базата за стотиците паралели.

В ранната си „опоязовска“ книга „За теорията на прозата“ (1925 г.) Виктор Шкловски изложи знаменитата си идея за прийома на *остранението* върху анализ на способа на Толстой да описва вещите през очите на героите си „странни“, извадени извън привичния им контекст. Сноу е забелязал и подчертал една голяма способност на своите романисти: те гледат и своя живот, и своето творчество с неизтощимо любопитство, така, както всичко друго в света, за тях дори собственото им битие е „остранено“ и точно затова са способни да пресъздават епически и с класическа яснота.

Но не е ли пространният разказ за великите романисти, създаден от един от значителните английски реалисти на XX век, една възможност да види „остранени“ собствения си писателски занаят и духовния си опит? Не е ли тази книга скрито автобиографична? Вероятно е така и с това тя се превръща в част от духовното завещание на Чарлс Пърси Сноу.

Михаил Неделчев

СТЕНДАЛ

Стендал бил изключителен човек и изключителен писател. Още като момче си поставил за цел да добие, както сам казва, познания за човешкото сърце. И наистина, по свой начин постигнал тази си цел, като при това направил някои действително оригинални открития. Дори и днес тези открития могат да ни изненадат и поучат.

Под познание за човешкото сърце той нямал предвид пълното опознаване, способност, дадена от самата природа на по-велики писатели от него, включително и на неговия идол Шекспир, а не постигната вследствие на съзнателно проучване. Имал е предвид познание за неговите собствени емоционални състояния и преди всичко за променливите му любовни увлечения, които е изследвал с клиническа безпристрастност. В това отношение, както и в редица други, той стои много по-близо до егоцентричните писатели на двадесетия век, отколкото до своите съвременници. За добро или за зло, неговият глас твърде често ни звучи с интонацията на днешния западноевропейец. Можем да го срещнем днес на писателските гуляи в Ню Йорк или Лондон, нападателен, конфликтен, забавен, но и злобен, тъй като за него все още не е дошъл големият търговски пробив. Впрочем той не дошъл до края на живота му. Стендал е притежавал по-силна воля и повече енергия от писателите на двадесетия век, но си прилича с тях по своята безсърдечност, по своя независим и вечно млад дух.

Последното може би звучи странно. Но дори в напреднала възраст Стендал по някакъв начин бил запазил у себе си надеждите, безпокойството, недоволството, романтичните мечти и чувството за самота, характерни за младия човек. В компанията на свои връстници той изглеждал не съвсем възмъжал. Може би именно затова творбите му очароват младите читатели и им правят впечатление с пикантността си. Човек трябва да започне да чете Стендал на около двадесетгодишна възраст. Ако вече има някаква представа от Достоевски и Толстой, той ще прецени, че Стендал не е от същата величина, но е много възможно

да пожелае да се идентифицира, в зависимост от пола си, с Жюлиен Сорел или с Матилда и никога няма да престане да се възхищава от Стендал.

Роден е в Гренобъл през 1783. Годината е твърде важна. Бил е на шест години, когато започнала Френската буржоазна революция, и на десет, когато гилотинирали Луи XVI (акт, който той, макар и издънка на отявлена роялистка фамилия, одобрявал най-възторжено). Преживял е Директорията, Наполеоновия военен преврат, Империята. Бил е чиновник в имперската администрация, заедно с Наполеоновата армия стигнал до Москва и участвал в отстъплението. Дочакал Реставрацията и накрая получил държавна служба в кралството на Луи Филип.

Живял е в епоха на непрекъснати промени. За хора като Стендал е имало периоди на опасност. Имало е обаче и възможности за преуспяване. По време на Империята много младежи, дори още юноши, са направили главозамайващи кариери. В това число и негови роднини. Ние си мислим, че живеем в безкрайно несигурна епоха и че нашите предшественици от деветнадесетия век са били по-щастливи. Това може би важи за Америка и Англия, но не и за Франция. Повечето от нас, дори и през войната, са водили спокойно съществуване в сравнение със Стендал. Малцина са били така упорито следени от разузнавателните служби на толкова много страни. Политическата държава не е ново изобретение и доносите за Стендал често са били забележително точни.

Семейството му принадлежало към интелигенцията. Баща му, адвокат с прилично материално състояние, се опитвал да увеличи доходите си, като търгувал със земя. Както много от представителите на буржоазията от началото на деветнадесетия век, той не разбирал нищо от пари и загубил една голяма част от своите собствени. След неговата смърт Стендал, който очаквал задоволителен доход, получил жалко наследство. Той презирал всичко това — произхода си, некомпетентността на баща си, упоритостта на баща си, самия си баща, когото в своите писма обикновено наричал „Незаконородения“. Стендал презирал факта, че е буржоа, провинциалист, при това не заможен (макар че никога не е бил действително беден). Не държал особено много на истинското си име, което било Бейл. След време решил, че то може да бъде подобро, като му се прибави едно „дьо“,

на което нямал право. Освен това използвал цяла колекция от псевдоними отчасти поради дискретност, но най-вече защото не му било достатъчно да бъде просто Анри Бейл от Гренобъл.

Обикновено с право се смята, че хората, които си променят имената, биха предпочели да са родени в по-романтична и благородна среда. Анри Бейл искал да бъде италиански аристократ. Дори си мечтаел върху надгробния му камък да бъде написано: „Ариго Бейл от Милано“. Стендал, макар и най-известното му прикритие, е само едно от многото. Името е взето от названието на едно немско село, през което той минал веднъж при една от мисиите си като имперски служител. Само че го запомнил погрешно. В действителност то е Stendal, без h^[1]. Но Стендал, въпреки блестящия си интелект, бил твърде лош лингвист. Той обичал много английската литература и горд от познанията си, изпъстрял своя дневник с английски фрази. Повечето от тях са трогателно смешни. Голяма част от живота си прекарал в Италия, но така и не научил езика добре.

През цялото време, докато страдал от тези ранни семейни несгоди, от своята провинциална непохватност, от ненавистта си към Незаконородения, той не преставал да изследва упорито човешкото сърце (естествено, изразявал се с езика на времето си и използвал думи като *сърце*, *душа*, *дух*, докато ние бихме предпочели на тяхно място други; мисля, че е по-добре да не подправяме неговите). От осемнадесетата до тридесетгодишната си възраст той си водил дневник, в който редовно анализирал своите открития. Онзи, който не познава Стендал, би трябвало да започне с този дневник, просто за да се потопи в неговия свят и да го усети. Дневникът е извънредно егоцентричен, какъвто е бил Стендал през целия си живот. И извънредно искрен. Ще посочим един доста типичен пример, който той е написал, когато вече не е бил момче. Както често му се случвало, Стендал се бил влюбил романтично в една съвършено недостъпна жена (тя била съпруга на единствения му влиятелен покровител, тъй че ако постигнел целта си, това за него щяло да бъде равнозначно на гибел). Както често му се случвало, той бил преценил напълно погрешно нейния характер и нейните чувства или по-точно липсата на чувства към него.

„3 юни, 1811. Когато приближавах Замъка, сърцето ми затуптя от стеснителност.

Посрещнаха ме пламенно и радостно и с някаква нотка на нежност...

Колкото до самия мен, аз бях решил да кажа, че съм влюбен. Всяка нощ се упреквах, че не съм изпълнил намерението си, но беше решено да остана до неделя. Това успокои временно моята плахост. Този период от няколко дни бе един щастлив остров за мене. Аз бях вежлив, а и тя бе безкрайно вежлива с мене.

На 31 май записах следното: войската, която командвах (тоест самият Стендал), беше изпълнена с ужас и смяташе, че няма да мога да се справя с това начинание. Точно това си казвах вбесен на 30 май, когато се разхождах сам из парка в единадесет и четвърт, след като всички други си бяха легнали. Масивни облаци преминаваха пред луната; аз съзерцавах тяхното бягство и си припомнях красивите легенди за Осиан, за да отклоня мисълта си от неудовлетвореността, която изпитвах към самия себе си. Поне пет-шест очевидни причини ми сочеха предимството и необходимостта да започна битката, но цялата ми смелост се изпари при вида на неприятеля. Само още една крачка и аз по-скоро бих пръснал черепа си, отколкото да кажа на жената, която вероятно ме обича, че съм влюбен в нея. А уж съм на двадесет и осем години, видял съм свят и имам силен характер!“

Неговият стремеж към себепознание бил неуморен, но не безкористен. Той не му дал онова съчувствие към другите човешки същества, което е така естествено за писатели като — нека не споменаваме най-внушителните примери — Чехов или Тролъп. Всъщност през целия си живот Стендал е проявявал твърде малко проникателност и далновидност спрямо другите човешки същества, особено спрямо жените. Той е бил класически случай на психолог на своите собствени, нека използваме Прустовия термин, задръжки. Той не е бил психолог в смисъл че разбира характерите на другите хора или че може да проникне в техните цели и съдби. Подобно безпристрастно любопитство му било чуждо. Силното любопитство, което изпитвал спрямо себе си, е било заради самия него. То щяло да му помогне да осъществи върховната цел на живота си, която била — днес на нас това ни звучи едва ли не абсурдно — търсенето на щастие (*la chasse au bonheur*).

Нека не забравяме, че той е дете на Просвещението. Неговото романтично въображение не се нуждаело от особени подтици, но то

било пренатоварено от Русо. Във всичките прояви на Стендал то се борило срещу неговия ясен, скептичен, развенчаващ ум и обикновено надделявало. Той се опитвал да използва възможностите на този ум, своята ирония, своя сардоничен цинизъм, способността си да вижда хората по-смешни, отколкото са в действителност, за да потисне спонтанността и надеждите си. Не успявал за дълго, но този конфликт е донякъде причината за изненадващите особености както на неговата личност, така и на изкуството му.

За да намери щастието, решил той още като юноша, по-непохватен и упорит, отколкото е нормално за един юноша, трябвало да постигне три вида успех. Имал нужда от успех сред жените. Имал нужда от слава. Имал нужда да осъществи амбициите си.

Във всичко това няма нищо странно. Интересно е да узнаем колко млади хора не са си мечтали за нещо подобно. И тези мечти са особено натрапчиви през зелените години на младостта, когато бъдещето сякаш не съществува. Бедата при Стендал е, че той, в много по-голяма степен от повечето младежи със силни характери и талант, е бил лишен от инстинкта как да постигне тези желани цели.

Най-лесно щяло да му бъде да получи славата. Най-накрая, години след смъртта му, тя действително дошла. Но той не знаел какви са истинските му дарби. Започнал да пише романите, на които се дължи днешната му слава, след като отдавна бил минал четиридесетте. Междувременно извършил хиляди глупости. Той бил истинско светило в своето училище в Гренобъл, както твърдял баща му (всъщност семейството му съвсем не било толкова равнодушно към него, както той упорито вярвал). Проявявал необикновени математически способности. Като оставим настрана езиците, вероятно е притежавал най-добрия академичен ум (в буквалния смисъл на думата) измежду всички по-известни писатели, с изключение може би на Джордж Елиът. Неговите математически способности били оценени своевременно и той бил изпратен в Париж още преди да навърши седемнадесет години, за да кандидатства в Политехниката. Макар и основана наскоро, тя вече се била превърнала в трамплин за почти всякакъв вид кариера в Наполеонова Франция.

Стендал обичал математиката, но перспективата за една такава строга кариера не го блазнела. Той измамил баща си и не се явил на приемния изпит. Стремел се към по-голяма слава. За съжаление

мечтаел за онзи вид литературна слава, която била най-недостъпна за него. Смятал, че трябва да стане наследник на Молиер. Години наред, докато се скитал из Париж, а и след това, когато бил прикрепен към френската армия, Стендал най-усърдно посещавал всеки театрален спектакъл, до който можел да се добере. Воден от своя чудесен, аналитичен ум, той си правел бележки и изграждал теории. Всичко написано от него имало смисъл. Бил добър критик на всякакъв вид литература (но не и в областта на изобразителното изкуство и музиката).

Това увлечение по театъра, макар че благодарение на него от време на време печелел успехи в компанията на актриси, не му помогнало да пише пиеси. Повечето от спектаклите, които посещавал, и това той го знаел отлично, били боклук. Дори и да притежавал талант, нямало от кого да се учи — както впрочем не би имало и в Англия. Но той не притежавал нито капчица такъв талант. От всички големи писатели, които са се опитвали да пишат пиеси през деветнадесетия век — Юго, Ламартин, Байрон, Шели, Дикенс, Браунинг, Генисън, почти всички, за които можем да се сетим, са се опитвали, но техните пиеси са безвъзвратно мъртви, — той е бил едва ли не най-малко подходящият за наследник на Молиер. Пиесите на другите са ужасно скучни, ала неговите са дори още по-лоши. Той ги пишел в александрини, но за съжаление нямал ухо за стихове. В разговор пускал с лекота саркастични забележки, но нямал чувство за хумор. Имал силно вътрешно въображение, но не бил изобретателен. И преди всичко не притежавал усет за това какво би било ефектно на сцената. Това е рядка дарба, която няма нищо общо със словесния литературен талант.

И така, той не станал наследник на Молиер — нито на Шекспир, от когото се възхищавал дори още повече. От време на време правел съвсем аматьорски опити и в някои други литературни форми. Вярвал непреклонно в собствените си сили, но не можел да реши какви са те всъщност. Знаел с положителност, че е изключителен човек, човек, който заслужава слава. И въпреки това цял живот е проявявал скромност по отношение на литературните си способности, както и на литературните си постижения, когато е имал какво да покаже.

Направил е литературни набези, които не биха били отпечатани през двадесетия век — „История на живописата в Италия“ (някаква

странна бърканица, по-голямата част от която е крадена от другаде), „Животът на Росини“ (книга, която вбесила музикантите), „Рим, Неапол, Флоренция“ (която, ако въобще е за нещо, е за Милано и Болоня). Но в ранния деветнадесети век кръгът на образованите хора е бил твърде тесен. Тези, които записвали мненията си върху хартия, се знаели. Нищо не можело да попречи и на Стендал да запише своите мнения, насочени срещу Бурбоните, срещу Австрия, срещу църквата, срещу повечето установени неща. Тъй че тези негови произведения, пример за объркана журналистика, тук-таме озарена от искри на оригиналност, довели до два резултата, които един съвременен писател би получил само по някакво чудо. Властите из цяла Европа го заподозрели силно; и той си спечелил уважението на някои от най-видните по онова време живи писатели, включително на Гьоте и Байрон. Малко съмнителна слава, но това било само началото. На тридесет и шест годишна възраст, наскоро след смъртта на баща си, вбесен от факта, че Незаконородения не му е оставил задоволително наследство, той бил споходен от своя „звезден час“. Дошло му наум, че вече дълги години е изучавал своето състояние, когато е влюбен, и е направил интересни открития. Защо да не ги запише? И така, създал „За любовта“, чиято първа част е първата истинска поява на автентичния Стендал. По-нататък ще говорим още за тази изненадваща творба.

Би било погрешно да се съди, че той е станал професионален писател. Минали години, преди да напише романите си, а дори и тогава славата — за която понякога дръзвал да си мисли — останала за следващото столетие. Той никога не е бил професионален писател в смисъла, в който са били неговите най-велики съвременници. На моменти си мечтаел за коренно различни пътища към славата. В разцвета на Империята военната кариера била най-бързият и най-привлекателният от всички тези пътища. Като младеж Стендал размишлявал, че много мъже, почти негови връстници, са станали генерали, а един-двама дори крале. Защо да не се прослави като войник?

И той наистина бил зачислен към един драгунски полк. Вече имал едногодишен опит като цивилен квартир-майстор, но никаква практика като войник. Наполеоновата армия не била строго професионална. Стендал обичал униформата. Бил силен и смел. Но

военният живот му бил скучен, а той от всичко на света най-вече мразел скуката. Затова, без да му мисли много, още ненавършил двадесет и една години, точно когато Италия била окупирана, той се оттеглил от своя пост за съвсем понятното възмущение на своя баща и своите покровители.

Славата била цел за Стендал. Съвсем друго нещо било честолюбието. Според неговото разбиране на тези термини славата, макар че можела да донесе материално възнаграждение, трябвало да осмисли живота.

В нея нямало нищо прозаично, тя била израз на желанието да оставиш нещо след себе си. Това схващане споделят много творци и в него има нещо едновременно трогателно и достойно за възхищение. „И в края на житейския си път аз може да обядвам заедно с Ландор и с Дън.“ През последните години от своя живот Стендал си мислел, че този негов обяд щял да дойде твърде късно, може би след петдесет или след сто години — тоест през тридесетте години на нашия век. Не бил много далече от истината.

Освен че се стремил към слава, Стендал бил и честолюбив, макар че често потискал амбицията си. Тя била съвсем прозаична — обикновеният кариеризъм на един чиновник от средна ръка. Желанието му било да постигне приличен буржоазен доход. Както и да получи някои служебни привилегии и отличия. Благодарение на свои влиятелни роднини (които презирал) той станал Главен интендант на Короната, а това била една сравнително добре платена служба. Цивилни хора като него били държани като резерв в случай че имперската армия има нужда от тях. Именно поради това Стендал взел участие в нашествието срещу Русия и в последвалото отстъпление като интендант. От съвременна гледна точка той се отнасял крайно небрежно към служебните си задължения. Вземал си седмици отпуска, щом почувствал такава нужда, а това се случвало доста често. По време на отстъплението от Москва обаче не могъл да си вземе отпуска и тогава, благодарение на своята трезва мисъл, смелост и познания, щом насочел цялата си мисъл към работата, се проявил. Безпощадно енергичен, той организирил продоволствен склад в Смоленск, като пристигнал в града много преди останките от „великата армия“. До известна степен спомогнал за изтеглянето им от Русия.

Вдъхновен от този свой успех, той се амбицирал да си осигури едно приятно охолно съществуване. Решил, че трябва да стане префект, което означавало голяма крачка напред. Очаквал да получи ордена на „Почетния легион“. Ако баща му докажел, че има достатъчно голям доход, той можел да стане имперски барон. Чудесно щяло да бъде, ако получи някаква титла.

Нито една от тези жизнерадостни среднобуржоазни аспирации не се осъществила. Смята се, че по-късно той бил казал на Байрон, че по време на нашествието срещу Русия се бил запознал лично с Наполеон, който го ценял високо. Това е повече от съмнително. Стендал, който разказвал самата истина относно своите емоционални неудачи, не се смущавал да разкроява успехите си в обществото.

Но дори и без покровителството на Наполеон много служители на мястото на Стендал и с неговите възможности били отишли значително по-далеч. Работата е там, че той нямал нужната мисловна нагласа. Липсвало му усърдие или поне не бил постоянен в усърдието си. Макар че навсякъде царяло нехайството, неговите началници вероятно са забелязали, че той бил много по-нехаен от обикновеното. И което е още по-важно, не бил достатъчно практичен.

Странно заключение за човек, който се гордеел с това колко добре познава света! Той обаче никога не съсредоточавал целия си интерес върху нещо. Светът на деловите хора не можел да заинтригува цялото му същество. Той бил над този свят или под него. Не бил достатъчно непретенциозен, за да живее, дори за кратко време, така, както живеели другите хора. Всъщност своето презрение към обикновеното, делничното съществуване превърнал в светоглед, който, за негово удоволствие, бил наречен „бейлизъм“. „Бейлистът“ трябвало да пренебрегва прозаичните задължения, делничните функции, скучното ежедневие и да живее само в името на възвишената, възторжена любов, на чувственото удоволствие, на естетическата наслада. Неговият строг и вечно недоволен ум полу се надсмивал над „бейлизма“, който, разбира се, бил израз на романтичните му мечти. Често неговият цинизъм и изблици на сарказъм говорят сами за себе си. Те представляват бунтът на непрактичните хора. Практичните не говорят, нито дори мислят по този начин. За да действа в земния свят, човек трябва да изпитва същите чувства както другите и много-много да не му мисли.

Същото забелязваме и при политическите пасажи в романите му. Да вземем за пример дворцовите интриги в „Пармският манастир“. На места те са забавни, но общо взето, са написани сякаш от някой схватлив чужденец — или от марсианец, който чертае схема на това, което наблюдава, но после оставя кабарчето да падне. Интимният живот на Моска като частно лице е блестящ, но Моска като политик е нещо, създадено от чужденец.

Амбицията — тук той не можел да вложи твърде много от себе си. Славата — не цялото си същество или поне не за дълго. Жените — в тази област именно бил като у дома си или поне желал да бъде. Тук можел да отдаде цялото си същество, та и повече. Но и в това отношение, както и в ролята си на човек на амбициите, той не бил създаден да побеждава.

Тук не му липсвал ентузиазъм. Още от юношеската му възраст до неговата смърт жените живеели във въображението му. Но той се отличавал с нещо, което при един не дотолкова решителен характер би било голям недостатък. Страдал от пълната липса на увереност.

Приятелят му Детуш, който писал за него наскоро след смъртта му, бил уверен, че това се дължало изцяло на непривлекателната му външност. Бил нисък и още на младини напълнял. Приличал на обикновен буржоа, късоврат и сравнително късокрак. Бил некрасив, макар и да не правел впечатление на грозен. Единственото позабележително нещо у него били бляскавите, умни очи, но дори и те били малки.

Всички други описания на външността му са приблизително същите. Човек като него не би привлякъл от пръв поглед вниманието на жените. В своята прочута статия в „Ревю паризиен“, която представлява едно от най-великодушните мнения, изказвани от един голям писател за друг, и единственото обществено признание, което Стендал е получил приживе, Балзак надраства това първо впечатление. Балзак повече от всеки друг свой съвременник разбирал взаимозависимостта между характера и човешката физика. Той би отхвърлил романтичната мисъл, че един голям писател трябва да прилича на, да речем, Шели или Олдъс Хъксли (което впрочем изтъква самият Хъксли). Балзак би бил последният човек, който би се смутил от осанката на Шекспир.

Той писал за Стендал:

„За дванадесет години, до момента, когато го видях на Булеварда на италианците и си позволих волността да го поздравя за «Пармският манастир», аз бях срещал господин Бейл два пъти в обществото. Неговият начин на разговоряне в никакъв случай не противоречи на впечатлението, което си бях създал за него от творбите му... На пръв поглед неговата физика — той е доста нисък — не отговаря на неговите изящни и елегантни маниери, но веднага след това той те грабва... има красиво чело, бляскави, пронизващи очи и сардонична усмивка; всъщност притежава облика на своя талант.“

Във всеки случай мнозина са имали много по-сериозни физически недостатъци от Стендал, без нито за секунда да са се съмнявали, че излъчват чар за жените. Но Стендал се съмнявал. Тези негови съмнения били по-силни от тревогите за външността му (естествено, той би предпочел да е изключително красив и много се надявал, че ще компенсира за вида си, като се облича с контешка елегантност, която не му отивала). Въпреки своето пламенно любовно въображение, той бил ненормално плах в сексуално отношение. Това личи в откъса от неговия дневник, който цитираме по-горе, писан, когато той наближавал тридесетте и вече имал известен „опит“ в грубия смисъл на думата — тоест вече бил живял с няколко любовници, като с една от тях поддържал, макар и не съвсем редовна връзка няколко години. Това била очарователната Мелани. Стендал пише — това била една от неговите натрапчиви фантазии, — че винаги си е мечтал за някоя смугла, нежна, меланхолична жена, която да е актриса. После продължава, че намерил такава в лицето на Мелани, но не бил щастлив.

Като младеж страдал от болезнена плахост, но тя после не го напуснала. Дори в напреднала възраст той все така се измъчвал от несподелена любов, както и когато изживявал най-голямата любов на живота си. За несподелената любов трябват двама души. Тя би могла да бъде начин за бягство — може би несъзнателно или непризнато — за човек, който се бои от окончателното обвързване.

Още като съвсем млад, едва осемнайсетгодишен, Стендал успял слепешката да се влюби безнадеждно. Бил пристигнал в Милано, след като наскоро преди това го зачислили като цивилен служител към Наполеоновата армия (все още не императорска). Едва успял да се огледа, и Милано се превърнал в любимото му кътче на земята. Което

е по-странно, останал си такава завинаги. Милано от 1801 година сигурно е имал привлекателни страни, но те надали са били чак толкова изключителни. Стендал твърдял, че италианците притежават енергия и силна воля — човешки качества, които той ценял най-много. Едва ли можем да си представим, че те са липсвали на повечето от Наполеоновите французи. Той, изглежда, се възхищавал от италианците заради това, че могли да избират и да действат така, сякаш нямат минало, нито бъдеще — или както век и половина по-късно биха казали Стендаловите наследници екзистенциалисти: те действали в своята освободеност.

А, изглежда, има и нещо друго — в буйното въображение на Стендал Милано блестял и светел като Венерин хълм. Венерин хълм, но, за съжаление, не за него. Човек трудно може да не съчувства на този младеж — непохватен, тромав, беден, несвикнал да се държи в компания, както мъжка, така и женска, копнеец за любов. Не трябва да забравяме, че той и неговите съвременници са използвали думата „любов“ много по-свободно от нас и често в такива случаи, когато ние най-безцеремонно бихме казали „секс“. Той непрекъснато ходел като „опашка“ след младите френски офицери, които се държали като нашественици и повечето от които, както можем да предположим, не са били ни най-малко плахи в сексуално отношение. Миланчанки били учтиви и общителни жени, а в града явно преобладавали любезните съпрузи. Стендал слушал как младите офицери се хвалели със завоеванията си. Той естествено ги смятал за много груби и им завиждал. Не можел да остане настрана и на бърза ръка се влюбил.

Тя се казвала Джина Пиетрагруа. Била съпруга на държавен чиновник; организираща прием, на който поканила благонадеждни млади кавалери, главно французи. Била на около двацет и пет години и се отличавала с доста пищна красота. Объркан от своето първо любовно вцепенение (което по-късно ще определи като „кристализация“, едно от неговите най-оригинални и верни открития в областта на анализа на чувствата), Стендал ѝ приписал изключително благородна душа. Както обикновено той много точно разбрал собственото си състояние. Както обикновено сгрешил по отношение на другия човек. В действителност тя била проститутка от висока класа.

Той бил прекалено срамежлив, за да я заприказва. Не можел с нищо да ѝ покаже каква любовна буря бушува вътре в него. Ако тя

въобще го забелязвала, то сигурно виждала в него просто един стеснителен младеж, така различен от поривистите млади офицери, очевидно не богат (а за Джина това значело много), който се влачел по петите на нейните ухажори.

Всеки младеж би могъл да се почувства унижен, но за Стендал това било като рана. Оттук нататък започнала една поредица от несподелени любви, някои от тях към момичета, с които той почти не бил разменил дума, а последната и най-продължителната, почти двадесет години след злополучната история с Джина, към една жена, която го презирала и се отнасяла към него вцепеняващо хладно.

Бихме казали, не особено добро досие за човек, чието най-силно желание — доколкото осъзнатите изявления значат нещо — е било да има успех сред жените. Той можел да се откаже от него като нещо, което не си струва труда. Но Стендал не бил страхливец. По някакъв свой, странен начин той бил своего рода морален герой. Стремел се да постигне успех сред жените с онази добросъвестност, дори с онова чувство за дълг, които като чиновник пренебрегвал с такова безразличие. Той не желал да се отказва. Макар и едва деветнайсетгодишен, след като не срещнал съчувствие у Джина, взел няколко твърди решения и предприел мерки.

Решил: един ден ще се върне в Милано преуспяващ, вече не някаква си нищожна личност, и Джина ще падне в прегръдките му. Може да звучи невероятно, но точно това се случило — макар и не според романтичните му предвиждания, тъй като тя измъквала доста добри сумички от него. Друго решение: време е да изгуби девствеността си. За тази цел най-вероятно отишъл заедно с младите офицери в някой публичен дом. С лошия си късмет, по-лош, отколкото е допустимо, веднага хванал венерическа болест. Вероятно сифилис. Медицинското лечение по онова време не било добро и както бил случаят и с Дизраели, един доста по-невероятен пострадавш, някои последици от болестта сетне го измъчвали с години. Това не го спряло. След като известно време си помечтал за едно съвсем младо момиче, той се обърнал към майката, която станала неговата първа любовница.

Щял да има още няколко. С най-милата и най-интелигентната от всички тях бил свързан през четиридесетте години от живота си. Тя го разбирала по-добре от другите и вероятно единствена го е обичала

истински. Освен с любовниците си той е имал и по някоя случайна връзка с проститутки по време на пътуванията си.

Поради тези негови любовни истории някои от познатите на Стендал, както и по-късно неговите изследователи, го обявили за сладострастник. Фактите обаче говорят за обратното. Наистина той е взел своя пай, вероятно един доста скромнен пай, но имаме основания да предположим, че Стендал съвсем не е бил толкова сладострастен, колкото повечето от писателите в тази книга. Може би просто е нямал късмет по отношение на сексуалните си страсти. Обичал много майка си, която починала, когато той бил на седем години. Това ни най-малко не го насочило към мъжете (макар че някои хора твърде въодушевено се опитват да го представят в такава светлина въз основа на една-единствена проява на неговата неизтощима самоаналитична честност — седял в Ла Скала до един красив руски офицер и след това си признал как за миг си помислил, че ако той, Стендал, бил жена, щял да последва този млад човек до края на земята).

Той явно е очаквал от живота невъзможното. Много бързо му омръзвала сексуалната близост, която невинаги е белег за чувственост. Обичал жените, особено изоставените от него любовници, по-скоро когато отсъствали, отколкото когато присъствали. У него нямало нищо от късния сексуален реализъм на Достоевски, за който ще стане дума по-нататък. Обичал жените повече, когато го вдъхновявали за меланхолични мечти в уединение. Никога не си е мислил сериозно за женитба и едва ли би му се сторила забавна поговорката: „Какво са случайните любовни нощи на ергена в сравнение с триста шестдесет и петте годишно, които жененият мъж прекарва в грях?“.

Когато най-после, след години, изпълнени с романтични мечти по Джина, той легнал с нея, на следващата сутрин тръгнал на двумесечна обиколка изследване на Италия, по време на която си мислел колко ще е щастлив да я види отново.

Всичко това очевидно не говори за никакви ненаситни апетити. Нито пък неговият маниакален интерес към нюансите на любовните вълнения. Вълнения, не чувства. Естествено, той не страдал от прекалена моралност, но ние знаем изненадващо малко за неговите сексуални удоволствия. Във всеки случай от една глава във втората част на „За любовта“ и от неговия първи роман „Арманс“ знаем, че му е била известна импотентността.

Би било лесно на бърза ръка да си извадим някои глупави заключения, както са правили мнозина. Стендал далеч не е бил импотентен. Може и да не е бил особено чувствен, нито пък така прикован към „живота на насекомите“, както братята Карамазови, но той умее да си доставя удоволствие. Никой не би трябвало да се съмнява в това, тъй като свидетелствата са неоспорими. От друга страна, със своята романтична нагласа Стендал очаквал повече от любовта — от екстаза на първата любовна нощ, — отколкото тя би могла да му даде. Подобно състояние съвсем не е безопасно за един надарен с богато въображение, неспокоен и силно чувствителен човек.

Освен това, твърде вероятно понякога дълбоко в себе си, той се е съмнявал както в чара си за жените, така и в собствените си сили. Сянката на това съмнение сигурно оставала у него дълго след като докажел противното, за свое собствено удоволствие и за удоволствието на много други. Както и да е, положително неведнъж му се е случвало да изживее, както сам безцеремонно се изразява, „фиаско“.

Вероятно е щяло да се стигне до фиаско, ако бе успял да осъществи връзката си с Метилда, най-голямата и най-странната любов в живота му. Но на него така и не му се случило да бъде подложен на това изпитание и никога дори не се приближил до една такава възможност. В продължение на няколко години, от тридесет и пет до четиридесетгодишната си възраст, той не постигнал буквално нищо. Метилда била малко по-млада от него, италианка от знатно потекло, която живеела разделено от съпруга си, генерал от полски произход. Тя се държала със Стендал според нормите на времето и класата си, с най-обикновена любезност или по-скоро с нещо близко до ледено безразличие. Не била глупава (послужила за прототип на г-жа дьо Ренал и г-жа дьо Шател, които в литературата са много подобри от нея) и знаела, че той е влюбен до уши. Забранила му да говори за това, инак щяла да прекрати редките посещения, които му разрешавала.

По този начин тя се лишила от най-блестящите любовни писма, които биха могли да бъдат написани. След всичките тези години, когато Стендал напуснал Милано и се сбгувал с нея завинаги, тя го попитала: „Кога ще дойдете пак?“, той проявил капка решителност и отвърнал: „Надявам се, никога“. В сърцето си обаче бил там до края на живота си. Вероятно може да се намерят извинения за поведението на

Метилда. Тя била пламенна патриотка, а италианските патриоти аристократи били наблюдавани зорко от австрийските власти. Същите тези власти не преставали да държат под око и Стендал, който, както знаели, бил републиканец и противник на църквата и когото подозирали, че е френски шпионин. Всяка връзка с него можела да я направи още по-опасна в техните очи. Такова е снизходителното мнение на някои френски изследователи.

Почти нямаме мнения на нейни съвременници за това какво е представлявала тя всъщност. Вероятно просто не е можела да се справи с тази буйна страст, пред която е била изправена. Не е лесно изпитание, нито за жена, нито за мъж, да бъдеш обичан страстно, а сам да не изпитваш никакви чувства. Много инак добри и любезни хора в такава ситуация проявяват жестокост. Може би ще сме прави обаче, ако кажем, че Метилда се е държала по-жестоко от нормалното. Тя, изглежда, не е схванала, че този човек е надарен с голям талант. Вярно, че когато бил насаме с нея, често, за свое огромно раздражение, не можел да свърже и две думи. И все пак дори и някои по-глупави жени някак си биха разбрали, че повече няма да срещнат друг такъв като него.

Търсенето на щастие, включително и неговата върховна цел — Метилда, не му донесли кой знае какво, но въпреки това той до смъртта си продължил да търси щастиято. Донесли му обаче задълбочено самопознание и нещо като поезия на самопознанието или някаква смесица от необуздана мечтателност и абстрактна яснота, която е уникална. „Уникален“ е дума, която не можем да употребим за много писатели, дори и да са гениални. За Стендал обаче можем да я употребим, след като прочетем „За любовта“, написана посредством нещастната му история с Метилда.

Прикрити в „За любовта“, но всъщност не чак толкова прикрити, са любовните писма до Метилда, които тя му забранявала да ѝ напише. Тъй че тази творба съдържа един трогателно жалък елемент на самооправдание и често на извинение. Как е възможно един тъй страстно влюбен мъж да се държи като него? Какво се разбира под думата „естествен“? Той казва, че когато е с Метилда, изведнъж се превръща в един неумел и невеж човек. Пред нея не се представя такъв, какъвто се представя пред другите хора... „Той (влюбеният мъж, Стендал) ще бъде напълно естествен само в часовете, когато не е чак

така безумно влюбен.“ Верен на своята същност, Стендал вижда сам себе си като обект за дисекция и прави един чудесен анализ на всички видове естествено поведение, като заявява колко лесно се изгубват те. Изследва блаженото състояние, в което изпада влюбеният мъж, когато за един час или дори за цял ден ненадейно се почувства освободен от страстта си. Каква свобода! Но и каква празнота! После отново попада в своя плен.

Много от неговите анализи, както и добре известните определения не звучат така субективно, каквито са в действителност. Но неговата субективност обикновено стига до някои универсални или поне общи истини. Със своята склонност към ясна класификация той определя четири вида любов — любов — страст, любов — влечение, физическа любов, любов от тщеславие. Първата част на „За любовта“ се занимава изцяло с „любовта — страст“, която за Стендал означава пълно потапяне в любовната възбуда. „Физическата любов“ е отнесена към втората част, в която има какво ли не и е много по-слаба. В нея именно е включена дискретната глава 60 „За фиаското“.

В главите върху „любовта — страст“ Стендал излага своята теория за кристализацията. Кристализация Първа. Надеждата. Той (тоест Стендал или който и да е друг) вярва, че е обичан. Всичко в неговия живот е отражение на съвършенството на любимата. И все пак подсъзнателно той изпитва съмнения. Предчувства някаква трагедия. Кристализация Втора. В него се борят щастието и нещастieto. Само възлюбената може да го дари с покой.

Някои моменти от тези кристализации са били поверия за Стендал, отколкото за който и да е друг. И все пак ние разбираме какво е имал предвид той. Книгата представлява изследване на една нещастна любов, но колкото и да звучи странно, тя не е нещастна по тон. Той почти не получавал никакви обикновени удоволствия и все пак съдържаните класически изречения крият удоволствие или дори нещо по-възвишено — намек за радост. Причината е там, че той изпитвал наслада, почти своего рода благоговение от това, дете бил влюбен — влюбен заради самата любов. Каквото и да му струвало това, той се чувствал извисен над житейската скука. Това е „бейлизъм“ в неговата висша степен. Той стоял над низшата тълпа от такива човешки същества, които не били влюбени.

Както често при Стендал, тази възторженост, изразена, когато той бил вече на средна възраст, създава впечатлението за съвсем млад човек. Тя е невероятно чиста. Във всичките му любовни пасажи почти не се долавят тръпките на „физическата любов“. Всъщност през гибелните години на неговото увлечение по Метилда той между другото се утешил с една-две проститутки. Изпаднал в екстаза на своята първа страстна любов (страстна в неговия смисъл на думата), Стендал си мислел за Метилда само почтителни и невинни неща.

Никой не би могъл да твърди, че „За любовта“ е имала голям търговски успех. В продължение на двадесет години се продали двадесет екземпляра. Стендал смятал, че това е най-добрата му творба. Както споменахме, той бил скромен по отношение на романите си и се задоволявал да казва само, че те са по-добри, отколкото си мислят неговите клеветници. Но бил сигурен, че в „За любовта“ бил написал такива неща, каквито никой друг не можел да напише.

Интересно е да си представим какво впечатление би направило това произведение на днешните интелигентни млади хора. Тъй като днес обръщаме внимание преди всичко на секса, ние вече не сме в състояние да говорим за вълненията на любовта, както Стендал. В емоционално отношение ние сме много по-затормозени от него — например с мисли за скръбта и смъртта. Дали неговият език би затруднил сегашните млади? Вероятно дълбочината на неговите чувства и остротата на ума му биха развълнували действително умните.

В своята писмена почит към писателското майсторство на Стендал Балзак направил едно-единствено възражение. Не му харесвал неговият „стил“, който според него бил поривист, дразнещ, неелегантен. Стендал ценял високо романите на Балзак, но му върнал критиката. И той смятал, че техният „стил“ не е добър. Малко е дръзко от страна на един чужденец да предлага мнение, но на мен ми се струва, че и двамата не са били прави. „Стил“ съм поставил в кавички, тъй като по отношение на този литературен обект са наприказвани много повече глупости, отколкото по отношение на който и да било друг, а това вече не е малко.

Обръщайки внимание на стила, критиците обикновено си мислят как биха писали самите те. Само че йерархия на майсторството не съществува. Писателите трябва сами да намерят своя стил. За един

чужденец стилът на Стендал подхожда отлично на неговата цел. Той не внушава чувственост, но писателят въобще и не се е опитвал да внушава чувственост, а ако се бе опитал, не би успял. Прозата на Стендал е непретенциозна като тази на добрите френски философи от осемнадесети век. В това няма нищо чудно, защото той въпреки всичко е французин, колкото и да би желал да бъде някакъв друг. В много случаи езикът му е по-остър от техния. Той носи отпечатъка на една силна личност. Може да се докаже, че в романите този премерен класически език, заедно с напирещите под него кипящи романтични емоции на автора, дава наистина забележителни резултати.

Преди всичко стилът на Стендал блести — за някои читатели този блясък е студен — с уважението към истината. Всичко друго било от второстепенно значение. Както сам той казвал, когато човек се опитва да каже истината и за писателя, и за читателя, най-важното е яснотата. За неговия тип истина яснотата била най-висшата добродетел. Нито той има за какво да се извинява, нито пък ние него.

След като най-после се отказал от надеждите си спрямо Метилда, за него настъпил един сравнително спокоен период. През двадесетте години живял сравнително оскъдно, като се препитавал с различни видове журналистическа дейност; бил между другото и френски кореспондент на някои либерални английски вестници, намерил си нова любовница, която вече наистина го обичала. Той обаче от своя страна не изживявал нито една от фазите на кристализацията. Притежавал невероятната способност вечно да е недоволен и копнеел за нея само когато тя го оставяла. Отнасял се с нея не много по-добре, отколкото Метилда с него. Тя била интелигентна и интересна жена и за един страничен наблюдател изглежда по-подходяща за него от Метилда. Но Стендал пръв би обяснил, че страничният наблюдател не може да участва в процесите на кристализацията и че любовта не е въпрос на желание. Тази връзка — жената се наричала Клемантин Кюриал — продължила няколко години, с прекъсвания, с мъчителни периоди за нея, с упреци. Подобно на Метилда тя била съпруга на генерал (изглежда са го привличали жените на висшите офицери), с когото обаче не била разделена. Генералът започнал да ревнува и им създавал неприятности, нещо извънредно рядко за съпрузите в любовния живот на Стендал.

През 1827, четиридесет и три годишен, той написал първия си роман, „Арманс“. Каквото и да означава роден романист, Стендал не бил такъв. Той написал първия си роман почти случайно или по някаква прищявка, като човек, който изведнъж си казва, че няма да е лошо да се захване с риболов. За всеки един от неговите романи (написал е само четири, единият от които е недовършен, и е нахвърлил грубо пети) му е бил необходим стимул отвън, нечия друга книга, нещо, прочетено във вестникарските хроники, или някаква истинска история.

Стимулт за „Арманс“ бил доста странен. Наскоро преди това в Париж били публикувани два романа на тема импотентност. Тези романи били много слаби. Стендал си помислил, че би могъл да напише по-добър. Съчинил „Арманс“ много бързо, както по-късно и другите си романи. Това не означава, че му липсвала творческа добросъвестност. Повечето, макар и не всички, велики романи в световната литература са написани бързо, включително и тези на най-съвестните писатели. Флобер, който е точно противоположният случай, дълго време пречеше да се създаде една ярна картина на литературната история.

„Арманс“ не е велик роман, но е интересен. Съдържа всички недостатъци на знаменитите романи на Стендал, без силните им страни, които обаче предвещава. Стендал, като писател и създател на бейлисткото кредо — а както показва животът му, и като човек, — не можел да се потопи в един действителен, жив, реализиран живот, романтичен или неромантичен, в света на човешките същества от плът и кръв. Той не вдишвал „аромата на хората“, по израза на един негов съотечественик от по-късно време.

И така, второстепенните персонажи в „Арманс“ не изглеждат като истински. Нито пък средата, в която те живеят — тоест стаите, улиците, сградите. Стендал така и не се научил да внушава физическия свят (в това отношение контрастът между него и Балзак е огромен). Макар че историческият период е фиксиран, човек все трябва да си напомня, че това наистина е Реставрацията на Бурбоните, период, който авторът представя като време на подлост и завистливо си спомня за рисковете и славата на Империята.

Действията на безплътните герои на Стендал са също така необосновани, както действията в готическите романи, много по-

необосновани, отколкото у Скот, който бил един от любимите автори на Стендал. Тези случайни епизоди, сякаш той във всеки момент е можел да избере каквото си иска поведение или действие за героя, накараха някои поклонници на Стендал да го обявят за предвестник на екзистенциализма. Такива поклонници явно нямат представа за същността на жизнения опит, от който той непрекъснато е черпел.

Фигурата на Октав, централният персонаж в книгата, изпъква като нещо различно по вид от всички останали. Не външно, а по отношение на вътрешния му живот. Той напълно съзнава, че е импотентен. Грубата дума не се споменава никъде, нито пък се дава причината за това състояние, но всичко е ясно. Въпреки всичките си решения и възвишени намерения Октав се влюбва. Обзет от силно, неукротимо страдание, той се впуска да изследва своите чувства. На много места читателят би предпочел Октав да си даде малко почивка. И без това не може да направи нищо. Той е аристократ в една жалка вселена. Презира горчиво сам себе си и дори още по-горчиво всички други хора, освен жената, която обича.

Той е първият абсолютен аутсайдер в литературата. Или първият романтичен антигерой. По дух е предшественик на Жюлиен Сорел, най-сполучливият антигерой на Стендал. Октав естествено е самият Стендал — но Стендал, лишен от делничната си плът и делничните си страсти, благодарение на които животът му ставал поносим, както се случва и с по-обикновените от него хора.

Точно по това време в реалния живот Стендал вземал най-дейно участие в голямата парижка битка между класиците и романтиците. Расин срещу Шекспир, Боало и Малерб срещу свободния стих, изтласканото старо срещу зараждащото се ново. В тази борба Стендал бил, както се говори, на страната на романтиците. Остроумен и рязък в споровете, той бил един от техните най-ценни пропагандатори.

Но всъщност не бил толкова целеустремен, колкото изглеждала неговата пропаганда. Често неговите чувства противоречали на скептичния му ум. Новопоявилите се млади така и не го възприели като част от тяхното движение. Той отишъл на премиерата на „Ернани“ на Виктор Юго, която се превърнала по-скоро в демонстрация за романтиците. Целият млад Париж избухнал в нестихващи аплодисменти, както днес тълпите запалнянковци биха аплодирали някой футболен мач. На Стендал пиесата не му харесала особено. Той

въобще нямал кой знае колко високо мнение за Виктор Юго и силно подценявал поезията му. Виктор Юго също нямал кой знае колко високо мнение за него.

На теория Стендал останал романтик и точно когато се променил неговият житейски късмет, и то към по-добро, той създал своя най-сполучлив образ на романтичен антигерой. Това е екзистенциалната причина за „Червено и черно“. Изграден почти изцяло върху вътрешните страсти, които били и негови собствени и които той влял у Жюлиен Сорел, както и върху душевния копнеж, придаващ очарование на героинята, г-жа дьо Ренал, която е Метилда, идеализирана в неговата памет, „Червено и черно“ е най-илюзорният роман на Стендал. Същевременно тази книга утетила и развълнувала много младежи, които били недоволни от цялата тая дребнавост на тяхното обкръжение, които чувствали, че самите те биха могли да бъдат както герои, така и антигерои, и се терзаели непрекъснато от това, дете не им се дава никакъв шанс. И до днес дори можем да срещнем уравновесени, усмихнати, достолепни възрастни мъже, които на младини, когато са били недоволни от всичко, са се чувствали като Жюлиен Сорел. Цялостното въздействие на книгата е много повнушително и дълготрайно, отколкото това на нейните отделни части. Макар че някои от тези части са великолепни, особено емоционалните люшкания между Жюлиен Сорел и Матилда дьо Ла Мол. В тези сцени е изложена цялата любовна тактика, която на теория Стендал познавал отлично. Общо взето, не се обръща особено внимание на Матилда като персонаж. А тя е една от най-реалните и независими Стендалови жени. Има неособено основателни предположения, че тя е може би неговата представа за Метилда като млада, която въпреки гордостта и волята си е влюбена в младия Стендал.

Стимулт за написването на „Червено и черно“ бил съвсем случаен — съобщението във вестниците за едно убийство. В книгата била възпроизведена именно историята на това престъпление, като престъпникът бил Жюлиен Сорел. Но както става с много други писатели, Стендал, изглежда, само е чакал някакъв подобен повод. Тази твърде маловажна история не би означавала нищо за друг. Но при него, с неговия житейски опит, с неговия характер, била готов сюжет. Жюлиен Сорел е освободената Стендалова воля. Той е въплъщение на самосъзнанието, унижавана жертва и същевременно супермен. Той

изгражда „Червено и черно“ така, както патетичният Октав не могъл да изгради „Арманс“. По някакъв полуреалистичен, полуабстрактен начин (най-реалистичното у Жюлиен е всепоглъщащата мозъчна дейност, която Стендал познавал така добре) той е един от най-доминиращите персонажи в прозата въобще, макар че по отношение на техническата реализация и до известна степен по своята същност не прилича на никой друг.

Едно поколение по-късно Достоевски щял да създаде своя Разколников, друга самотна фигура, протестираща срещу съществуването. Разколников е по-задълбочен и с далеч не толкова романтична нагласа. Има и друга съществена разлика. Разколников мрази целия божи свят. Жюлиен мрази яростно и субективно класовата структура, която не му позволява да се изкачи нагоре. Тази негова омраза се разразява с пълна сила едва на съдебния процес. Дотогава плавният, равен разказ на Стендал я е смекчавал. Всъщност Жюлиен е първият глас на крайна класова омраза, прозвучал в едно значително литературно произведение. Тоест първият глас, който се ползва със съчувствието на своя създател: Шекспир не се е идентифицирал с Джек Кейд. Няма съмнение, че Стендал се е идентифицирал с Жюлиен. И все пак самият Стендал е бил един изключително язвителен, безпринципен и скептичен либерал. Доколкото въобще е имал политически убеждения, той е бил бонапартист.

Непосредствено след публикуването на романа „Червено и черно“ Стендал бил споходен от един от своите редки щастливи случаи. Избухнала Юлската революция. Шарл X бил изгонен от трона, на който се възкачил Луи Филип. Сега приятелите и почитателите на Стендал имали правото да назначават на служба и той веднага получил работа. Тя не била толкова издигната, колкото той си представял, когато си мечтаел за светска кариера. Всъщност направили го консул в Триест, длъжност, която през деветнадесети век, изглежда, се смятала за подходящо последно убежище за ексцентричните литератори. Като консул в Триест щял да получава задоволителен доход, без да има кой знае колко работа.

Стендал пристигнал в града, но доста бързо бил поканен да го напусне. Френското правителство може да се било сменило, но не и разузнавателната служба на Хабсбургската империя. Името на Стендал все още фигурирало в нейните списъци. Той трябвало да се задоволи с

друга консулска служба — макар че трудно можел да се почувства задоволен, където и да е, — значително по-зле платена и в значително по-малокултурна среда, в Чивитавекия.

Приятелите на Стендал направили каквото могли, но това не го утешавало. Той възприемал факта, че трябва да живее в Чивитавекия като нов пример за несправедливост. Чивитавекия представлявала една дупка. Тя била мръсно пристанище (с това са съгласни и не дотам предубедените наблюдатели), в което нямало с кого да размениш две думи. Както в миналото обаче Стендал не страдал от прекалена добросъвестност по отношение на служебните си задължения. Неговите шефове проявявали снизходителност. Никой не възразил кой знае колко, когато започнал да прекарва повечето си време в Рим. Нито пък когато почувствал, че трябва да си вземе продължителна отпускат по болест, не се вестил в града буквално цели години и написал няколко книги с пътеписи. Написал и по-голямата част от един роман, който не завършил. Жалко, тъй като книгата „Люсиен Льовен“ е проникновена и интересна и се превърнала в един от настолните текстове на бейлистите. В нея най-категорично е показано как задълженията разрушават красотата на всяка човешка връзка и е изразено силно презрение към буржоазна Франция, ръководена от Луи Филип. Язвителността на Стендал е по-високомерна и по-крайна от всичко онова, което щял да напише Флобер едно поколение по-късно.

Консултът на Чивитавекия не живеел зле. Имал достатъчно пари. Намерил си една много млада любовница, която наскоро след това се омъжила. За нея обаче бракът не бил пречка да поддържат връзката си и Стендал, когато можел, я посещавал във Флоренция. Той дори без особен ентузиазъм се замислил дали не трябва сам да се ожени. Продали се няколко екземпляра от „Червено и черно“. Най-после, след като опявал на всички свои дългогодишни познати, той получил ордена на „Почетния легион“.

На петдесет и пет годишна възраст, в Париж, а не в Чивитавекия, което може би е ясно и без да се каже, той седнал да пише втората си голяма творба, „Пармският манастир“. Подтикът за този роман не е толкова ясен, както за „Червено и черно“. Всичките скрити романтични подбуди на неговата натура сякаш изригнали изведнъж. Не му се наложило да се занимава дълго с романа. Цялата книга, такава, каквато я знаем ние, с изключение на някои незначителни текстуални

поправки, била завършена за пет седмици, от ноември до декември 1838. Тя съдържа триста хиляди думи. Стендал пишел по осем-десет хиляди думи на ден, което и досега е ненадминат рекорд за създаването на значителна литературна творба.

В романа отсъства напълно основното чувство, на което дължи силата си „Червено и черно“. Тук няма никакъв Жюлиен. До половината на книгата главният персонаж Фабрицио е просто един красив, смел младеж, който непрекъснато си пати заради разни случки, с които няма нищо общо. Неприятностите му започват, когато седемнадесетгодишен, бидейки пламенен почитател на Наполеон, когото идеализира, тръгва да се бие за него по време на Стоте дни и изведнъж се озовава, в най-прочутата сцена на книгата, в разгара на битката при Ватерло. Смутен, той следи битката по-скоро като страничен съзрцател и именно тези негови наблюдения, поне така казва по-късно Толстой, спомогнали за написването на военните сцени във „Война и мир“.

Стендал бил наблюдавал битката при Бауцен и това било достатъчно за неговото реалистично око (но не и сатирично, което би означавало да се възприеме напълно погрешно сцената с Ватерло). Инак повечето други външни случки в „Пармският манастир“ не са предадени реалистично, макар че психологията на настроението до голяма степен е в най-добрия Стендалов дух.

Самата история, под красивия спокоен тон на текста, изпъстрен тук-таме с безстрастен сарказъм, е във висша степен романтична, сякаш скептичният последовател на романтичното движение най-после вече не можел да се сдържа. За тези, които не хващат лесно вяра, случките в „Червено и черно“ пречат на изследването на емоциите; това важи още повече за „Пармският манастир“. Историята е сякаш съчинена от един недисциплиниран и неразумен Уолтър Скот. Всъщност Стендал я написал в традицията на театралното приключение, според която засадите, пълната дегизировка, катеренето през прозорците са част от действието — задължително наложени от вкусовете на публиката, така както е сексцената за 1970-те години. Тези условности на времето наистина пречели, но не на Стендаловия психологически анализ, превъзходен дори и при най-невероятния сюжет, а на неговия психологически здрав разум.

Фабрицио е хвърлен в крепостта затвор от своите политически врагове. Всеки ден, в продължение на месеци, той, неговите приятели, всички хора в Парма, които знаят за неговия случай, очакват, че може да го екзекутират. Слагат отрова в храната му. Но той зърва дъщерята на коменданта на крепостта. Само веднъж успява да говори с нея лице срещу лице. Двамата се влюбват. Той може да я наблюдава от килията си, високо в кулата. След като е имал няколко случайни любовници, за първи път разбира какво е любовта.

Фабрицио е неизмеримо щастлив. Приятелите му подготвят планове за неговото бягство. Той се пита, искам ли всъщност да избягам? Екзекуцията може да бъде насрочена за утре. Искам ли всъщност да избягам? Това е връхът на романтичния начин на изразяване. То може да се изпее в опера. Стендал е изгубил напълно връзка с реализма — и все пак тази тенорова ария е съчетана с изключително проникателните изследвания на променливите настроения на един затворник.

Дори и най-безчувствените трудно биха устояли на магията на тази книга. Образът на Фабрицио не е успешен, нито на неговата търпелива любима, Клелия. Не е обрисован успешно, както вече споменахме, и княжеският двор в Парма. Периодът е 1820-те години и нито една от италианските държавици не би могла да прилича на това, за което четем. Стендал, със своето върно око, бил виждал битка, но не и княжески двор. Неговата интуиция му изневерила. Но не и неговият абстрактен ум. Той прави някои обобщения относно същността на деспотичната власт въобще, които можем да сверим със случаи от нашия век; те говорят за изненадваща прозорливост. Описвайки стария архиепископ, който, макар и добър човек, е като хипнотизиран от властта и мощта, Стендал казва такива неща за духовенството и за това, че то неизбежно трябва да отмре, които са далеч над разбиранията на хора като Бажо.

Най-блестящо обрисованата личност в книгата е херцогиня Сансеверина. Те двете с Матилда от „Червено и черно“ са най-реалистично представените Стендалови героини. Сансеверина е самото възплъщение на женската воля — женското съответствие на Жюлиен Сорел. Тя е само четиринадесет години по-възрастна от своя племенник Фабрицио и е влюбена в него. Кристализацията е постигната със Стендалова прецизност. Тя не може да изрази любовта

си в действителност, макар че има други любовници, включително предания Моска, който по приказките си, по своята язвителност, от една страна, и по своето примирение с емоционалните си неуспехи, от друга, наподобява самия Стендал или онова, което Стендал би желал да бъде.

Джина Сансеверина може да бъде безсърдечна, тя ненавижда угризенията на съвестта и за добро или за зло се осланя на своите импулси. Тя е съвсем малко по-живо описана, отколкото би трябвало, но когато четем книгата, ние я възприемаме като напълно реална.

След „Пармският манастир“ Стендал повече не се насиллил. Единственото си огромно удоволствие като литератор изпитал, когато прочел рецензията на Балзак. Продължил да изпълнява, както си знаел, своите консулски задължения. Постепенно грохнал във физическо отношение, но по дух бил достатъчно млад, за да се влюби отново, очевидно без ответ. През 1841, когато бил на петдесет и осем години, получил удар в Рим. С клинически интерес и огромен кураж зачакал смъртта. Не му харесвали периодите на афазия. Ударът го сполетял, както се разхождал, и той се замислил дали не е нелепо да умреш на улицата. Решил, че не е, щом не си го направил нарочно.

Привидно се възстановил от удара и си възвърнал духа. Всичко това му давало чудесната възможност да си вземе отново отпуска по болест. Отишъл в Париж. Там получил нов удар — пак на улицата, когато се връщал от някаква официална вечеря. Умрял след няколко часа без излишен шум и бил погребан също без излишен шум, в присъствието на трима приятели.

[1] На френски Стендал се пише: Stendhal. — Б.пр. ↑

БАЛЗАК

Още в самото начало, когато Балзак започнал да се появява в литературен Париж, за него се създадо мнението, че е нелеп самохвалко, груб и претенциозен и малко по-смешен, отколкото трябва; същевременно обаче той печелел симпатии. Не бива да вярвате на думите му, сигурно са си казвали хората един на друг, и избягвайте да имате делови контакти с него. Но затова пък, той разкрасявал живота, правел го да изглежда по-светъл, по-вълнуващ, по-голям, отколкото бил в действителност. Бил изключително обаятелен мъж.

Логично е да се предположи, че е бил и обаятелно дете. Във всеки случай известно е едно — че е имал изключително нещастно детство. Това не се дължало на бедност. През 1799, когато се родил Балзак, неговият баща бил заместник-кмет на Тур, където бил пристигнал наскоро преди това заедно с младата си съпруга. Тур бил приятен провинциален град; природата на Турен била една от най-красивите във Франция. Службата на Балзак-баща била държавна и носела постоянен приличен доход. Неговата съпруга му била донесла доста добра зестра, което, тъй като те се оженили, когато тя била на осемнадесет години, а той на петдесет, очевидно било силен аргумент в нейна полза — макар че тя, освен това била и хубаво момиче.

И така, в детството на Балзак парите не били проблем. Семейството било едно от заможните буржоазни семейства в Тур. И двамата родители били интелигентни и точно обратното на обикновени хора. По произход бащата бил селянин от Гаскония. Истинското му име било Балса, но по-късно то било сменено с нещо по-благородно, като незабелязано към него се присламчило и едно „дьо“. Още като момче Балзак-старши някак си се добрал до Париж без други лични вещи, освен дрехите на гърба си. Благодарение на своята практичност, способности, упорита работа и умение да се приспособява, той успял да получи юридическо образование и по-късно, по време на монархията, бил назначаван на няколко служби. Всъщност бил ревностен роялист, но по време на Революцията за всеки случай

говорел твърде високо в нейна полза, от страх да не пострада — ненапразно бил баща на сина си. Но неговото приспособенчество го спасило; той се научил да свежда ниско глава, не страдал от прекалена гордост и гледал да си осигури протекцията на полезни приятели. Такъв полезен приятел бил един генерал, който станал префект в Турен. Именно той настанил Балзак-баща на тази негова приятна, спокойна служба. Всичко било възможно в Наполеонова Франция.

По време на своето самообразование бащата на Балзак проявил разнообразни литературни интереси. Четял история, четял Волтер, Рабле и Стърн. Имал дори литературни амбиции и мислел да започне да пише памфлети. Освен това проявявал силни апетити към местните селски момичета, апетити, които се засилили с възрастта.

Майката на Балзак също имала литературни вкусове. Тя била по-образована и била чела повече, отколкото социално съответстващите ѝ англичанки от този период. Сестрите на Балзак, които били по-малки от него, споделяли преобладаващия в семейството литературен ентузиазъм. Когато той започнал да публикува книги, всички те, баща, майка, сестри, имали твърдо мнение по въпроса как да ги подобри. Когато му оставало много малко време до изтичането на някой от ужасните крайни срокове, на тях им се искало те да напишат някои от главите вместо него. Следва да се заключи, че за дете, надарено с богато въображение, това е най-доброто семейство — не много състоятелно, но не и бедно, интересно, кипящо от живот. Но всъщност то не е било добро за младия Балзак. Преди всичко в него се случвали прекалено много неща. Освен това майка му не го е обичала или поне така чувствал той още от съвсем малък. До известна степен е имал основание, макар че по-късно преувеличавал цялата тая история, за да буди съчувствие у другите жени, а после и тяхната любов.

Когато бил бебе, майка му не можела да го кърми и той бил даден на дойка в едно съседно на Тур село, където останал до четиригодишната си възраст. Селото не било много далече, но майка му очевидно не си е правила често труда да го навещава. На осем години, най-неочаквано и без никакво обяснение, той трябвало отново да напусне дома си, този път го изпратили в един ораториански колеж във Вандом. Сам той не разбирал защо. Причината би била изненадваща за английското общество от същото време. Бракът на семейство Балзак не вървял. Балзак-баща не се престаравал, освен

понякога да почете на глас Рабле, което шокирало жена му. Тя била благочестива, почтена буржоазка. Накрая се влюбила в един красив млад човек, собственик на замък в околността. Забременяла от него. Това била и причината за изгнаничеството на малкия Балзак.

Всички, включително Балзак-старши, бащата на незаконороденото дете, и мадам Балзак, възприели едно много хладнокръвно и разумно поведение, което би направило чест на английската аристокрация при подобна заплетена ситуация. Детето било прието в семейство Балзак. Действителният баща, Жан дьо Маргон (този път „дъо“-то било истинско), присъствал на кръщавката като кръстник. Маргон, който бил образован провинциален благородник, останал близък приятел на семейство Балзак и ги подкрепял в беда. Балзак-баща продължил да чете Рабле, Русо и разни истории за Китай. Мадам Балзак взела да ходи на църква още поредовно.

Междувременно малкият Балзак се чувствал ужасно зле в ораторианския колеж. Както е известно, много видни писатели са имали нещастни ученически години, но малцина са били така пренебрегвани, както него. В това отношение можем да го сравним с Трольп, което вече значи доста. Вероятно за да го приучат към пестеливост (цел, която не била постигната), го оставяли почти без пари, като някое бедно дете сред богати. Няма достатъчно дори за ядене. Дисциплината в колежа била сурова и буквално пагубна, както и в английските частни училища от деветнадесети век. Той се разболял. Останал там до петнадесетгодишната си възраст и по-късно твърдял, макар че това може и да не е било вярно, че майка му не го посетила нито веднъж.

Като ученик не бил нито добър, нито особено надежден. Може би причината отчасти била нещастният му личен живот, но освен това, макар че имал бърз и силен ум, той не притежавал точността и безпогрешността на Стендаловия, тъй че Стендал би надминал Балзак по всеки училищен предмет. От друга страна, единствената му утеха в училище била усиленото четене. Искал да прочете всичко и да разбере всичко. Имал много добра памет, особено зрителна. По-късно му се чудели как така помни не само цели пасажи от това, което е прочел, но и тяхното разположение върху страницата. В действителност това не е

чак толкова необикновено, както си мислели. Много хора с добра зрителна памет се научават на този номер.

На петнадесетгодишна възраст бил толкова болен и мършав (смайващо различен от прочутия Балзак, когото карикатуристите обичали да рисуват), че ораторианските отци настояли да бъде спрян от училище. Балзак се завърнал в Тур, където животът му приел добър обрат. Отново трябвало да напусне дома си, но този път го изпратили на приятно място. В една по-сериозна обстановка това място би изглеждало доста необичайно. Изпратили го да живее при Жан дьо Маргон, любовника на майка му, чийто син Анри бил нейният любимец в семейството. Родителските чувства в тези семейства явно са били странно произволни. Маргон обичал малкия Балзак много повече от собствения си син (който между другото впоследствие се оказал цяло нещастие).

На Балзак му допаднал извънредно много спокойният живот в това провинциално благородническо имение. Маргон го хранил с хубава туренска храна и вино. Той се наслаждавал от разговорите си с момчето, което, сега вече с освободено съзнание, имало по-интересни разсъждения, отколкото мъжът въобще някога бил чувал. Маргон, добросърдечен и ленив, обичал компанията на умни хора, но не правел нищо, за да си я осигурява.

За известно време това щял да бъде най-щастливият период на Балзак. Късметът обърнал гръб на семейството. Наполеон абдикирал, неговите служители били изгонени от постове си, предишните покровители на Балзакови не можели да си помогнат сами на себе си. Стариият Балзак бил напълно готов да пише памфлети, в които да изрази пламенната си преданост към Бурбонската монархия (която, макар че другите я приели като не особено убедителна, била истинска). Нищо не помогнало. Той престанал да бъде заместник-кмет на Тур. Всички се преместили в Париж, където бащата все още можел да си намери някаква работа. За момента материалното им положение не било лошо. И можело да бъде по-добро, ако той не се мислел за финансов магьосник. Една голяма част от зестрата на жена си пропилял в капиталовложения, които изглеждали обещаващи. След време и тя на свой ред си въобразила, че разбира много от борсата и постепенно пропиляла останалата част — с изключение на значителните суми, които прахосал младият Балзак.

Всичко това станало няколко години по-късно. Засега го изпратили в реномиран католически лицей, където отново не се отличил. След това отишъл да се учи в една адвокатска кантора. Там събрал доста информация. Романите му щели да бъдат натъпкани с юридически подробности. Всичко е автентично. Но дори и да не беше изкарал две-три години в тази кантора, той умее да събира автентични подробности за всичко. Имал дарбата (притежавали са я и други големи писатели — например Шекспир или Киплинг) да асимилира дейността и професионалните разговори на чуждите хора сякаш от въздуха. Пейоративно казано, това е журналистическа дарба, но тя е твърде ценна и е родила някои от великите художествени произведения.

И тъй, това време не било изгубено. На осемнадесетгодишна възраст той решил, че му стига толкова. Няма каквото намерение да става адвокат. Знаел какво е неговото призвание. Щял да стане писател, но дотогава криел тази своя цел. Искал да получи всичко, каквото можел да му предложи този свят. Такъв бил пътят. Какъв тип писател? В негово време на този въпрос имало само един отговор за амбициозния млад човек. Щял да пише драми в стихове.

Доста изненадващо, но семейството одобрило това решение като разумно. Те тъгували по буржоазната сигурност, която им се изплъзвала, и постепенно взели да осъзнават, че той е последната им надежда. Но отново проявили своята ексцентричност и щедрост. Давали му две години, за да си опита късмета. Майката щяла да му осигури достатъчно пари, за да си плаща наема за една таванска квартира в Париж. Сега, когато състоянието на семейството непрекъснато намалявало, те живеели във Вийпаризи (обърнете внимание на думата — Пруст взел много неща от Балзак, включително и някои от неговите най-звучни имена, като например Комбре).

Балзак щял да получава минимума пари, за да живее. Наистина те не можели да отделят кой знае колко много, но майка му, така или иначе, смятала да му дава, както в училище, само толкова, колкото да съществува, очевидно за да го спаси от ужасната опасност от дългове — в каквито той незабавно изпаднал и останал до смъртта си.

Балзак се настанил в голата, порутена и студена таванска стая, в която през дъждовните дни се стичала вода от покрива. Оттам той можел да гледа над покривите на Париж, оттам, подобно на своя млад

авантюрист Растиняк, чийто образ създаде след петнадесетина години, предизвиквал града и мечтаел да го покори. Много вероятно и той като Растиняк е извикал на глас към Париж: „А сега ще видим, аз или ти“. Балзак, както на младини, така и на старини, обичал високопарните думи.

Той не бил така красив, както неговите литературни герои, младите провинциалисти Растиняк и Рюбампре. Да видим как е изглеждал на деветнадесет години, когато е пишел първата си пиеса „Кромюел“, убеден в качествата ѝ както всеки друг млад писател на земята.

Бил много нисък. През последните сто и петдесет години средният човешки ръст се е увеличил и почти всички писатели в тази книга са били ниски според нашите стандарти. Балзак бил около метър и петдесет и два-три сантиметра. Поради недохраненост на деветнадесет години все още бил слаб, с необикновено малки ръце и крака. Не останал слаб. Веднага щом се сдобил с малко пари, напълнял извънредно много. В своето дружелюбно описание на срещата си със Стендал на булеварда, когато го поздравил за „Пармският манастир“, той казва с доста неодобрителен тон, че Стендал бил много дебел. Това всъщност е малко нахално от негова страна. Балзак е бил по-дебелият от двамата. Чудесна гледка — двама мъже вървят приятелски по улицата, и двамата ниски, и двамата пълни, двама от най-големите писатели на земята.

Лицето на Балзак било толкова подвижно, че трудно можело да се улови. Имал бляскави кафяви очи и хората, които са го виждали, говорят за „златните петънца“, дето искрели в тях. Челото му било внушително. Устата — чувствена като на бебе, което иска да суче. Цялата му физиономия подходдала на неговия темперамент, както той казвал за други. Никой не знаел по-добре от Балзак, че психо^[1]-то и сома^[2]-та са едно. Той изучавал първите примитивни опити, например на Лаватер, да се намери какво е съотношението между човешката физика и характера, но подобно на други велики писатели вече го знаел по инстинкт. Неговият собствен характер бил непостоянен като израза на лицето му, също толкова труден за разбиране, а на самия него не само че му било трудно да го разбере, но и да се справи с него. Той не бил така добре оформен, както при повечето хора. Можел да се влее в живота на всеки друг човек, независимо дали е мъж или жена.

Можел да се потапя във всякакъв вид работа, дейност, място, материален предмет, сякаш Балзак нямал собствена самоличност. Това му придавало обезоръжаващ чар, макар че *чар* е твърде слаба дума. Тук се криела една от тайните за неговите успехи сред жените, когато станал малко по-възрастен. Сигурно е имало и друга тайна, свързана с тази, но още по-важна.

Опасно било човек да притежава характер като неговия както за самия него, така и за околните. Понякога изглеждало, че е безволев и отстъпчив. Непостоянните хора често създават подобно впечатление. В случая с Балзак нищо не би могло да бъде по-измамливо. Той бил изключително жилав и силен човек. Бил обратното на егоцентричен. Егоцентричните личности като Стендал не могат да се впълщават в други хора. Но Балзак от своя страна бил необикновен егоист, което е нещо съвсем различно. Цялата страст на неговата аморфна природа можела да бъде отдадена на това, на което сам пожелал. Той непрекъснато се променял. Можел и наистина забравял за себе си заради всеки човек или всяко нещо, което му се изпречело на пътя. Това е чудото на неговите романи. Но същевременно можел и наистина използвал това свое самозабвение, за да побеждава. Изпитвал непреодолимото желание (той въобще никога не се е опитвал да потиска желанията си) да постигне някакъв, нека го наречем така, свой, личен империализъм. Въпреки своя непрестанно бушуващ, променлив, недисциплиниран характер, той щял да властва. Неслучайно няколко години след като напуснал своя таван с гледка към покривите на Париж, Балзак обявил: „Това, което Наполеон постигна със сабята, аз ще постигна с перото“.

Първата пиеса, драмата в стихове, която той бил сигурен, че ще му донесе слава, била завършена. Заминал при семейството си във Вийпаризи, за да им я прочете на глас. Цялата фамилия се събрала, включително неговият зет и един местен интелигентен приятел. Балзак започнал да чете, пламнал от ентузиазъм, от гордостта и радостта на твореца. Бил невероятно щастлив. Само той, никой друг. По скучност неговото произведение, изглежда, държало едно от първите места дори и сред безумно досадните драми в стихове от началото на деветнадесети век. Честолюбивите писатели не би трябвало да четат творбите си на глас. Всички казали истината на Балзак.

Но той бил неукротим. Щом не можел да пише пиеси, щял да пише нещо друго.

Не се оказало толкова лесно. Тук неговата способност да се преобразува в какво ли не го задържала с години на едно ниво. Бил се увлякъл по възвишеното изкуство. По същия начин можел да се увлече и по възможността да спечели малко пари. В Париж по време на Реставрацията се променяло състоянието на книгоиздаването — също както в Дикенсовия Лондон. Съществувал глад за масова литература. Новоизлюпени съмнителни издателчета публикували така наречените от англичаните сензационни романи. Наемните писатели, писателите — призраци, имали възможност да припечелват по нещо. Младият Балзак се присъединил към тях. Станал това, което сто години покъсно в САЩ би го направило сътрудник на жълтите списания — да вземем за пример Дашиъл Хамет. Използвал цял куп псевдоними, обичал дегизировката във всичките ѝ форми. Някои от неговите истории били по-готически и от истински готическите. Той ги произвеждал с маниакална трудолюбивост и скорост, както след време щял да произвежда великите си романи; но в случая с великите си романи той коригирал на шпалти като побъркан, все едно че ги пишел отново, докато тези халтури дори и не поглеждал втори път.

Изпитвал (което е рядко за него) нещо като срам. И все пак в тези негови писания има признаци за голям талант. Понякога, когато му омръзвало да фантазира, придавал на някои от сцените и на обстановката триизмерната обемност на истинския Балзак.

Пишел за пари. В това не намирал нищо срамно. Парите го интересували извънредно много. Смятал, че ако искаш да разбереш света, трябва да се интересуваш от парите повече от всичко друго. Мисълта за парите завладяла съзнанието му и никога не престанала да го владее. Всъщност обаче халтурата не му носела кой знае какви доходи, печелел много по-малко от другите съвременни автори на булевардна литература. Изглежда, не му идвало наум, че не умее да сключва сделки. Затова пък му дошло наум, че трябва да започне да пише истински книги.

Същото нещо хрумнало и на един друг човек. Става дума за неговата първа любов. Той бил на двадесет и три години. Във Вийпаризи живеела една жена, над двадесет години по-възрастна от него. Това била мадам дьо Берни, която той наричал Лор, (имал сестра

Лор и друга — Лоренция и му харесвало да нарича и любовницата си така). Наричал я още, преизпълнен с благодарност, „La Dilecta“. Тя била образована, мила, имала литературни вкусове и била израснала в двора на Луи XVI. Всичко това разпалило въображението на младия Балзак. Тя била омъжена за един доста по-възрастен от нея аристократ. Имала много деца от него. Изглежда, че той бил неприятен и скучен човек. Тя вече била преживяла една любовна връзка и имала едно незаконно дете.

Поради вродената си доброта назначила Балзак за домашен учител на децата си. Освен това имала усет към таланта и разбрала, че този младеж, при цялата си привидна безочливост, не е за пренебрегване. Мислела си, че може да е добра партия за някоя от дъщерите ѝ.

Балзак не мислел същото. Той се влюбил страстно в майката. Не се знае дали преди това е имал и други жени; но бил роден да разбира жените. Така ухаждал мадам дьо Берни, че тя, колкото и да се опитвала, накрая не могла да му устои. Той се пристрастил към всичко, свързано с нея. Отдал се на децата, но не преднамерено, а тъй както се посвещавал цял на всичко онова, което принадлежало на любимата жена (това му било вродено, но по-късно го използвал съзнателно, за да съблазнява жените).

Той разбирал, че тя е нещастна, и ѝ го казал, заинтригуван от чувствата на една жена, която тъгува, задето е пропиляла живота си. Отнасял се към нея мило, с разбиране, и същевременно изгарял от страст. При това положение не му се наложило да я ухажда кой знае колко дълго, за да стигнат до леглото. След това самата тя се влюбила в него също така страстно, та дори и повече, и останала все така страстно влюбена, все така изцяло предана нему до смъртта си, двадесет години по-късно. Тя наричала този самонадеян младеж свой „учител“. Давала му пари, научила го на маниерите на висшето общество, окуражавала го да използва по най-добрия възможен начин таланта си.

Тази история е показателна за неговите отношения с жените въобще. Балзак нямало да позволи на никоя от следващите си любовници да забрави неговата признателност към мадам дьо Берни. Той не я изоставил, макар че скоро завързал връзки едновременно и с други жени. Всичките му любовни истории са със социално издигнати

жени, някои от тях, като мадам Ханска, за която се оженил в последната година от живота си, били наистина много знатни. Той получил много любов. Ако говорим за случаите, в които е имал сериозни намерения, изглежда, само веднъж са го отблъснали.

Цялата му променяща се природа била отдадена на желанието да разбере живота на всяка жена, която обичал. Притежавал уникална интуиция към различните видове емоционални преживявания. Но всичко това не би имало смисъл, ако не бе притежавал същата такава интуиция и към еротичните преживявания. Която лягала с него, вече не искала да го изгуби. Може и да е бил дебел, да се обличал смешно, да бил подходящ обект за карикатуристите, да нямал предни зъби; но в секса, както и в чувствата, искал и умее да доставя удоволствие.

Ако прочетем любовните му писма, особено тези до мадам дьо Берни (жалко, че писмата му до графиня Гуидобони-Висконти не са запазени; Фани, графинята, жизнерадостна англичанка с доста свободно поведение, била живяла с много мъже, но в Балзак се вкопчила с все сили), ще усетим именно това негово страстно желание да доставя удоволствие. Прочетени в края на двадесетия век, тези писма може би не изглеждат толкова пряко чувствени, както би ги написал днес човек с подобен темперамент, но авторовият начин на изразяване е измамлив. Не е трудно да се разтълкува какво всъщност казва той.

Звучи странно, като забележка за един от най-пламенните почитатели на жените, но често неговият възторг от физическото удоволствие, неговите спомени и желание да доставя физическо удоволствие, внушават един определен тип жена. Тоест такава жена, която самозабвенно жадува екстаза на човека, когото обича. Би било глупаво да изтълкуваме това като хомосексуален момент, макар че той, със свойствената си любознателност, знаел всичко за хомосексуализма и доказал, че знае, когато по-късно писал за Вотрен. Той просто познавал в тънкости еротичния живот и в това отношение никой друг писател не е така универсален.

Би било проява на незрелост, ако се опитаме да го вместим в някакви определени категории. Например някои учени мъже наблягат върху факта, че първите му две истински любовни връзки са с жени, по-възрастни от него с двадесет години. Той си е търсел майка, казват учените мъже, спомняйки си за своите учебници. Но ако разсъждаваме

разумно, ще си спомним, че другите му истински любовни истории са с по-млади от него жени. Вярно е, че той, изглежда, нямал особено предпочитание към младите момичета, но дори и това не е сигурно. Животът му до голяма степен бил заплетен, таен, скрит, едновременно поддържал по няколко любовни връзки, като някой търговски пътник, който обича да разказва легенди за себе си. Подробностите може би никога няма да бъдат разкрити напълно. Не е известно дори колко незаконни деца е имал, макар че за три поне се знае. В средата на двадесетте си години, по време на своята връзка с мадам дьо Берни, той си мислил трескаво как да стане богат. Отново си бил наел стая в Париж, и този път финансиран от майка си; тя била получила някакво наследство, което, както всички пари на фамилията Балзак, скоро щяло да бъде прахосано. Балзак печелел все така малко от своите драсканици. Разработил си твърде убедителна тактика как да се справя с недостатъчните си средства. Тя се състояла в следното: идва ти някоя блестяща идея, удвояваш ставките, влизаш в нови дългове, удвояваш пак ставките. През всичкото това време той харчел с още по-голям замах, купувал вещи, които обиквал така, сякаш били жени, станал още по-демонстративно разточителен. До смъртта си останал в дългове.

Първата му блестяща идея, подобно на другите, била грандиозна. Очевидно писателите не печелят добре. Но издателите печелят. Следователно трябвало да стане издател. Щял да публикува класиците за възникващата буржоазна публика. Заел пари от мадам дьо Берни — неговият най-близък и най-скъп човек. И ги изгубил. Как да ги възстанови? Много просто. На едно стъпало под издателите били печатарите. И те изкарвали добри пари. Купил печатарска фирма, след като отново заел от близките си. Той обичал печатарското изкуство, миризмата на печатарско мастило, буквите, техниката, всичко това било част от осезаемия, скъпоценен материален свят. Той разбирал печатарството както никой друг писател. Няколко години по-късно, в „Изгубени илюзии“, писал за печатарството така, както никой друг творец не е писал за никой занаят. Никой писател от двадесетия век не е писал с такова проникновение за масовото производство. Имал забележителни познания. И отново изгубил всичките пари.

Интересното е, че тия идеи, както и много от следващите, включително тези, които звучали невероятно, като например идеята да

се отглеждат кестенови гори или да се разработват мини в Сардиния, били осъществими. Други хора се заемали да ги реализират и успявали. А Балзак не бил глупак, нито пък смятал, че стои над плебейските търговски операции. Напротив, той бил користолюбив, енергичен до крайност и не особено добросъвестен. Финансовите дела му били също така ясни, както печатарството. Бедата, изглежда, била там, че не можел да се съсредоточи достатъчно дълго върху дадена идея, за да я докара докрай. Във всяко начало бил изключително убедителен, както за себе си, така и на другите, но после изгубвал интерес. Не можел да се отдава едновременно на две неща. Това важи за повечето хора. В действителност непрекъснато си мислел, понякога без сам да го знаел, за своя въображаем свят. Ако някой десет пъти погупав от Балзак човек насочел цялото си внимание към тези дела, щял да успее по-добре от него.

Той дължал пари на всички. Частните кредитори не били страшни. Държавните били по-настойтелни. Често трябвало да се крие. В продължение на дълги години той от време на време се криел именно поради тази причина. Криел се по доста особен начин. Обзавел тайния си апартамент в стил рококо. Скоро си намерил нова любовница, без да изоставя мадам дьо Берни. Втората била херцогиня от Наполеоново време, която също пишела за пари и като него била небрежна по отношение на финансовите сделки.

На тридесет години той вече се сдобил с литературна слава. Публикувал първия си роман под собствено име или по-скоро под името, с което се бил изкачил по обществената стълбица, Оноре дьо Балзак. Романът се наричал „Шуаните“ — бурна приключенска история за роялистското селско въстание в Британия. Той не се разграбил, но му създал име. В началото на деветнадесетия век не било така трудно да си създадеш име, както стотина години по-късно. На земята имало по-малко писатели. Балзак пишел едва ли не в един и същи ден, във всеки случай в една и съща седмица коренно различни произведения — „Луи Ламбер“ (възвишена идеалистична история, много слаба), „Физиология на брака“ (не толкова възвишена, но доста смислена), „Разкази — закачки“ (ни най-малко възвишени) и някои от най-добрите си неща, събрани по-късно, когато му дошла идеята за сборните заглавия, в „Сцени от личния живот“. През 1833 година

написал „Йожени Гранде“, първият му велик роман. Книгата му донесла успех не само сред познавачите, но и сред широката публика.

Това било началото на легендарния Балзак. Сам той създал легендата, бил самата легенда. Лицето му за пред обществото и животът му били направо нелепи. Търговският успех не намалил, а увеличил дълговете му. Той успявал да се измъкне от кредиторите си, но не съумявал да устои на съблазънта да притежава всяка вещ, която можел да види и пипне. Предмети на изкуството, килими, мраморна баня — купувал и купувал, но обикновено не смятал за желателно да плаща сметките. Държал се като някакво полупобъркано парвеню, наскоро пристигнало в града — каквото и бил в едно от превъплъщенията на своята лавираща същност. Подобно на Стендал обичал фрапиращите дрехи и си шиел при много скъп шивач. Въобще и не му идвал наум дребният факт, че един такъв малък, смехотворно дебел човек, с много къси крака, ни най-малко не е подходящ за модата на 1830-те години. Сдобил се с огромен бастун с валчеста дръжка, инкрустирана със скъпоценни камъни, който бил добре дошъл за карикатуристите. Сдобил се дори с модна карета с лакеи и фалшив герб на вратата. Бил смешен. Бил Балзак. Бил доказал, че е велик гений. И наистина е.

Никой писател в литературната история не е творил върху толкова много и различни теми, в толкова много насоки по едно и също време. Безполезно е да търсим, както често правят критиците, някакъв свързващ принцип, който би обединил цялото му творчество. Самият той по природа не бил организиран. Не бил Стендал, който през целия си живот следвал една и съща линия на мисълта. Имал мощен и свръхенергичен ум. Но не бил рационален интелектуалец. Няма понятие как да организира търговските си дела, нито отношенията си с жените, нито политическите, обществените или художествените си амбиции. Марсел Пруст, критикът, който го разбрал най-добре и който сам бил писател, се удивлявал от неговата концепция за повтарящите се персонажи — тоест персонажите, които се появяват, повече или по-малко явно, в цялата „Човешка комедия“. Но тази концепция, както и самото заглавие, под което се приютяват всички тези персонажи произтичат, така да се каже, от една идея, зародила се след написването на произведенията или малко преди това. На неговата удивителна творческа енергия ѝ липсвала система. В една

и съща книга той можел да изрази десетина различни и противоречащи си мнения за света. През целия си живот Балзак смятал, че всяко обобщение, включително и това, което му е хрумнало в момента, било по-добро от никакво.

Приятелите му се възмущавали от този хаос, особено когато той обърквал живота му до крайност. Защо един от най-прогресиращите писатели в Европа (в това отношение младият Дикенс бързо го надминавал) трябва винаги да се намира във финансово затруднение? Защо материалното му положение трябва да се влошава все повече и повече? Мадам дьо Берни до края на живота си му заемала пари, като освен това се опитвала и да го напътства. Същото правела и най-интелигентната му приятелка, Зюлма Каро. Зюлма го обичала покровителствено, също както мадам дьо Берни, но той — това е единственият такъв случай с негова приятелка — не бил увлечен по нея и тя не му била любовница (била куца, но ако съдим по портретите, лицето ѝ излъчвало своеобразен чар). Тя разбирала от литература още повече от мадам дьо Берни, била още по-откровена и се превърнала в неговата литературна съвест. Той ѝ отвърщал смирено, но не променял навиците си.

А неговите навици по отношение на писането били също така ексцентрични, както по отношение на финансовите дела и любовта, само дето били по-систематични. Те оказали огромно влияние върху някои от неговите последователи във Франция, които решили, че за да станеш велик писател, трябва да следваш именно такъв режим. Великият писател може да пише само нощем. Балзак спял по три-четири часа между вечерята и полунощ. После будилникът го събуждал. Той обличал бяла монашеска роба, безупречно чиста (независимо от безредицата, сред която живеел, той бил педантично чист и маниак на тема миене на ръце), и в продължение на шест часа пишел с огромна скорост на едно изрядно бюро, върху което всичко си било на мястото.

Поддържал бодростта си с огромни количества кафе — и в това отношение бил ненаситен, както във всяко друго. Може би държи световен рекорд по изпити чаши кафе на година. Рано на сутринта се къпел продължително, размишлявал, поддържал се чист. От девет сутринта до обяд поправял коректури, което не бива да забравяме, че означавало всъщност повторно написване на книгата. Много от

неговите романи са имали по шест редакции, всичките надраскани върху коректури. През деветнадесети век книгопечатането било много евтино. Същият този процес днес би бил невъзможен, тъй като би разорил не само него (което може би нямало да има значение), но и неговия издател (което може би щяло да има значение). На обяд изяждал едно яйце. После още няколко часа четял коректури.

Това означава работен ден от около тринадесет часа — истински работен ден, с писалка над хартията. Никой съвременен професионален писател не би издържал на подобен труд и по-добре да не се опитва. Естествено той не се отразил добре и на Балзак. Нищо чудно да е скъсил живота му. Когато пишел, а никой друг писател няма такава огромна продукция като неговата (ако включим и новелите, някъде към деветдесет и шест книги), той живеел също така монашески, каквато била робата му. Сигурно е имало паузи. Все пак му е трябвало време за неговите любовни връзки — макар че някои от неговите любовници намирали предаността му към работата за досадна, особено мадам Ханска, от всички тях обществено най-издигнатата (и за един страничен човек, но не и за Балзак, най-неприятната). Известно е, че в редките случаи, когато не пишел, Балзак се тъпчел с храна като миньор от златните руди, току-що завърнал се от работа, и — дълбоко убеден, че не прекалява с яденето — унищожавал наведнъж по няколко пилета, стотина стриди, както и, под формата едва ли не на аперитив посред сериозното ядене, само десетина котлета.

Подробностите около неговите финансови начинания днес са неразгадаеми, но ние знаем, че те, настървеното писане и любовните му истории са вървели едновременно. Сред този маниакален безпорядък той създал на тридесет и четири годишна възраст „Йожени Гранде“ — една спокойна, мъдра творба. Тя му донесла огромен масов успех, а образованите хора го класифицирали като един от първите писатели на века. Настрани от този възторг останал само Сент Бьов, който бил много умен мъж и притежавал дарбата, въпреки срещана сред критиците, да съзерцава с пълно безразличие всяка съвременна проява на гениалност. В есето си „Сент Бьов и Балзак“, един миниатюрен шедьовър на овладян сарказъм, Пруст се занимава именно с този феномен. На всекиго днес би изглеждало невероятно, че един образован човек е можел да пренебрегне блясъка на „Йожени Гранде“.

Това произведение не е чак толкова великолепно, колкото най-големите романи на Балзак, нито пък има техните недостатъци, които далеч не са малки. Но в сравнение с него повечето от книгите, които се пишат днес, ни изглеждат като съчинения на палави деца.

Подобно на великия си приемник „Дядо Горио“, „Йожени Гранде“ започва с едно изключително осезаемо описание на обстановката. В „Йожени Гранде“ това е главната улица в Сомюр, магазините (без витрини, нещо като днешните азиатски магазини), господарските домове, които се намират в горния край на улицата, неугледната къща на стария Гранде, лозар, човек, който купува земя и трупа пари. Той е от онези главни герои в творчеството на Балзак, върху чиято всепоглъщаща страст е базиран разказът. Гранде е скъперник. Ако размислим безпристрастно, ще видим, че тези Балзакови мономаниаци би трябвало да ни изглеждат по-нереални, отколкото са. Всъщност те са по-нормални, отколкото биха могли да допуснат нашите днешни психологически условности; а Балзак ни казва толкова много за Гранде (този директен, мощен език, който действа като ударите на чук, оказва изключително силен кумулативен ефект и именно от него се е поучил Толстой), че само в някои редки случаи (за автора на настоящата книга те са три в целия роман), се чувства, че манията е пресилена.

Емоционалният център на романа е дъщерята на Гранде, Йожени. Тя не е вече младо момиче, а яка жена на двадесет и три години, абсолютно непорочна, благочестива, израснала в този тесен, по монашески пестелив дом. Потенциално е наследница на значително състояние. Не знае що е любов до момента, когато — и това е предадено чрез една поредица от блестящи сцени, обхващащи период само от няколко дни — се среща със своя братовчед. Неговият баща, изправен пред фалит, се е самоубил в Париж. Братът на неговия баща, старият Гранде, няма намерение нито да обезпечи младежа, нито да освободи семейството му от дълговете.

Младежът е тръгнал към Индия, за да си търси там прехраната. Преди да отпътува, той се сгодява тайно с Йожени. Първата любов на Йожени (и единствена в живота ѝ) е обрисувана реалистично — от нейните смътни, неопределени, идеализирани мисли до учестените удари на пулса ѝ. Останалата част от романа е много сбита, може би дори прекалено. Минават години. Братовчедът се връща във Франция.

Натрупал е пари. В Париж веднага сключва бляскав брак. Пише писмо до Йожени, в което ѝ казва, че я зарязва. Самата тя, след като изповедникът ѝ я убеждава и принуждава, се омъжва за човек, който обещава да запази девствеността ѝ. Остава вдовица. Богата е, тъй като баща ѝ е умрял. Освен дето дава пари за разни добри дела, не харчи повече, отколкото е харчел преди баща ѝ. Живее сама, ако се изключи преданата прислужница, в старата къща в Сомюр. Ето такъв е безпощадният край на романа.

Тази любовна история можем да сравним с друга една, почти идентична по форма, но писана тридесет години по-късно — тази на Лили Дейл от „Къщичката в Олингтън“ и „Последната хроника на Барсет“, и двете от Тролъп. Лили е по-жизнерадостна, по-образована, по-енергична и по-остроумна от Йожени. По-млада е от Йожени, когато, както биха казали викторианците, „отдава сърцето си на един мъж“. Те двамата също се сгодяват. Нейният любим, Кросби, е обрисуван по-задълбочено от братовчеда на Йожени. Тролъп се отнася с по-голямо съчувствие към съблазните на кариеризма. Кросби изоставя Лили по абсолютно същата причина, поради която е изоставена Йожени. Лили не желае да погледне друг мъж. Тя е все така остроумна и енергична, в нея няма нищо от мрачната религиозност на Йожени, но сякаш водена от някаква вироглава гордост, запазва в себе си своята първа и единствена любов. В „Последната хроника на Барсет“ става ясно, че тя ще предпочете да остане стара мома, но не и да отстъпи.

Сходството е близко. Сигурно е случайно. Няма свидетелства, че Тролъп е чел Балзак, и е много малко вероятно. Във всеки случай Тролъп е бил също такъв оригинален и независим автор като Балзак. Коя от двете истории е по-истинска? „Последната хроника на Барсет“ е сред най-хубавите романи на английски език. Всичко, отнасящо се до мистър Кроли, самата личност на мистър Кроли са описани така изкусно и проникновено, както Балзак не би могъл. Но когато стигнем до края на двете истории, при Йожени Гранде ще си помислим: да, ето какви неща се случват. При Лили Дейл ще се усъмним: в живота не става точно така. Както при почти всички английски романи от деветнадесети век, дори и най-великите, истината изглежда фалшифицирана — особено редом до безпощадната проникателност на Балзак. Ако Лили беше такава, каквато ние сме я възприели — а

подобно на почти всички млади героини на Тролъп тя е обрисувана превъзходно, — то тя щеше да се примири и да си намери друг мъж. Не Джони Иймс. Тук Тролъп е прав, а неговите критици — не. Но Лили не я тормози мрачното наследство на Йожени, тя е създадена да бъде поне донякъде щастлива.

Точно преди публикуването на „Йожени Гранде“ Балзак се срещнал за първи път с мадам Ханска, а точно след успеха на романа те двамата станали любовници. Преди това тя му била писала писма като негова почитателка, на които той отговарял възторжено. Нищо чудно, Балзак получавал много писма от свои почитателки. Чудното е друго, че те двамата с мадам Ханска сякаш били готови да се влюбят един в друг чрез хартията. Разбира се, това се е случвало и с други хора, но при тях всичко се развило стремително бързо. Няма съмнение, че мадам Ханска е била готова да легне с него едва ли не в момента, в който го видела, стига да можела да се освободи от антуража си. Но в действителност не можела, поради което станала раздразнителна и това било едно от постоянните състояния на духа ѝ.

Мадам Ханска била високопоставена полска аристократка. Живеела в Украйна, западно от Киев. Притежавала огромни площи земя и хиляди крепостни селяни. Земята била плодородна и след време Балзак, верен на себе си, кроял най-различни планове как да я направи още по-плодородна. Но и без неговата помощ мадам Ханска била богата, много по-богата от такива знатни земевладелци като Тургенев и Толстой. Когато отивала в Ньошател, където се срещнала с Балзак за първи път, пътувала като някоя принцеса, със свита от около сто души, слуги, роднини, включително възрастния ѝ съпруг, също аристократ, при това богат колкото нея.

Този факт им попречил да консумират епистоларната си любов по време на тяхната първа среща. Но те го искали. Влюбили се един в друг. Нищо, дето тя установила, че той е дебел, беззъб дребен човек, напорист, непривикнал на маниерите на висшето общество. Нищо, дето той, след като, поради някаква романтична причина, очаквал тя да е изящна, стройна, меланхолична, видял, че макар и определено хубава, мадам Ханска е определено пълна. Сексуалната страст често открива инстинктивно друга такава сексуална страст. В любовта тя била пламенна колкото него, а може би и повече. Тъкмо тази сила я привличала към него в продължение на следващите седемнадесет

години, въпреки дългите отсъствия и препирните. На следващата си среща, която се състояла след няколко месеца в Женева, когато успели да прекарат часове в неговата спалня, те започнали да говорят за женитба — тоест женитба, след като умре нейният възрастен и очевидно болен съпруг. През следващите години, щом се намирала далеч от Балзак, властвайки в огромното си украинско имение, мадам Ханска често се питала дали идеята за този брак е добра. Подобно на мнозина богати хора тя се отнасяла твърде внимателно с парите и се ужасявала от финансовите маневри на Балзак. Щом била с него, започвала да си мисли, че би било наистина чудесно да се оженят.

Както вече се спомена, за един страничен човек, така отдалечен по време и място, тя е най-несимпатичната от всичките Балзакови любими. Не била глупава и притежавала добро образование. Имала натруфен, салонен вкус; но далеч не и литературния усет на мадам дьо Берни, на Зюлма Каро или на собствената сестра на Балзак. Наистина приемала, че той е велик писател, но не разбирала като тях таланта му. У нея липсвало жизнерадостното добродушие на Фани Гуидобони-Висконти, тази буйна щерка на английската провинциална аристокрация, която харесвала всеки мъж или спиртна напитка, щом са ѝ подръка, и не давала пет пари за онова, което Бали, както го наричаха, записвал върху хартията, но го обожавала и винаги си мислела за него като за своя... най-добър и най-забавен любовник.

И все пак в продължение на много години пламенни послания хвърчали между Париж и Украйна, докато веселата и изобретателна Фани криела Бали от кредиторите му и макар че тя и мъжът ѝ не били заможни, плащала дълговете му, когато арестът бил неминуем. Между впрочем съпругът на Фани обичал Балзак, както го обичали почти всички съпрузи на неговите любовници, включително този на мадам Ханска.

Мадам Ханска не била способна на такава безкрайна саможертва. Тя била суетна, досадна и придирчива. Не можела или не искала да разбере защо Балзак да не остави недописания си роман настрана и да замине, за да се срещне с нея, където и да е из Европа. Освен това била и ревнива. Не обичала да чува дори името Фани Гуидобони-Висконти. Не ѝ харесвали сведенията за най-различни други жени, които ѝ съобщавали нейните доносници. Не вярвала на

протестите на Балзак и на клетвите му за вяжност. Не била далеч от истината.

И въпреки това той бил и останал влюбен в мадам Ханска. Любовта му била особена, объркана — объркана като живота му, който до последния миг се противопоставял на неговото величествено, чуждо на скандалите изкуство. Естествено, Балзак обичал мадам Ханска с физическа страст, но не само нея е обичал така. Той смятал, че по душа тя е чиста и непорочна. Това звучи странно, но ние би трябвало да вярваме на неговата интуиция. Той я е познавал, не ние. При всичките си големи любви обаче той е проявявал склонност към романтично идеализиране. В случая с мадам Ханска е имало и нещо друго. Бидейки Балзак, той виждал големи предимства в една такава женитба. Тя щяла за цял живот да го освободи от финансовите му затруднения. Щял да има разкошен дом в Париж. Домът щял да бъде ръководен от господарка от най-високо потекло, достойна за Фобур Сен-Жермен^[3]. Най-после той щял да покори Париж. Щели да го изберат за член на Академията. Подобно на приятеля си Юго щял да стане пер на Франция.

Всички тези аспирации били известни на Пруст, който пише мъдро и нежно за техния дял в любовта на Балзак към мадам Ханска. Те били материалистични, снобски и преди всичко пошли. И все пак ако Балзак не е бил способен на такава пошлост, той е нямало да напише някои от най-великите си творби. Пруст знаел, че хора, които, според неговия израз, никога не са си цапали ръцете, не биха могли да създадат изкуство като Балзаковото.

От времето, когато Балзак се срещнал с мадам Ханска — тогава бил на тридесет и четири години, но ние би трябвало да си го представяме по-възрастен както във физическо, така и във всяко друго отношение, — неговите литературни постижения започнали да се движат плавно към своя връх, макар че нищо друго в живота му не се движело плавно. Две години след „Йожени Гранде“ той публикувал „Дядо Горио“. Това е един от великите романи в световната литература. Той е и най-доброто въведение в творчеството на Балзак за онези, които се плашат от гигантския му обем. При „Дядо Горио“ Балзак за първи път използвал метода на повтарящия се от книга в книга персонаж, който за Пруст е бил гениална находка (а за нас — още повече).

Този роман е първата от три тясно свързани книги, обединени органически чрез много повече неща, отколкото само повтарящите се герои — „Дядо Горио“, „Изгубени илюзии“, „Величие и падение на куртизанките“. Онзи, който не успее да долови очарованието на тези три книги, не е за Балзак. Онзи, който успее, може да се заеме с всеки един от деветдесет и шестте романа, някои от които са много кратки и известни почти само на ревностните поклонници на Балзак (няколко заглавия: „Гобсек“, „Възбраната“, „Свещеникът от Тур“, „Гайните на принцеса Кадинян“, „Старата мома“).

Романът „Дядо Горио“ бил замислен като един вид по-простосмъртен „Крал Лир“ и особено благодарение на неговия гибелен край идеята не звучи самохвалски. Обстановката е представена чудесно, както в „Йожени Гранде“ (а и в почти всички Балзакови романи, освен когато той се рее из сведенбургския^[4] мистицизъм, който ни най-малко не му подхожда, гл. „Луи Ламбер“). С изключение на няколкото посещения в двете големи къщи на дъщерите на Горио — омъжените за титулувани съпрузи дъщери, подобни на крал Лировите — книгата е прикована към пансиона на госпожа Воке, класическият пансион в цялата световна литература, в чиято атмосфера се потапяме и от чиито миризми не можем да избягаме. Това е един отвратителен пансион, много по-мрачен от този на Тоджър (еквивалентното заведение от „Мартин Чъзълуит“), и все пак Балзаковото страстно желание да бъде верен на реалното, на това, което се случва в действителност, е така заразително — опияняващо, че читателят не може да не сподели вълнението на младия Растиняк от неговото първо жилище в Париж. Балзак е познавал всяка стая в този пансион и ни разказва с удоволствие за мокрите петна върху външните стени, за това как наемателите са в състояние да плащат все по-малки наеми, за така наречената храна, която се сервира в мръсната трапезария, за глупавите, повтарящи се шеги на студентите, които не живеят там, а само идват да вечерят. Те имат навика да прибавят по едно „рама“ към която дума им падне, като някакъв своеобразен завършек. („Горио-рама — каза художникът. — Защото нищо не се виждаше.“)

Поради възрастта си младите са все в добро настроение, което често придава на разказа комедиен нюанс. Но Балзак, макар самият той да е бил много весел, не е комедиен писател. Бил е прекалено погълнат от действието в книгите си, за да може да се отдалечи от него и да го

погледне отстрани, което е най-важната предпоставка за един комедиен писател. Понякога, както в разговора между херцог дьо Гранлийо и видама на Пание имаме чисто и просто комедия на факта.

„Граф Монтриво умря — каза видамът. — Той беше много дебел и имаше невероятна слабост към стридите.“ — „Така ли, и по колко ядеше?“ — попита херцог дьо Гранлийо. „По десет дузини на ден.“ — „И нищо ли не му ставаше?“ — „Абсолютно нищо.“ — „Наистина ли! Но това е удивително. А може би е получил камък в бъбреците от толкова много стриди?“ — „Не, беше си съвсем здрав, умря при злополука.“ — „При злополука! Неговият организъм сигурно му е казал да яде стриди, той вероятно просто е имал нужда от тях.“

По своята същност „Дядо Горио“ е трагедия — тоест доколкото може да бъде трагедия един роман, потопен в хаоса на житейските противоречия. В голямата си част действието е видяно през очите на Растиняк. Той е млад студент по право, едва-що пристигнал в Париж от Ангулем, произхожда от обедняло благородническо семейство; той е амбициозен и очарователен, смята, че хората и по-специално жените са добри, но винаги е нащрек да не го измамат. Растиняк до голяма степен е проекция на това, което е бил Балзак едно време, или дори нещо повече, на това, което, особено що се отнася до красивата външност, Балзак е желал да бъде. Посмешището на пансиона, един старец на име Горио, заинтригува Растиняк. Горио постепенно е слязъл по социалната стълбица на пансиона — тръгвайки от сравнително комфортните стаи, той е стигнал до най-евтините. Говори се, че бил натрупал пари като фабрикант на фиде. Изглежда тъп и отнесен. Дрехите му са изтъркани и прилича на работник, какъвто и е бил някога. Говори се, че късно вечер го посещават красиви, млади жени, облечени в скъпи дрехи. Многознайниците в пансиона коментират, че парижанки са готови на всичко за пари. Балзак вмъква някои свои авторски обобщения — „ето защо“, „за това“. Понякога тези изрази звучат смешно, но понякога са верни до болка.

Онова, което пансионът вижда или предполага, до голяма степен е вярно — само дето жените, заради които старецът е обеднял, са негови дъщери.

Той действително бил натрупал значително състояние. Обичал дъщерите си с всепоглъщаща, жертвоготовна страст и все още ги обича. Голяма част от парите си е изразходвал, за да им осигури богати

зестри, та да се омъжат във висшето общество — едната, Анастази, за граф дьо Ресто, другата, Делфин, за барон дьо Нюсенжан. И двата брака са без любов. И в двата съпрузите са пипнали парите. Горио трябва да достави още. Той не е добре дошъл в нито една от двете богатски къщи, тъй като е прекалено прост и недодялан. Единственото нещо, което иска, е да може да зърва дъщерите си, когато те, облечени разкошно, отиват на бал. О, да, казва той на младия Растиняк, те го обичат, обичат го много; той разбира тяхното положение така, както и те разбират неговото. Всяка от тях си има любовник и тези любовници са алчни като съпрузите им (в романите на Балзак много от героините, дори и най-изисканите и желани жени от бомонда, непрекъснато дават пари на своите любовници — този момент той познавал като никой друг, и то от собствен опит). Растиняк се влюбва в Делфин. Тя е по-възрастна от него с десет години и се увлича безумно по младежа. (Балзак отново като никой друг знаел от собствен опит как се разраства едно такова пламенно чувство.) Растиняк наблюдава кулминацията отвътре.

Финансовите трудности се задълбочават. Сега Горио живее в най-лошата стая на пансиона. Той не е задържал за себе си достатъчно пари дори и за най-мизерното съществуване. Делфин е наела за Растиняк хубава квартира, за която плаща Горио. Дъщерите настояват за още пари. Между тях двете избухва страхотен скандал в присъствието на баща им. Той пада, сразен от удар.

Става ясно, че умира. Няма кой да се грижи за него, нито да плаща за лекари. Растиняк и грубоватият, но почтен млад студент по медицина Бианшон (у него, както понякога и у други хора с професии, Балзак открива добродетели, които не намира във висшето общество, колкото и да го е заслепявало то) трябва да направят сами каквото могат. Минават дни, докато умре Горио в своята мизерна стая. Това е една от най-мъчителните сцени на смърт в литературата. Когато е в съзнание, той зове дъщерите си. Кога ще дойдат те? Говори нежно за любовта си към тях и за това колко го обичат и те. И все пак той знае истината. В един момент казва: „Никоя! Заети са, спят, няма да дойдат. Знаех си. Човек трябва да е на смъртно легло, за да разбере какво са децата... Ах, приятелю, не се женете, не раждайте деца! Давайте им живот, а те ви връщат смърт. Вие ще ги доведете в света, а те ще ви изгонят от него. Не, няма да дойдат! Това го зная от десет години.

Мислел съм си понякога, че така ще стане, но не ми се искаше да вярвам.“^[5]

Погребението му е като на просяк. Бианшон и Растиняк не могат да си позволят да платят за литургия, но успяват да съберат пари за вечерня. Растиняк застава до гроба. Той все още не е закоравял, но това е краят на неговата младост.

Балзак представя почти всичко в груби краски, но въпреки това тази сурова творба не обезсърчава, тъй като е извлечена от самия живот, в това число и от неговия собствен. Дори когато се оголи истината, този живот пак е едно чудо: ето така става в действителност. Този факт е дори още по-очевиден в двата следващи тома от трилогията. „Изгубени илюзии“ не се занимава толкова много с паричните проблеми, както „Дядо Горио“, но мнозина я считат за най-хубавата му книга, макар че я е завършил, когато физическите му сили вече го напуснали. В тази книга и във „Величие и падение на куртизанките“ Растиняк отново се появява на сцената, след като е минало известно време. Вече е преуспял във висшето общество и е станал безсърдечен като тези, срещу които някога се е бунтувал.

В количествено отношение творческата енергия на Балзак може би понамаляла след „Дядо Горио“. Но той все още бил извънредно продуктивен. Дори към края на живота си, когато започнали сърдечните атаки, продължил да създава творчество с изключително високи качества — да вземем за пример „Братовчедката Бет“, един от най-великите му романи. Самата братовчедка Бет е непривлекателен персонаж, необичаща и необичана, безмилостна, злобна, видяна без сантименталност, реална. Понякога, като четем това сурово и хубаво художествено произведение, на нас ни се иска нея за малко да я няма, та да можем да се насладим на г-жа Марнеф. Тя е истински предшественик на Беки Шарп. Текери вероятно е чел „Братовчедката Бет“, преди да седне да напише „Панаир на суетата“.

Няколко години преди „Братовчедката Бет“, когато Балзак бил около четиридесетте, в предговора си към един нов том от свои творби — с публикуването му осъществявал една от знаменитите си идеи за материално преуспяване — той обединил всички романи в тома под заглавието „Човешка комедия“. Заглавието му било подсказано от друг, който точно в момента четял Данте. Балзак бил напълно способен и сам да го измисли.

Както се каза, ортодоксалните критици твърде трудно могат да обхванат и разберат едно такова огромно по обем творчество. Дълго време Флобер, не особено продуктивен писател, бе сочен като майстора на френския роман от деветнадесети век. В началото на нашето столетие Пруст казваше язвително, че Балзак са го четели само онзи тип хора, които той е описвал — инженери, провинциални свещеници, дами от обществото, чиновници, доктори и пр., и пр., и ни най-малко интелектуалците. Но Пруст бил от онези негови почитатели, които го познавали най-добре. Както и Хенри Джеймс. Приблизително по същото време, когато Пруст пишел „Срещу Сент Бъов“, Джеймс публикувал статия под заглавие „Урокът на Балзак“ (1905). В нея Джеймс заявява абсолютно недвусмислено, че място за спор няма. Просто Балзак е най-великият романист. Всички пътища тръгват от него, казва Хенри Джеймс. Пруст не би се съгласил напълно с това, но за малко писатели е писано така, както са писали той и Джеймс за Балзак. Или както е писал Фридрих Енгелс, макар и в по-друг дух. Той казал, че макар Балзак да бил католик, монархист, реакционер, той, Енгелс, научил от него повече за Франция от деветнадесети век, отколкото от всички историци, социолози и политически наблюдатели в света, взети заедно. С това мнение е бил съгласен и Ленин. Високата оценка на тези двама души би се харесала на Балзак.

След „Дядо Горио“, когато Балзак навлязъл в четиридесетте, той продължил да създава ритмично своите знаменити романи, трупайки по три-четири тома на година, сякаш бил най-организираният човек в света. Хаосът в живота му също продължил, макар и не така ритмичен. Планове как да ликвидира тези проклети дългове! И как после да забогатее! Имуществени сделки! Ново списание! Пиеси! Нови адвокати, нови договори с издатели! Писма до мадам Ханска, която била далеч от него, във Вйежховня! Нови къщи със задни входове, тъй че да може да се измъкна от досадните кредитори! Веселата Фани, пътешествия в чужбина с други жени!

Все нямал спокойствие. А истината е, че не го и търсел. Тази непрестанна неразбория била неговата естествена среда. От време на време си позволявал периоди на почивка с добрия стар Маргон или с умната и грижовна Зюлма. Той изпадал в истинска еуфория, като изчислявал колко ще спечели от своите нови финансови проекти. Дълговете ще са погасени, парите ще се леят. Това е аритметиката на

надеждата, която теоретически изглежда безпогрешна. Бил в такова приповдигнато настроение, че с ангелско задоволство излизал и отново купувал на кредит скъпи художествени предмети. Но Зюлма и някои други покровителстващи го приятели се безпокоели. Физически той бил по-стар, отколкото се полагало на неговите четиридесет години. Понякога му се виело свят, задъхвал се, имал болки в гърдите и стомаха. Неговият своеобразен режим на работа ни най-малко не спомагал за подобряването на физическото му състояние. Продължавал да кара с по няколко часа сън и да се налива със силно кафе. Никой разумен лекар не би одобрил неговия безсистемен начин на живот, бягствата от дома му. Макар че, както сам той би побързал да констатира, неговата цялостна физика, характерът му, анормалното му разточителство във всяко едно отношение не били създадени за продължителен живот.

И изведнъж, когато бил на четиридесет и две години и се готвел да публикува прочутото заглавие на своето творчество, го сполетяло невероятно щастие. Той все още не бил изоставил мечтата си да се ожени за мадам Ханска, но кореспонденцията им най-после, след десет години, била отслабнала. Една сутрин получил официално известие от Украйна. Нейният съпруг бил умрял. Балзак изпаднал в екстаз. Сега всичко било в ръцете му. Той бил влюбен повече от всякога. Сексуално удоволствие, емоционална връзка. Той я обичал истински и нейните бурни чувства вероятно са задоволявали някаква негова необходимост. Не просто благополучие, разрешаване на всичките му парични проблеми, а разкош и великолепиe. Той въобще не се срамувал от тези свои надежди. По тоя въпрос писал на своята сестра и довереника. За него това било нещо съвсем естествено, както и всичко друго у човека.

Само че не станало така. Мадам Ханска не се решавала и не се решавала още цели осем години. За това имало и причини от практическо естество. Като аристократка, поданица на императора, тя трябвало да получи разрешение за брака. Императорът уж харесвал книгите на Балзак, но неговите съветници били против този брак. Още по-силно против него били фамилиите Хански и Жевуски, тоест родствениците на самата вдовица. Те не искали да имат нищо общо с този прост, дребен французин. С всички сили се стараели да запазят земята и парите далеч от него.

За такава една ситуация Балзак бил подготвен великолепно. В писмата си или по време на разходките си из Европа с мадам Ханска той разгърнал всичките си психологически умения, които били наистина забележителни, и своите житейски познания, също така забележителни, особено на теория, за да я заведе до църквата. Измислял какви ли не тактики спрямо фамилията, импровизирал обяснения за императора, като подчертавал преклонението си пред монархията. Говорел за прекрасната къща, която щели да си построят в Париж, и за блаженството на техния съвместен живот.

Когато била с него, тя отстъпвала. Еротичната връзка била силна както в началото. Хората им се подигравали, и двамата били вече на средна възраст, и двамата пълни, особено той. Това нямало значение. По време на пътуванията им из Германия и Италия, заедно с дъщерята на мадам Ханска и с нейния годеник, Балзак и неговата Рубенсова любима тънели в непрекъснато плътско блаженство. Двамата младежи го обожавали и го наричали „Билбоке“, което се превърнало в семейна шега, задявайки го заради пълнотата му. Билбоке е френска детска игра, при която пробита топка трябва да се залови за едно острие — твърде подходящо сравнение за телосложението на Балзак.

Когато била далеч от него, на сигурно място в Украйна, мадам Ханска отново започвала да изпитва съмнения. За това вероятно не било виновно единствено семейството ѝ. Самата тя не му вярвала. Мислела, не без основание, че той често я мами. Освен това все повече започвала да си мисли, отново не без основание, че въпреки наполеоновските му познания по отношение на финансовите тактики, които в негово присъствие я поразявали, на него не можело да му се поверяват пари. Естествено той бил изкопчил от нея значителни суми от личното ѝ състояние, което било отделено от имуществото на фамилията Хански. Абсолютно уверен в действията си, Балзак вложил по-голямата част от тези пари във френските железници. Както обикновено при своите прокети, бил направил добра далечна преценка. Както обикновено при тези проекти, той бил забравил за близките фактори като например политическите безредици. След като курсът на борсата рязко паднал, на мадам Ханска вече не ѝ било приятно да ѝ искат нови значителни суми.

Пак с нейни пари той купил и преустроил една къща в Париж, подходяща за тяхното бъдещо великолепие. Горд ѝ я показал, когато тя

пристигнала тайно в Париж. Мадам Ханска казала, че къщата е отвратителна.

Балзак я посетил в Украйна и двамата отново били щастливи. Само че вече не били млади. За първи път неговата кипяща творческа енергия го била напуснала и в продължение на месеци не написал нищо в нейния дом. Той смятал, че за него няма друго бъдеще, освен недостижимата женитба. Сигурно всички около него са разбрали, че е болен.

Когато на петдесет години посетил Вйежховня за втори път, Балзак се разболял. Получил сърдечна атака. Полските лекари смятали, че положението му е сериозно. Тъкмо по това време императорът, след като веднъж бил отказал, дал съгласието си за женитбата. Тогава или мадам Ханска почувствала, че вече няма никакъв претекст за отлагане на брака, или донякъде наистина го е обичала, или пък го е съжалила, или от всичко това по малко. Както и да е, тя не се колебала повече и двамата се оженили в полска църква. Пътуването до църквата било продължително, през степите, и се отразило на сърцето му. Пътуването до Париж, в по-голямата си част по полската граница, му навредило още повече. То траяло над две седмици. Накрая пристигнали у дома, в къщата, която той бил построил за нея и която ѝ била отвратителна. Той бил на умиране. Изкарал още три месеца и съзнанието го напуснало. За негово щастие, но не и за тези, които трябвало да го гледат как умира. Приятелят му Виктор Юго, другият чудовищно велик гений на съвременна Франция, дошъл една вечер и го заварил неузнаваем.

В крайна сметка Балзак получил всичко онова, за което си бил мечтал, но не му се радвал дълго. Виктор Юго произнесъл погребалната реч върху хълма в гробището Пер Лашез, откъдето някога Растиняк бил отправил своето предизвикателство към Париж. Погребението му не се превърнало във всенародна траурна церемония, както по-късно това на Виктор Юго. Но затова пък прощалните думи на Виктор Юго били от най-гръмките и най-възвишените: „Господин дьо Балзак беше един от първите сред най-великите, един от колосите сред най-добрите... В един и същи ден той получава славата и гроба. Отсега нататък той ще свети над облаците, които закриват главите ни, сред най-блестящите звезди в небето на нашата родина“.

- [1] От psyche (гр.) — душа. — Б.пр. ↑
- [2] От soma (гр.) — плът. — Б.пр. ↑
- [3] Аристократично предградие на Париж. — Б.пр. ↑
- [4] Емануел Сведенборг (1688 — 1722) — шведски теософ, който от 1747 година се посветил на изучаване на Библията. — Б.пр. ↑
- [5] Превод Ерма Гечева („Народна култура“, 1970). — Б.пр. ↑

ДИКЕНС

На младини и Стендал, и Балзак са искали да пишат пиеси. На младини Дикенс искал да играе в пиеси. От всички велики гении в литературата той е бил роденият актьор. Вероятно на това се дължи отчасти особената история на неговата литературна слава. Още от неговото време до преди няколко години обективните критици не знаеха как точно да го представят. Никой нормален човек не би дръзнал да отрече публично, че той е велик гений. Може евентуално да се каже, че той е най-удивителният писател на английски език след Шекспир. И все пак необходима бе чувствителност от нов тип, за да започнем да го разбираме — както става ясно от книгата на Джефри Търли (1976).

Абсолютно неправилно е да се опитваме да отминаваме неговите актьорски потребности. Ако обособим „мрачния“ Дикенс или го разглеждаме само като социален проповедник, тогава ще пренебрегнем сложностите, противоречията и накрая свръхчовешката сила, които са присъщи на него като човек и на неговото изкуство.

Историята на живота му е добре известна благодарение на биографията на Едгар Джонсън, една от най-добрите биографии на писатели, които впрочем почти винаги са по-проникновени и по-задълбочени от биографиите на обществените дейци. През 1978 година бе публикувано ново издание на творбата на Джонсън, от което става очевидно, че през последните двадесет години не са открити кой знае колко нови сведения. Явно е, че съвременната наука си е свършила работата и ни е снабдила с цялата възможна достоверна информация. Джонсън е изровил един неизвестен факт. Бащата на Дикенс не само е бил на ръба на банкрута, но и действително е банкрутирал. Повечето, може би дори всички други писатели, за които пише в тази книга, вече като възрастни биха обърнали този факт на смях, но Дикенс, със своята уязвимост, както и поради това, че живеел в подреденото, богато, самодоволно английско общество от деветнадесети век, го е криел и сигурно го е смятал за изключително срамен.

Роден е през 1812 година в семейство от най-долните слоеве на английската дребна буржоазия. Неговите бащини родители са били старши прислужници в един аристократичен дом. Неколцина техни роднини направили малка крачка нагоре по социалната стълбица и станали дребни чиновници в нестабилната, но нарастваща национална администрация. Поне за един от тях се знае, че се бил забъркал във финансови афери: през младостта на Дикенс в Англия съществувала силна корупция. Благодарение на някои от тези свои роднини бащата на Дикенс, Джон, също станал дребен чиновник. От биографичните факти и от превъплъщенията му в романите на неговия син (например мистър Микобър и мистър Дорит) знаем, че е имал претенции за благороднически произход — претенциите на дребния буржоа, който желае да се разграничи от съвсем близкостоящата под него работническа класа. За мистър Микобър и без съмнение за бащата на Дикенс работническата класа е различна по вид от неговата собствена класа. Известно е също така, че Дикенс старши — непредвидлив, симпатичен, но не особено порядъчен по отношение на парите човек — често и то фатално, изпадал в дългове и съобразно законите на времето лежал в затвора заради тях.

Такова скромно и същевременно съмнително наследство не е имал никой друг от големите писатели. То изненадващо много прилича на наследството, което получил Хърбърт Уелс половин век по-късно и е възможно най-подходящото за изграждането на една изострена класова чувствителност. Всъщност от всички по-значителни английски писатели Дикенс най-много е страдал от класовата несправедливост. Никой не е писал с по-голяма страст, възмущение и загриженост за теглото на бедните; но последното нещо, което би искал той, е да го идентифицират с тях.

Той можел убедително и красноречиво да изрази класовата омраза на Брамбли Хедстоун или на Чарли Хексам; но не можел да я изрази така, сякаш тази омраза е негова, както Стендал чрез образа на Жюлиен Сорел.

Когато станал на дванадесет години, го дали да работи във фабриката за вакса близо от Блекфрайърс и това го наранило за цял живот, така както би наранило малцина. Причината била обичайната некомпетентност и повече от некомпетентност на баща му по отношение на парите. За младия Дикенс това значело, че с него се

отнасят като с дете от простолюдието; той трябвало да работи наред с децата от простолюдието и бил лишен от образованието, на което чувствал, че има право. Никога не забравил тази обида и не желяел да говори за нея.

Със същата настойчивост той отстоявал своето социално положение и чрез образите на онези момчета в романите си, които, макар и бегло, напомнят за него. Оливър Туист — приют за бедни, никакво образование, и въпреки това бедняшките деца веднага усещат, че той стои над тях, а и самият Оливър, колкото и да е необяснимо, като се има предвид как и къде е израсъл, говори на литературен английски език. Как е говорел самият Дикенс, когато на деветнадесет години е ухажвал Марая Бийднел? Всеки англичанин сигурно би доловил следа от диалекта на градовете по река Мидуей. Самият той имал чудесно ухо за английския език и до момента на първия му успех тези диалектни звуци вече били изчезнали. Пип от „Големите надежди“ — най-съвършеният от зрелите му романи. Тази творба представлява едно великолепно, точно изследване на преуспяването в обществото, но дори и тук раната, незарасналата рана от детството на Пип, се откроява повече от моралното послание на книгата.

Раната на самия Дикенс не била зараснала. Едмънд Уилсън е прав; но не е прав, че това мрачно чувство на обида затъмнява почти всичко друго у една личност, надарена извън човешките норми, така както могат да бъдат надарени само гениите. Още в най-ранната си младост, почти юноша, той вече правел страхотно впечатление. Бил изключително чаровен, денди и позьор. Бил необикновено красив, едва ли не като момиче. Ако се съди по портретите, а по-късно и по снимките, с лицето на Дикенс настъпили невероятни промени. Картините, на които той е изобразен в ранната си средна възраст, сякаш са на друг човек, ако се сравнят с тези на миловидния двадесетгодишен младеж. Но тази миловидност не лъжела никого от познатите му. Изпитанията в детството му били оставили своя отпечатък и едва ли можело да има друг младеж с по-силна воля от неговата — макар че дори и да беше имал най-безоблачното детство, кой знае дали волята му щеше да е по-лесно сломима. Той бил решил твърдо да стане, както сам казвал, „известен човек“. Самоувереността му нямала граница. Великите писатели обикновено са самоуверени, но Дикенс бил по-самоуверен от нормалното. Трудно можем да си

представим, че друг писател още в началото на кариерата си би се нарекъл Неповторимия — и при това той си го е мислел съвсем сериозно.

Имал е всички основания да бъде самоуверен. Освен че бил изключително надарен като писател, което разбрал веднага щом написал първите си импресионистични скици (събрани в „Скици от Боз“) и което вероятно е предполагал още преди това, той бил много умен и много способен — каквито не всички големи писатели са. Той би имал успех в почти всяка област. Вероятно е можел да стане актьор звезда, което било едно от първите му желания. Можел е да си създаде име като политик радикал. Както в търговско, така и във всяко отношение той се оказал един от най-добрите издатели.

Всъщност, започвайки без никакви други преимущества, освен огромното преимущество, че е той, Дикенс показвал умение и талант във всяко свое начинание. Той бил репортер в съда (и подобно на Балзак, макар и не дотолкова професионално, понаучил нещо от правото, което по-късно му било от полза). Станал първокласен репортер в парламента, нещо като нещатен предшественик на днешния персонал, който протоколира заседанията на английския парламент. Като журналист по време на изборите обикалял цялата страна (виж изборите в Ийтънсуил от „Посмъртните записки на клуба Пикуик“). Притежавал бясна физическа енергия. Печелел между другото пари, като сътрудничил на вестници със статии. Едва двадесет и две-три годишен, дори преди успеха на „Пикуик“, той вече имал достатъчно добър доход, за да може да се ожени.

Единствената му неудача през тези блестящи години бил неговият брак. На деветнадесет години той се бил влюбил в едно момиче на име Марая Бийднел. Бил не само красив, но и вероятно привличал с мъжката си сила. Бил извънредно весел. Бил забавен. Тя, изглежда, също го обичала до известна степен. Но била безмозъчно, глупаво същество, както за жалост показало далечното бъдеще. Не виждала възможностите, които стояли пред Дикенс. А което било още по-решаващо, не ги виждало и семейството ѝ. Баща ѝ бил банков директор. Те били заможни буржоа, а той — младеж без пукната пара. Възможно е също така да са го мислели за прост и нахален. Тя се оставила да я убедят, че трябва да се отърве от него.

Много скоро той се утешил с друго момиче, Кейт Хогарт, дъщеря на журналист, в обществено отношение по-нискостояща от него. Успял да я плени и още преди женитбата се оказал деспотичен и своенравен. Останал такъв през целия им брак, който продължил двадесет години, когато той пожелал да го разтрогне. Доколкото може да се съди по косвени сведения, Дикенс бил физически пламенен мъж, но почти не притежавал интуицията спрямо жените. Това се вижда и от романите му, и в това отношение те ни най-малко не могат да се сравнят с тези на Балзак.

Почти всичко било в негова полза — вродена привлекателност, обаяние, ранна и трайна слава, много пари от двадесет и пет годишната му възраст нататък, всичко, за което другите велики писатели биха могли да му завиждат, — но що се отнася до жените, правел своя избор по-зле от всеки друг. Марая, Кейт и много по-късно, в зрялата му възраст, неговата последна любима — всички те били истински неудачи.

За него славата дошла по-рано и по-категорично, отколкото за когото и да е друг от големите писатели. Едва двадесет и пет годишен, той вече бил личност с национално значение и останал такъв до края на живота си. Всичко започнало с „Посмъртните записки на клуба Пикуик“. Никоя първа книга, на който и да е друг език не е предизвиквала такава сензация.

Историята около нея е добре известна. Един предприемчив издател възложил на Робърт Сеймор, който вече се бил прочул като илюстратор, да направи серия от рисунки. Идеята била да се присмеят над комичните спортни приключения на група мъже (през 1830-те години често се шегували с хората, които, несвикнали със спортовете на открито, обичали да имитират провинциалните благородници). Рисунките се нуждаели от някакъв придружителен текст. Огледали се за някой не особено известен писател, който да не иска голям хонорар. Сетили се за младия лондонски журналист — той можел да им свърши работа. Щели да му кажат да следва инструкциите на Сеймор. Дикенс приел. Но не приел да го командват. Двадесет и четири годишен, почти неизвестен, той бил последният човек в Лондон, който би се подчинявал на заповедите на друг. Това била първата изява на неговата демонична воля в едно издателство.

Искал да измени първоначалната банална, скучна идея. Но не можел да избегне плоското начало. По-нататък щял да импровизира. Всичко, което го интересувало, можело да се напъха в тази книга куфар. Нещастният Робърт Сеймор си теглил куршума. Нищо. Дикенс си избрал сам нов илюстратор.

Историята излизала на части, на месечни свезки, всяка по един шилинг. Първите номера не се разпродали. Дикенс въвел образа на смешен, умен и находчив слуга, един от най-старите методи на фарсовото изкуство, образ, който той вероятно е имал наум през всичкото време. От този номер нататък той заплувал в свои води. Цялата страна полудяла по „Пикуик“ така, както днес полудяват по някоя грамофонна плоча с хитове. Издателите се прочули. Както и той.

Днес трябва да не разбираш нищо от литература — нито от хора, — за да не харесваш „Пикуик“. Тази книга съдържа много нещо от Дикенс и предвещава още повече. Тя искри и святка от неговата шумна веселост — наистина понякога смущаващо неистова, но такава, на каквато бил способен само той. И дори когато животът, неговият собствен живот я помрачил, дори и тогава тя пак бликвала от време на време. В „Пикуик“ младият Дикенс показал интерес към почти всичко — пътищата на Южна Англия, които били много красиви през 1830-те години (освен ако не се вгледаш в селските коптори във вътрешността, които Дикенс оставил неизследвани), обилното ядене, английското време, снега, леда, слънцето, удоволствието от физическата издръжливост, идиотщините на парламентарните избори и на закона. Този негов интерес говорел не само за обикновен апетит, но и за неуважение — неуважение към всичко, което един днешен журналист от Дикенсов тип би нарекъл „истаблишмънт“. На него му харесвала неговата собствена идея за непорочната, безполова доброта, вплътена в самия Пикуик. Дълго време след това тази идея не го напускала, като често прозвучава фалшиво — докато накрая я усъвършенствал по един по-различен и по-задълбочен начин, повлиян от руската традиция и по-специално от княз Мишкин на Достоевски.

Маниакалната веселост в „Пикуик“ съществува редом със своята гнетяща противоположност. Чрез напълно несъвместими разказчета, вмъкнати, за да се запълни мястото, в книгата навлиза готическата мрачност. Серийното издаване на „Пикуик“ позволило на Дикенс да задоволи и тази страна от характера си. Интересно е да се отбележи, че

в неговата последна книга „Едуин Друд“ тази страна е намерила своя пълен израз; тя присъства обаче и в първата му книга.

Освен това той не можел да избяга от сянката на затвора. Тя тегнела над него не само поради характера му, но и поради личния му опит. Първите читатели на „Пикуик“, наглед едно приятно весело четиво, сигурно са били изненадани, че симпатичният господин е трябвало да отиде в затвора.

И все пак ние, които знаем за Дикенс повече от първите му читатели, ще сгрешим много, ако пренебрегнем приятните, весели моменти в това произведение. „Пикуик“ е забавна книга. От нея тръгнала славата на Дикенс като хуморист, и с основание. Неговите съвременници, викторианците, са го четели по най-различни причини, но с положителност и може би преди всичко заради хумора му. Днес ние го виждаме с по-други очи, но трябва да го видим.

Хуморът на Дикенс няма нищо общо с този на другите английски писатели от деветнадесети век. Това не е сдържаният, остроумен коментар на Джейн Остин. Това не е спокойната, знаеща, благоразположена усмивка на Тролъп. В Дикенсовия хумор няма нищо сдържано. До голяма степен това е хуморът на мимик. И същевременно — хуморът на млад човек, изпълнен с блажената увереност, че знае отговорите и може да ги каже на всичките тия глупаци около него. В тези взривове от хумор той се показва по-благосклонен, отколкото е бил в действителност, тъй като човешката глупост го забавлявала страхотно. Често смехът смущава. Във всички наши подигравки — кога повече, кога по-малко явно — се крие жаждата за отмъщение. У Дикенс желанието за отмъщение се среща много често. Флора Финчинг е смешновато литературно създание. Но когато знаем житейските условия, от които тя е взета, у нас остава неприятно чувство. Подтикван от романтичен ентузиазъм, Дикенс убедил Марая Бийднел вече като зряла жена да се срещне с него, след като не се били виждали двадесет години. Той установил, че тя е едно глупаво, излишно сантиментално, бърливо, предвзето същество. Страхотно разочарованият Дикенс не могъл да забележи, че погледната през нейните очи, тази сцена е белязана с отсянка от трепетен патос.

Мимическият, младежкият хумор на Дикенс поражда особено поради скоростта, с която прави асоциации и преходи между думите, визуалните предмети, между всичко възможно в зримия свят. Книгите

могат да станат човешки същества, човешките същества могат да се превърнат в дръжки на врати. Имитирането е достойно за майсторството на някой велик изпълнител.

На Дикенс обаче скоро му омръзнало това имитиране. Тридесетгодишен, той все още можел да напише „Мартин Чъзълуит“, който с основание се смята за най-хубавия комичен роман в английската литература. Нексниф е най-добрият пример за Дикенсовия жесток хумор (така както Джоунас Чъзълуит е най-добрият пример за Дикенсовото готическо въображение, а престъпническата психология в книгата предвещава Достоевски). След „Мартин Чъзълуит“ Дикенс влага цялата си жизнерадостност в „Дейвид Копърфийлд“ (публикуван, когато авторът е на тридесет и седем години), където младежките язвителни насмешки съществуват наред с всичките му други видове хумор.

Оттам нататък, вероятно по силата на навика, и тъй като Дикенс последен би забравил своята публика, която искала точно това, той механично и послушно въвеждал комични персонажи. Почти всички тези образи звучат изкуствено — капитан Кътъл, Венера и цялата тази измислена група. Човек има чувството, че гледа някой вече възрастен вариететен артист, който изпълнява своя изтърган, омръзнал му номер, и се пита дали някога ще получи истинска роля.

Той е един от най-сложните писатели и неговите видове хумор са също така сложни, а понякога и разнородни, както всичко останало. Мимическият хумор не допада особено на читателите от края на двадесетия век, но ние много трудно можем да устоим на един друг тип шеги, които бихме могли да наречем екскурзии в сюрреалното, макар и определението да не е съвсем точно. Сара Гамп е едно съвършено, неподдаващо се на анализ постижение на комедийния гений, постижение от най-висока класа. Кой друг писател, включително и Шекспир, би могъл да измисли такъв персонаж и, явно по някакъв каприз, изведнъж да го вмъкне в такава една книга? Друго високо творческо постижение Дикенс отбелязва по-късно в „Малката Дорит“. По това време неговото комедийно вдъхновение вече било на пресъхване, но все пак в сцената със злобните подигравки срещу Флора Финчинг се сблъскваме с едно възхитително изобретение — гротескния и непонятен образ на лелята на мисис Финчинг.

Въпреки бурно веселите сценки хуморът на Дикенс почти никога не е благ, може би много по-малко, отколкото на който и да е друг от големите писатели, макар че той е по-неудържимо забавен от всички тях, взети заедно, ако изключим Пруст. В цялото творчество на Дикенс има едно ярко изключение. В „Дейвид Копърфийлд“ той вложил своите най-дълбоки чувства. Тези дълбоки чувства са по-концентрирани, отколкото бихме предположили, ако съдим по лъчезарния дух на произведението. С „Дейвид Копърфийлд“ той попада, буквално казано, у дома си. Дикенс е много по-мил с мистър Микобър, отколкото с който и да е друг от своите комични персонажи. Това си личи не само по отношението му към него, но и по езика. Той освен това е твърде мил и със самия Дейвид Копърфийлд. В своята същност Дейвид Копърфийлд, разбира се, е Дикенс; а не било в характера на Дикенс да използва жесток хумор по отношение на това нежно и скъпо нему създание. Затова пък никъде другаде в творчеството си не е използвал такъв възхитителен весел хумор.

Например, когато Дейвид за първи път кани гости. На вечерята предлага много пиене, а и той самият пие доста, без да е свикнал. Всички тръгват към театъра, който се намира на два-три километра от жилището на Дейвид. „Объркан от тъмнината, не можех да намеря вратата. Търсех я пипнешком между завесите, когато Стиърфорд, смеейки се, ме хвана за ръката и ме изведе навън. Някой отзад се изтъркаля на земята. Друг подхвърли, че това бил Копърфийлд. Тази погрешна информация ме ядоса, но когато самият аз се озовах по гръб на коридора, започнах да си мисля, че сигурно има известни основания за нея.“ (Следва сцена в театъра, когато той среща Агнес, която смята с пълно основание, че приятелите му трябва да го отведат вкъщи. Той прави опит да каже лека нощ, става и излиза.) „Те (приятелите) ме последваха и аз прекрачих направо от ложата в спалнята си, където с мен беше само Стиърфорд, който ми помогна да се съблека, и където аз ту му обяснявах, че Агнес ми е сестра, ту го умолявах да донесе тирбушона, за да отворя още една бутилка вино.“

Никой не е описвал така доброжелателно първото напиване на младеж. Отбележете — „аз прекрачих направо от ложата в спалнята си“. Дикенс е майстор на словесното изкуство в неговата цялост, включително и, както тук, на пестеливостта.

Още докато съчинявал „Пикуик“, съобразявайки се с ежемесечния срок за предаване на поредната свезка, той вече се грижел за своя по-нататъшен успех, работел така енергично, че в сравнение с него повечето други хора биха изглеждали направо безволеви. Планове за нови романи! „Оливър Туист“, „Никълас Никълби“, „Барнаби Ръдж“ започвали да приемат своите очертания в неговото въображение! Договори за новите романи! Договор да издаде един алманах за „Бентли“! Работа, пари, слава! Колкото до самите книги, той все още не бил онзи здравомислещ творец, в каквото щял да се превърне, изгубвайки някои неща в процеса на самоизграждането си, включително своята необузdana спонтанност, но спечелвайки повече. Никой от романите му преди „Мартин Чъзълуит“ няма логически последователна тема. Те започвали от случайното попадение на един блестящ журналист — приютите за бедни, детската престъпност в Лондон, училищата за незаконни деца, които никой не желае да осинови. Тези нещастия са били известни на всички; но Дикенс знаел, че може да ги оживи благодарение на своята забележителна проницателност. Невероятните художествени постижения на тези ранни романи обаче, а те са много, се съдържат не в сърцевината, а в периферията им. Например в „Антикварният магазин“ един такъв епизодичен образ като Куилп е наистина блестящо, гениално хрумване. Той се появява сякаш отникъде, или по-скоро от дявола, в характера на Дикенс. Някои от неговите появявания в дома на Хогартови били в типично куилповски стил, леко разводнен за домашна употреба.

Макар все още ненапълно формиран като писател, до двадесет и четири годишната си възраст той се изградил като силен и властен човек, бизнесмен, самото въплъщение на волята, и повече не се променил. В момента, в който разбрал как се постига доходоносен успех, решил, че трябва да получава каквото желае. Нищо не можело да го спре. Той бил безмилостен с издателите. Ако трябвало да прекрати договорите, прекратявал ги. Трудната му младост била закалила волята му. А обидата от някои незначителни прояви на пренебрежение я затвърдила още повече. Не прощавал лесно. Разполагал с всички средства за пазарене, тъй като знаел с абсолютна сигурност, че той е източникът на пари, от който живеят издателите. Помагала му да печели и неговата неуязвимост.

Всъщност той не страдал от скрупули. Подобно на Джордж Елиът бил убеден в собствената си правота при всяка търговска сделка. Някои от неговите издатели не виждали нещата така. Не ги виждаме така и ние днес. Не бива да забравяме, че в средата на деветнадесети век издателското дело все още било аматьорско, маломасщабно, без някаква установена практика. В личните си дела Дикенс бил абсолютно честен. Скоро започнал да живее, както подобава на един известен човек, и взел да се грижи за цяла паплач съмнителни и некадърни роднини, а по-късно и за своите синове, които му носели само разочарования. Въпреки това той ръководел твърде умело финансите си и след своята смърт оставил 93 000 лири стерлинги, доста голяма сума за един писател от 1870-а година.

Съществува една любопитна разлика между материалното състояние на видните писатели във викторианска Англия и това на техните съвременници от другите страни. Англичаните до един били добре запознати с литературния бизнес и боравели успешно с парите си — Дикенс, Тролъп (честен, но много се пазарял), Текери (разточителен на младини, но после пресметлив), Джордж Елиът (благодарение на Луис тя боравела най-умело от всички с паричните въпроси), Харди (предпазлив до скъперничество). Техните френски колеги, с изключение на Юго, обикновено се намирали във финансови затруднения, а Стендал и Балзак въобще и не успели да се измъкнат от тях. Русите били или заможни помещици (Толстой, Тургенев), които печелели много от книгите си, без да имат нужда, или бедняци (Достоевски), които печелели значително по-малко. По-нататък ще споменем още една любопитна разлика между английския и френския начин на живот. Тя не е в полза на англичаните.

На тридесет години Дикенс бил на върха на славата си като младеж чудо. Може би ако съдим по днешните ни критерии, той вече не бил толкова млад въпреки младостта си. Бил оформен като характер, по-оформен, отколкото много други, вече възрастни хора. Вероятно бил прозрял, че животът, всеки живот, дори и един толкова бляскав външно като неговия, всъщност е нетърпимо мрачен и разочароващ. Все още не бил създал най-великите си творби, но самото писане вече му коствало повече усилия. Сега то не представлявало онова радостно развлечение, когато в изблик на увереност в успеха, в очакване на щастието писането му идвало така

естествено, както дишането. Вероятно онези, които са присъствали на неговите публични четения, където той намирал себеосъществяване или самозабрава, биха останали изненадани, че след тридесетгодишната си възраст Дикенс почти не знаел що е спокойствие, а още по-малко щастие. Имал пристъпи на свръхвеселост. Външно демонстрирал щастие, но все по-често и по-често се чувствал измамен от него.

Дори когато още бил жизнерадостен и весел младеж, той се възмущавал от социалните злини, които виждал около себе си. Това негово благородно възмущение се засилвало, колкото повече отслабвала жизнерадостта му и нараствало вътрешното му безпокойство. То се провиквало в неговите коледни истории, а покъсно се изявило с пълна сила в „Студеният дом“, „Малката Дорит“, „Нашият общ приятел“ — мрачните романи, в които болката от социалните неправди е най-силна. Тя не е чак толкова силна, когато той пишел, подтикван от други страни на характера си, както в „Дейвид Копърфийлд“ и „Големите надежди“.

В известен смисъл Дикенс бил радикал и останал такъв до края на живота си. Необходимо е обаче да се направят някои уговорки. Той не бил политик, но мразел обществото, в което живеел. Неговите критики на това общество са сурови, понякога произтичащи от недостатъчна информираност, но често справедливи. Възгласът на Духа от „Коледна песен“ — след като Скрудж казва, че за да се намали свръхнаселеността, би следвало да се приложи някаква система на подбор, при която инвалиди като мъничкия Тим трябвало да умрат — е един великолепен страстен изблик на доброжелателност:

„Човече, каза Духът, ако си Човек и имаш човешко сърце, а не диамант. Задръж тези отвратителни слова, докато не разбереш Какво значи Свръхнаселеност и Къде е тя. Небето може да отсъди, че ти си по-нищожен и по-недостоеен да живееш от милионите същества, подобни на детето на този нещастник. О, господи! Нима е възможно насекомото върху листа да твърди, че неговите гладни събрата долу в прахта са прекалено многочислени!“

Впрочем само един изключително талантлив писател би могъл да сътвори „Коледна песен“. Тя била написана при пълна вътрешна освободеност, докато мрачните романи от неговите зрели години, добре построени и добре обмислени, са били създадени в напрежение.

Със своя остър поглед, със своя пламенен, пряк характер Дикенс улавя неправдите, страданията, безразсъдствата. Но той твърде лесно кипвал — парламентът бил безсмислица, правителството било глупаво или покварено, английското общество било гнило. Не виждал, че много от тези злини са присъщи на всяко общество и че обществата не могат да бъдат съвършени, така както не могат да бъдат съвършени отделните хора. Оттогава до наши дни светът научи доста много за почти всички видове обществени управления. Някои от неправдите, по повод на които той е използвал своето изключително красноречие, са отстранени, но не чрез неговите лесни средства. Дикенс неотстъпно вярвал или поне опитвал се да вярва, че хората ще станат по-добри, че човешката доброта ще преобрази света и ще го направи такъв, какъвто той смятал, че трябва да бъде.

На тридесет и две-три години Дикенс все още изглеждал необичайно млад. Том Тролъп, по-възрастният брат на Антъни, който по-късно станал близък приятел на Дикенс, след тяхната първа среща го описал като „хубаво момче с контешки вид, изключително младолико, което донякъде създава впечатлението за самонадеян хлапак“.

Нищо не знаели те. Дикенс вече не бил млад. Той бил навлязъл в онази фаза на неукротима неудовлетвореност, в която живял до смъртта си. С усилие и напън написал знаменитите си книги. С усилие и напън написал малките коледни книжки, безвкусни самопародии на първата и чудесна коледна книжка, но твърде доходни. Но усилието при писането го накарало да си измисля разни тактики как да отлага работата си. Пътешествия. Любителски спектакли, които поглъщали огромно количество от неговата бясна енергия. Планове за издаване на вестници. Планове за публикуването на списание — тях, когато им дошло времето, осъществил. После планове, грандиозни планове за публични четения — и тях осъществявал, когато им дойдело времето.

Вероятно, макар и да не е сигурно, в продължение на години той не можел или не искал да разбере откъде идва тази негова мъчителна неудовлетвореност. На пръв поглед имал всичко, което би могъл да желае един човек. Защо тогава бил недоволен?

Отговорът е един и с течение на времето Дикенс стигнал до него; но всичко това не било така просто, както изглежда. Неговият брак се развил зле; или поне както започнало да му се струва, той бил неудачен

още от самото си начало. Жена му Кейт родила десет деца за петнадесет години, често почти без пауза между раждането на дете и следващата бременност. Освен това няколко пъти пометнала. Но още много рано той взел да чувства, че тя го отегчава и дразни — Дикенс бил от хората, които не приемат, че самите те могат да имат вина. Кейт не била особено умна и не му подходдала като другар. Лесно падала духом и неговата бясна енергичност ѝ била напълно чужда. Не била добра за компания и когато той станал известна личност, започнали да го канят сам. „Горкичката мисис Дикенс!“ — възкликвала великодушно милионерката Анджела Бърдет-Кутс. Домашният живот на най-големия радетел за светлото семейно щастие бил белязан с фалша и измамата. Дикенс чувствал, че не е получил онова, което заслужавал и което трябвало да има. Животът му бил непоносим.

Нямаме сведения, че той се е запитвал дали същото не би му се случило с всяка друга жена, макар че някои негови приятели са се опитвали да му го внушат. Със своето пламенно романтично въображение Дикенс си мислел, че все някъде би трябвало да съществува съвършената любов. Но ако бе способен на безпристрастен самоанализ, вероятно би си признал колко странно и необичайно било това, дето още през първата година от брака им издигнал в култ шестнадесетгодишната сестра на жена си, а после, когато момичето починало, продължил да пази в култ паметта му.

Той твърде малко разбирал жените, а още по-малко знаел какво би могла да му даде една жена. За него, с неговото непреклонно упорство и егоцентризъм, от значение била любовта, която изпитвал към дадена жена, а не какво тя чувствала от своя страна към него. Описанието на сляпото увлечение на Дейвид по Дора е едно от най-добрите литературни описания на младежка любов — но всичко е видно от гледна точка на Дейвид. Сякаш това, което Дора може да чувства, ако въобще може да чувства нещо, е без значение. Ние днес знаем, че и в живота му е било приблизително така. Чувствата, които Марая Бийднел е изпитвала към младия Дикенс; остават загадка просто защото той така и не ги е разбрал. Затова пък разбрал нейните чувства към стария Дикенс и своята собствена опияняваща го надежда да си възвърне някогашния екстаз. За всичко това и за самата нея той говори най-безмилостно в „Малката Дорит“.

Дикенс нямал щастие в отношенията си с жените както в живота, така и в изкуството си. В този смисъл всички английски викториански писатели са отстъпвали пред европейските си колеги, но Дикенс особено много. Англичаните блестели с уменията си да правят успешни сделки, но когато ги сравняваме с Балзак, Стендал, Юго, Толстой, Достоевски, те не са имали особено много връзки с жени и не са ги познавали добре. Някои от тях, и по-специално Тролъп и Харди, са притежавали вроден усет към жените, разбирали са ги като личности, а не просто като обекти на любов, и тази тяхна интуиция е компенсирала липсата на опит от Балзаков тип.

Дикенс не притежавал такава интуиция. Неговото е било прекалено силно. Той мислел, че знае какво иска. Бил абсолютно уверен, че може да получи каквото иска във всяка друга сфера на живота, освен в тази. Това довело до горчивото разочарование, което изпитвал в по-напредналата си възраст (тук можем да го сравним с Достоевски, който имал нещо общо с Дикенс, но който, противно на очакванията, проявил много повече разбиране и мъдрост; благодарение на това, както ще стане ясно от следващата глава, той се чувствал все по-щастлив във възрастта, когато Дикенс се чувствал все по-нещастен). Тази липса на безпристрастна интуиция е причината и за най-големите недостатъци в романите на Дикенс. В цялото му творчество едва ли може да се намери едно истинско, задълбочено взаимоотношение на мъж с жена — тоест взаимоотношение, при което всеки участва не непременно със своята радост, любов или желание, а като пълнокръвно човешко същество, както е при Грушенка — Митя, Наташа — Пиер, Сезар Бирото — Констанс, Балтазар Клае — Жозефин.

Съвместният живот с неговата жена, след двадесет и повече годишен брак, станал нетърпим за Дикенс. А той не бил човек, който би търпял нетърпимото. Трябвало някак си да се разделят. Разделили се, но по доста странен и жесток начин. Той се влюбил в една осемнадесетгодишна девойка. Тя се наричала Елин Търнан и произхождала от актьорска фамилия, в която жените били умни и надарени, макар и не като актриси. Любовта му била възторжена и доколкото сам твърдял, чиста — нов пример за неговото преклонение пред младежкия Дух (както я наричал в своите писма до скептично настроените си приятели). Той ѝ подарил скъпоценно бижу и поради

немарливост от страна на продавача сметката се озовала в ръцете на жена му.

Тя изпаднала в отчаяние и скръб, нахвърлила се срещу него, обсипала го с упреци. Естествено Кейт и преди това си знаела, че са пред криза. Нейните роднини, към които Дикенс проявявал разточителна щедрост и които в резултат го ненавиждали, също го знаели и решили, че тя трябва да настоява за раздяла. Според тях той бил виновен за всичките ѝ нещастия. Отнасял се към нея не само без любов, но дори и без най-обикновената доброта. Тя трябвало веднага да си отиде, а той да я обезпечи материално.

Дикенс бил вбесен. Не от плана за раздялата, а поради това, че го обиждали и обвинявали. Той не обичал да слуша съмнения в неговата нравственост, а когато чуел нещо такова, имал рядката способност да изпада в абсолютно, непробиваемо морално негодувание. Хогартови пуснали мълвата, че Елин Търнан е негова любовница. Дикенс буквално се побъркал от възмущение. Цялата му бясна и неукротима енергия преминала в действие. Той нямало да остави нито пени на жена си, а още по-малко пък на тях, другите, ако не си оттеглят клеветата официално, чрез някой вестник, като заявят изрично, че това става със съгласието на жена му. В продължение на няколко седмици се водили преговори. Дикенс, както винаги в такива конфликти, надделял. Хогартови и Кейт Дикенс признали целомъдрието на Елин и невинността на нейните отношения с Дикенс. Те не вярвали нито на една дума от това, макар че по онова време всичко било точно така.

Дикенс продължил да действа като умопобъркан. Той настоял в пресата да бъдат публикувани изявления за това, че раздялата е неизбежна, но приятелска. Сякаш напълно бил изгубил разсъдък си. Държал да увери любимата си публика, че е такъв, какъвто тя го познава, че ни най-малко не се е компрометирал. Дали му лош съвет и той, макар че обикновено не се вслушвал в чужди съвети, този път се вслушал. Издателят на вестник „Таймс“ казал, че тези изявления в пресата ще намалят клюките. Нищо подобно, увеличили ги.

Дикенс посрещнал своето освобождение, единственото в живота му, с бясна дейност. Нови любителски театрални представления. Нови публични четения. Последните били проверката за реакцията на неговата публика. Ще се отвърне ли тя сега от него? Той излязъл на сцената на „Сейнт Мартинс Хол“ абсолютно хладнокръвен. В крайна

сметка бил превъзходен актьор. Публиката го посрещнала както винаги, и дори с по-бурни овации и любов. Това се повторило из цялата страна. Подобно на някои актьори, Дикенс потърсил емоционална подкрепа от своята публика, така както, ако бе пощастлив или по-различен, би я потърсил от някоя жена. Докато бил жив, можел да разчита на любовта на своята публика.

Доколкото може да се подразбере (съществуват непълни, но взаимно потвърждаващи се доказателства), Дикенс не получил кой знае каква подкрепа от Елин Търнан. Сам той бил изпълнен с възторжена, младежка любов, в която имало нещо от неговото възторжено увлечение по Марая Бийднел от преди двадесет години. Бил опиянен от щастие, но и вече по-мъдър. Сигурно не му е било нужно много време, за да разбере, че тя не е някакво невинно, мило момиченце, каквато си я представял. С времето Елин му станала любовница, очевидно подчинявайки се на неговата силна воля (а вероятно и поради това, че не била чужда на някои земни облаги). Но както би му казал всеки мъж с по-добър усет към жените, като например неговия приятел Уилки Колинс, който неведнъж го бил водил на лов за жени в Париж, с твърде незадоволителни резултати за не дотам безгрижния Дикенс, когато покориш някого чрез силата на волята си, той едва ли ще ти отвърне с много любов. Тя, изглежда, му отвърнала с малко. Във всеки случай, макар че това предположение не може да бъде проверено, изглежда, не му отвърнала с физическа любов.

Той я настанявал в различни тайни жилища в предградията на Лондон и те поддържали тази своя връзка цяло едно десетилетие — тоест до неговата смърт. Така Дикенсовата мечта за идилична любов се оказала безплодна, както другите му мечти, и той вероятно е знаел, че тя е последната в живота му. Колкото до Елин, има сведения, че покъсно тя се отзовавала неприязнено за съвместния им живот.

Единственото, което може да се каже за нея със сигурност, е, че е оставила следи върху творчеството му. Вярно е, че още преди да се увлече по нея, Дикенс започнал да се интересува от психологическото изследване на характерите си. Но именно Елин задълбочила неговия интерес към психологията на характерите — тук поне тя му помогнала. Много скоро отново ще стане въпрос за това. Днес е прието да се смята, че в „Малката Дорит“ той дава своята представа за

общество. Това зависи от социалната преценка на читателя. Дикенс представя съвременната му Англия като един огромен затвор.

И преди това в творчеството на Дикенс се е говорило неведнъж, че обществото притиска хората като в затвор. Великолепното, новото в „Малката Дорит“ е опитът на Дикенс да покаже как се развива една личност. Как действа човек или не успява да действа в течение на целия си живот? Какво го кара да избира или да губи? Уилям Дорит е най-пълнокръвният, най-цялостният, най-малко изкривеният Дикенсов персонаж в неговото творчество до този момент. След това той е надминат само веднъж — от Пип в „Големите надежди“.

В „Малката Дорит“ има още един, при това забележителен пример за този нов или дотогава скрит интерес на Дикенс. Това е главата, наречена „Разказ за едно самоизмъчване“, която стои някак откъснато от другите и е вмъкната, сякаш за да докаже — което е самата истина, — че той може да прави почти всичко. Тя е като взета от роман на Достоевски и ако бяхме я прочели там, щяхме да я приемем като образец, при това добър, за свръхнормалната проникателност на Достоевски.

„Малката Дорит“ бил написан преди Елин Търнън да се появи в живота на Дикенс. След нейното появяване се засилил интересът му към психологията на личността (не психологията на настроението, а на избора, целта, пътя в живота). Основателно е да се предположи, че тя не е била някакво нищожно, незначително същество. Той трябвало да се съгласи, че за първи път в своя интимен живот има насреща си жена, която не е кукла в куклен дом. Тази фраза принадлежи на Дикенс, но известно време останала незабелязана — може би поради това, че той е автор на толкова много, често цитирани фрази — и едва дълго след смъртта му била употребена повторно.

Основателно е също така да се предположи, че по характер Елин не е била особено мила. Естела в „Големите надежди“ и Бела Уилфър в „Нашият общ приятел“ са твърде различни по тип от всички други момичета в романите на Дикенс преди Елин. Тези млади жени са наистина от плът и кръв, а не някакви подобни на деца девойки или играчки. Те не са ангели. Чарът им е в това, че макар и да измъчват мъжете, умеят да им дават лъжливи надежди. Бела е способна понякога да проявява доброта. И двете са нежни на вид, но всъщност безсърдечни и безразлични. Те са жестоки с мъжете, които ги обичат.

Освен това Бела, която е представена по-реалистично от Естела, е смразяващо користолюбива.

Накрая и едната, и другата се поправя чрез изпитаните Дикенсови методи. „Големите надежди“ е най-съвършеният Дикенсов роман в структурно отношение и най-дълбокият в психологическо. Самоанализът на Пип е най-проницателният интроспективен момент у Дикенс. Той е напълно безпощаден, а това писателят не би могъл да постигне по времето на „Дейвид Копърфийлд“. Ние оставаме с увереността (която рядко може да се добие от Дикенс въпреки всичките му други чудеса), че точно това е животът.

Книгата има още едно достойнство, наистина второстепенно, но показателно. В Дикенсово време, а и по-късно обикновено се твърдяло, че макар писателят да се справя успешно с персонажи от низш произход, той не може да обрисова един джентълмен. Хърбърт Покет от „Големите надежди“ е един от най-симпатичните образи на скромен благородник във викторианската литература.

При всичките им срещи Естела смразява Пип както леденият дъх на хладилник. И все пак, колкото и да внушава страх, тя е реална, каквато е и неговата любов към нея. Естела дори го вдъхновява, него, измъчения от любов, да ѝ стане нещо като покровител. В края на книгата я виждаме съкрушена от един жесток, но подходящ на собствената ѝ студенина брак. Дикенс променил първоначалния си вариант, според който тя и Пип се срещат, установяват, че и двамата са се примирили със съдбата си, и се разделят завинаги. Преработеният вариант, тоест този, който ние знаем, му бил внушен от Булуър Литън: тук те двамата се оженват, мили и влюбени един в друг. Булуър Литън бил добър и предан приятел на Дикенс и на няколко пъти му оказвал ценна помощ. В този случай обаче помощта му не била уместна. Защото Дикенс, също както в случая с Бела Уилфър, която се преобразява благодарение на любовта на един добър човек, предпочел, вместо да възпроизведе истината за жената в книгата си, да отрази своите собствени надежди.

Малко мъже са имали такива прекрасни надежди, които са преследвали така упорито. Тази обаче, най-натрапчивата, надеждата за осъществената любов, останала напразна. Ясно е, в самия му текст е написано, че Елин не удовлетворила неговата надежда и му донесла твърде малко щастие. Той потърсил утеха в старите си развлечения и

им се отдал още по-неудържимо от преди. Жадувал да се наслади отново на любовта на своята публика, единствената любов, в която можел да бъде сигурен. Дори само като си мислим сега, не може да не се ужасяваме от подробностите на неговия живот през последните му години.

Някои от неговите близки се опасявали, че той ще се самоубие. Меко казано, здравословното му състояние било лошо. Левият крак непрекъснато го болял. Като вървял, куцал и се подпирал на бастун. Лявата му китка често се подувала, а ръката от време на време носел в превръзка през рамото. А имало и нещо друго. Веднъж той споделил с един приятел, че за своя изненада не може да чете лявата страна на надписите над витрините на магазините. Докторите от преди сто години с положителност са го предупредили, че трябва да престане да се преуморява. Но нека не забравяме, че било лесно да се каже, ала не и да се спре Дикенс от нещо, дори и той да знаел най-точната си диагноза, дори и да чувал най-зловещите предупреждения.

Опитвал се да убеди другите, а понякога може би и сам себе си, че тези дребни неразположения не значат нищо — болката в крака не се дължала дори на подагра, а била от премръзване. Колкото до странната особеност на зрението му, причината била лекарството, което вземал, за да облекчи другите си болки. Тъй че нищо не му пречело да предприеме второ пътешествие до Америка през 1867–68, както и да проведе нови публични четения, когато през пролетта се върне в Англия. В програмата му бил включен нов номер, убийството на Нанси от Бил Сайкс, и докато Дикенс го четял, редовно по няколко слушатели припадали. Лявата му ръка посиняла. Както при всички други трудности в живота си той разчитал на своята героична воля. Тя била побеждавала много пъти, можела да победи и сега.

И все пак дълбоко в себе си вероятно разбирал, че дори тази негова воля не е достатъчна. От време на време съвсем спокойно и смело си мислел за смъртта. Започнал да пише нов роман „Тайната на Едуин Друд“ и фактът, че все така владеел майсторството да се изразява в словесна форма и да обрисова обстановката, вероятно подкрепил самозаблудата му. Въпреки това в договора включил специални условия в случай че умре, преди да завърши книгата.

Освен това искал да промени разпределянето на имуществото си. Макар че бил живял по-разточително от всеки друг професионален

писател след Уолтър Скот, с аристократични мащаби, че бил щедър към приятелите си, към семейството си и роднините използвачи, това имущество било голямо според викторианските норми. В сравнение с неговите 93 000 лири стерлинги Джордж Елиът оставила между 30 000 и 40 000, въпреки че нейните финансови дела били преплетени с тези на Луис, поради което не може да се направи точна преценка. Състоянието на Тролп се оказало малко под 30 000 лири.

Парите, които оставил Дикенс, обаче малко лъжат. Почти половината от тях били спечелени при последните му четения в Америка и Англия. Много вероятно тъкмо те да са ускорили смъртта му, но иначе се оказали извънредно доходни. Това го поободрило. Колкото и да говорим всезнаещо за това, че е желал смъртта, не бива да забравяме и че винаги е обичал парите.

Има още нещо, по което съдим, че е разбирал, че няма да живее още дълго — направил ново завещание. Направил го очевидно със съзнанието, че то е последно. В него се отзовавал твърде студено за жена си: не ѝ бил простил, както не бил простил на майка си за фабриката за вакса. В него освен това оставял наследство на Елин Търнън, което никой не бил в състояние да разгълкува. Оставил ѝ 1 000 лири. Не може да не е знаел, че това ще раздуха слуховете за нея и тяхната връзка. Докато бил жив, смятал, или поне давал такъв вид, че никой не знае нищо — включително и нейната сестра Франсес Еленор, която била съпруга на брата на Тролп. Естествено те двамата знаели, както и много други. Сега той давал достатъчно материал за приказки. И все пак, щом е тъй, защо такава мистериозна сума, не чак толкова малка, че да е за смях, но не и достатъчно голяма, за да я обезпечи материално? Дали вече не я бил обезпечил? Няма свидетелства за подобно нещо и никой не може да каже нищо със сигурност.

Последните си публични четения изнесъл през зимата на 1870 година. Те се провели в „Сейнт Джеймсиз Хол“ и той решил повече да не се явява пред публика. Неговият лекар присъствал на всяко от тези четения, а най-големият му син седял до подиума, за да го подхване в случай че падне. След всяко четене лекарят му измервал пулса. Към края на всяко изпълнение Дикенс вече не можел да произнася и най-познатите имена. Пикуик ставало на „Пикник“, „Пекуикс“. Нищо не било в състояние да му попречи да продължава. И така до деня на последното представление. Когато свършил да чете последния откъс

(сцената със съда от „Пикуик“), той чул аплодисментите за сетен път. Изчакал да стихнат вълнението, неистовите овации на публиката. И се разплакал.

Държал една изпълнена с любов реч и завършил с думите: „Аз си отивам завинаги от тези ослепителни светлини и от цялото си сърце, с дълбока благодарност, уважение и любов ви казвам сбогом“.

Куцайки, слязъл от сцената. Бурните аплодисменти го върнали обратно. Той пак плачел. Поздравил своята публика и си тръгнал. Това бил краят.

Все още духът му бил силен. Зловец — мъчителните физически болки не го плашели. Левият крак го болял непрекъснато; не можел да чете лявата страна на надписите над вратите на магазините. На всекиго, освен може би на себе си, продължавал да обяснява, че тези неразположения не значат нищо, че общото му здраве е добро. Продължавал да работи над „Едуин Друд“ майсторски и дисциплинирано както преди.

През целия април и май участвал в светския живот на Лондон, който не му доставял удоволствие, но с който бил свикнал. Закусвал с министър-председателя и вечерял с аристокрацията. Дори поставил пиеса с една любителска трупа, като искал сам да играе, но се възпрял поради куция си крак. Тази постановка била последната му дейност в Лондон. На 3 юни 1870 година се върнал в Гадшил. Сутрин пишел съгласно установената си практика. Късно следобед, куцайки, упорствал да прави обичайните си разходки. Разговарял със снаха си Джорджина, на която имал пълно доверие и която се грижела за неговия дом след развода му. Разговарял с дъщеря си Кейти, която била на страната на жена му и отношенията му с която били напрегнати, тъй като тя го познавала по-добре от другите му деца. На 8 юни работил над „Друд“ цял ден, противно на практиката си. Последният пасаж кипи от здраве и благополучие, макар че ние сега го четем като неговото сбогом на Рочестърската катедрала от детството му. На вечеря с изкривено от болка лице казал на Джорджина, че се чувства много зле. Думите му станали неразбираеми. Джорджина го положила на пода. Бил получил силен мозъчен кръвоизлив. Повече не дошъл в съзнание. На следващата вечер починал.

ДОСТОЕВСКИ

Жилището, в което Достоевски прекарал детството си, е запазено и до днес най-добросъвестно и с благоговение. Това е едно доста мрачно място. По времето на Достоевски — роден през 1821 година, той е живял в този апартамент в Москва и е учил в него до тринадесетгодишната си възраст — е имало четири стаи и още една, използвана като кухня. По-късно стената между две от стаите била съборена за нуждите на музея. Допреди това никоя от тези стаи не е била по-голяма от четири и половина на четири метра. Те всичките и до днес са тъмни. Стените напират и създават чувството за клаустрофобия.

Семейството на Достоевски нараствало, но всички продължавали да живеят в този апартамент, майка, баща и пет деца, заедно с, така поне знаем, седемте слуги.^[1] Невъзможно е да се предположи къде са спели тези седем слуги, но в Русия от деветнадесети век домашните условия, изглежда, не са тревожили никого. Дори в една сравнително богата къща като тази на Толстой многобройните слуги просто се изтягали в който ъгъл завърнели.

Седем слуги не означавало, че семейство Достоевски били заможни. Точно обратното, те били определено бедни. Бащата бил лекар и работел в болницата за бедни, която се намирала в същата сграда. Поради това, че работел там, той имал правото, доста скромно право, на този апартамент. Освен това имал и малко частна практика.

Социалната градация в царска Русия обикновено трудно може да се сведе до някакъв английски еквивалент, но статусът на доктор Достоевски е може би по-разбираем от този на повечето други хора. Има нещо неясно и мистериозно около неговия род, но несъмнено в един момент те станали благородници. Това не било трудно в Русия от осемнадесети век и можело да се получи (подобно на вписване в английския списък на наградените) вследствие на повишение в държавната служба. Фамилията Достоевски обаче западнала и дядото и бащата на доктор Достоевски станали свещеници. Това

автоматически означавало, че родът преставал да бъде благороднически.

Вместо да стане свещеник, както възнамерявал първоначално, доктор Достоевски се включил в системата на военното медицинско обслужване и направил добра кариера. Получил няколко отличия, които с времето му върнали, също така автоматично, някогашното положение на рода. Когато напуснал войската и станал зле платен лекар в болница за бедни, формално той имал ранга на наследствен благородник (дворянин). Но не бива да смятаме, че благодарение на това той или неговите синове изглеждали социално издигнати в очите на земевладелческата аристокрация като семейство Толстой или на много по-богатите, но една степен по-малко аристократични фамилии като Тургеневите. Писателят Фьодор Достоевски никога не си е и мислил, че има в себе си нещо аристократично. Вярно, че в Омския затвор обикновените престъпници го считали за дворянин и съответно го мразели. При подобни обстоятелства в Англия това би се случило с Тролъп, който също така бил беден и злополучен.

За да разберем бащата на Достоевски, ние бихме могли да го сравним с англичанин от категорията на Тролъп, отчаяно вкопчен в социалното си положение. Той не позволявал на децата си да дружат с децата от простолюдието, нито дори да говорят с бедняците — негови собствени пациенти — в болничната градина. Доктор Достоевски бил стиснат човек, но ограничавал семейството и себе си от много неща, само и само да може да изпрати своите синове в по-добро (тоест обществено издигнато) училище. По същия начин и при същите жертви той успял да запише Михаил, по-големия брат на Фьодор, и самия Фьодор в Главното военно инженерно училище. За тях нямало нищо по-благородническо от това да станат офицери.

Доктор Достоевски бил също такъв мрачен човек като апартамента, в който живеели. Той ги карал всеки ден да ходят на църква. Бил ревностно или по-точно маниакално религиозен. Бил необщителен, разочарован, педантичен, ревнив към жена си, ужасно строг към децата си (макар че не им налагал физически наказания). Те вероятно са имали изключително потискащо детство. Съпругата на доктора била много по-мила и любеща. Дъщеря на търговец, тя донесла със себе си малко пари и имала някои доста заможни роднини. Доколкото в апартамента влизала някаква веселост, тя идвала чрез

майката и нейните близки. Друга мистерия около доктор Достоевски и бащината фамилна линия е, че не е известно негов роднина да е прекрачвал някога прага на четиристайния апартамент. Освен това, както много често се случвало в подобни руски семейства, майката била неизмеримо по-сведуца, по-делова и предприемчива от бащата. Доколкото в живота им имало някакъв ред, той се дължал на майката.

Те заели пари, за да си купят малко имение и сто крепостни селяни мъже в Тулска губерния. Макар че Достоевски и Толстой не се срещнали нито веднъж, това скромно парче земя било доста близко до недотам скромното имение на Толстой в Ясна поляна.

След като се сдобил с тези няколко изоставени села, с тази неплодородна земя и с една четиристайна къща със сламен покрив, доктор Достоевски вероятно се е почувствал най-накрая дворянин, който живее съобразно с положението си. Но светлината и топлината в дома на Достоевски идвала единствено от майката. Тя обаче била туберкулозна и умряла, когато Фьодор бил петнадесетгодишен и преди той и брат му да напуснат къщата, за да се учат във военното училище.

Детството им било нерадостно. Доктор Достоевски не бил необразован човек. Сам той учел момчетата на латински, частни учители им преподавали френски и богословие, в мрачния московски апартамент имало много книги. Нямамо обаче никакъв външен отдушник за едни такива енергични момчета като тях. Когато протестирали за нещо, водачът бил Фьодор. На тази възраст той бил най-жизнерадостното дете в семейството си, но това не значело кой знае колко много.

В детството си Фьодор не бил лишен напълно, като Балзак и Тролъп, от родителска любов и грижа. Той се радвал на известна любов и на прекалено много грижи. Не изпитал нищо подобно на болката на Дикенс, когато го изпратили във фабриката за вакса. И все пак атмосферата в неговия дом била потискаща. В по-напреднала възраст Достоевски благодарял на бога за това, че бил възпитан „по руски“, „в благочестие“. Възпитанието му наистина било благочестиво. Но един чужденец от друг век не го възприема само като руско. Условиата в много английски домове от деветнадесети век били също толкова ограничаващи, макар че обикновено обстановката не била чак толкова мрачна.

Съмнително е, че тези детски години са оставили голям отпечатък върху него. Въпреки всички онези сили, които се борели неразрешени в неговата природа, той бил изненадващо устойчив по дух. Винаги се отнасял подозрително и се чувствал неловко с хората, които не познавал добре, и в това отношение неговото детство не му е помогнало. В компания бил сдържан и мълчалив, особено сред писатели, така че онзи, който очаквал от него да говори като персонажите от книгите си, оставал безкрайно изненадан. С близките си, каквито в целия си живот има не повече от четириима-петима, бил обратното на сдържан и мълчалив и тогава наистина говорел като персонажите от книгите си.

В инженерното училище в Петербург се появили някои симптоми, които предвещавали бъдещето му. Той не харесвал училището. Не харесвал съучениците си. Игрите им били груби, прекалено груби и Фьодор неведнъж бивал въвлечан в тях. Скоро другите установили, че той умее да се грижи за себе си. Бил мълчалив, необщителен, беден в това общество от главно заможни младежи. Бил блед и не особено привлекателен, с голямо чело, малки пронизващи очи и сплескан нос. На всеизвестните рисунки и снимки изглежда потъмен, отколкото е бил в действителност. Косата му всъщност била светлокестенява и той приличал на русин северняк. За времето си бил среден на ръст, вероятно около метър и шестдесет и пет-шест сантиметра, приблизително колкото Толстой и с няколко сантиметра по-висок от Стендал, Балзак и Дикенс. Бил с широки рамене, жилест, много по-силен, отколкото изглеждал, както установили кандидат — изтезателите му. Фигурата му не била елегантна, нито изящна. Ръцете му били необичайно големи, с много дълги, кокалести пръсти.

Предметите, които учел, не му допадали, но се трудел над тях най-добросъвестно. По всичко — освен по математика, която не разбирал и смятал за ненужна, изкарал изпитите си добре и накрая завършил с висок успех. Когато вече почти шестдесетгодишен отговарял на писмата на свои почитатели, като им давал практически буржоазни съвети, той препоръчвал на младежите да следват неговия пример, да залягат сериозно в учението и да изкарват добре изпитите си.

Четял много, четял всичко, което било достъпно за един руски интелектуалец през периода около 1840-та година — Шилер, Хофман,

Балзак, Юго, Корней, Пушкин и на първо място Гогол. Започнал да пише. Вероятно в някои моменти е бил сигурен, че това ще бъде неговият живот.

И още нещо — започнал да прави дългове. Това също щял да бъде неговият живот. Придобил този навик много отрано. По-късно, когато поел отговорности, които повечето хора не биха поели, този факт става по-понятен. Но когато бил още млад студент, парите се изплъзвали от джобовете му без видими резултати. Той не показвал с нищо, че разбира значението на парите. Вярно е, че младежите на тази възраст обикновено изпадат в дългове. Вярно е и друго: той бил бедно момче сред богати и не искал да изглежда такъв. Но за какво харчел парите си? Не за пиене, в това отношение бил въздържател за русин от деветнадесети век. Не за комар, който все още не го привличал. Не за жени, тъй като бил прекалено стеснителен и трябвало да мине доста време, докато се отприщи емоционално. И въпреки това на седемнайсет-осемнайсетгодишна възраст непрекъснато заемал малки суми, двайсет рубли, десет рубли, пет рубли, а после неговите кредитори нахълтвали в стаята му и настоявали да им се изплати. Сякаш имал някакво хроническо заболяване, от което не се излекувал докъм шестдесетгодишната си възраст, когато започнали да го считат наред с Толстой за най-големия писател на Русия.

През началния му период в училището неговият баща, който бил скъперник и сам той бил преследван за подобни дребни суми, съумявал да му помогне, когато получил неговите отчаяни, умолителни писма. Но бащата починал, когато Фьодор бил втора година в гимназията. Обстоятелствата около неговата смърт все още не са изяснени. Животът на Фьодор бил помрачаван от низ драматични или както казвали неговите врагове, сякаш сам той го правел нарочно, мелодраматични епизоди, каквито няма в живота на никой друг голям писател и на почти никой друг човек. Дълги години смъртта на неговия баща се е смятала за първия епизод от поредицата. След като починала жена му, доктор Достоевски се отказал от службата си в болницата за бедни и се оттеглил в своето западнало имение. Там станал още по-мрачен от преди, напивал се до вцепеняване, заживял с една от крепостните си селянки. Мълвата гласи, че станал още по-проклет по характер и крепостните селяни го ненавиждали. През един ден на 1838 година, отново както гласи мълвата, няколко крепостни селяни го

убили на собствената му земя. Успели да убедят полицията, че е умрял от апоплектичен удар, тъй като често преди това бил страдал от пристъпи. Дълги години истинската причина за смъртта му останала скрита за всички други, освен за семейството му.

Когато накрая тя станала известна, всички повярвали. Една такава смърт отговаряла напълно на целия живот на Достоевски, както и на неговия характер. Нали Иван Карамазов казва: „Кой не е желал смъртта на баща си?“.

Вероятно, макар и да не е сигурно, Фьодор повярвал на историята с убийството. Категорични доказателства за това няма, а някои косвени свидетелства дори говорят за обратното. Към края на петдесетте си години той посетил старото имение, във връзка със случая написал на жена си бодри, изпълнени с любов към дома и семейството писма и настоявал при първа възможност тя да заведе децата им там. Достоевски винаги гледал да държи децата си настрана от мрачни книги и неприятни сцени, тъй че той едва ли би пожелал те да отидат там, ако е вярвал, че баща му е бил убит на това място.

Неговата втора жена, Ана Григориевна, чиито показания заслужават пълно доверие и която писала в продължение на цяло поколение след смъртта на Достоевски, не споменава никъде за това убийство. Тя го обичала предано и вероятно е чула истината или онова, което е смятал за истина. Няма причина, поради която да е трябвало да я крие, след като били минали толкова години.

В Съветския съюз днес има множество висококвалифицирани изследователи на Достоевски. Всеобщото мнение е, че историята с убийството не е доказана. Напоследък някои изследователи споделят твърдо прозаичното заключение на полицията — смърт от апоплексия, и най-вероятно това е истината, макар че така е по-безинтересно. (Джоузеф Франк, който издаде неотдавна първия том на своята научна биография, стига до същото заключение. Франк освен това изтъква, че Фройд е базирал един свой дълъг анализ върху някогашната, сега вече поставена под съмнение история.)

След като завършил образованието си, Достоевски автоматически станал офицер (лейтенант) в руската армия — ранг, който щял да получи отново, макар и по не толкова конвенционален път, след двайсетина години. Бил назначен в Петербургския инженерен корпус и му определили да работи в проектантското бюро. За

историята остава тайна с какво е трябвало да се занимава в проектантското бюро, но най-вероятно е трябвало да изготви план за военни укрепления. Скоро той разбрал, че проектантското бюро съвсем не може да бъде мечтата на живота му. Вярно, така щял да има редовен, макар и малък доход, но въпреки това се отказал от службата си. Започнал да пише, както възнамерявал отдавна. Вече бил спечелил няколко рубли от превода си на една книга от Йожен Сю. Бил точно на двадесет и три години, когато приели оставката му.

Пишел роман. Бил уверен, че от това зависи бъдещето му. Важно е да запомним, че въпреки цялата си нервност, болезнена подозрителност и неспособност да се справя с ежедневните житейски проблеми, въпреки всичко, което му се случило, Достоевски на младини, а и по-късно притежавал един резерв от безгранична надежда. Веднъж той казал за себе си, че е като котка с девет живота. Един от тези животи, най-дълбокият, не му изменил.

Когато през зимата на 1844–45 пишел своя роман, той естествено бил задлъжнял. Живеел в една мрачна квартира заедно със своя бивш съученик Григорович. Хранели се зле. Романът трябвало да завоюва успех и да сложи край на всички тези дребни несгоди. Той писал и редактирал в продължение на шест месеца. Романът не бил обемист, каквито пишели неговите съвременници в Англия. Днес подобна книга бихме нарекли повест. На нас ни е известна под заглавието „Бедни хора“.

Достоевски бил създаден за драматични ситуации. В някои от историите за него бихме могли да се усъмним, но не и в тази за начина, по който била приета „Бедни хора“. Ръкописът попаднал някак си у Николай Некрасов. Не много по-възрастен от Достоевски^[2], Некрасов тогава все още не бил онзи прекрасен поет, какъвто станал по-сетне, но вече бил фигура в литературния свят и се опитвал да намери някакъв материал бомба за прочутото си либерално списание „Современник“. Достоевски знаел само това, че Некрасов може би ще има предвид неговия роман. Бил неспокоен и една нощ не си легнал почти, докато настъпила зората, ранната зора на бялата петербургска нощ (било през юни). Сигурно е било светло като ден.

Вратата на стаята му се разтворила с трясък. Вътре влетели Некрасов и Григорович. Цяла нощ били чели „Бедни хора“ и останали поразени. Прегръдки, сълзи, поздравления, разговори за Гогол,

разговори за великото бъдеще на руската литература, за Достоевски, за неговия чудесен роман. Некрасов кръстосвал стаята надлъж и нашир и викал, че Белински, великият Белински трябва да прочете ръкописа още същия този ден.

И до днес друг такъв влиятелен литературен критик като Белински не е имало. Той оказал огромно въздействие върху руското художествено слово още от неговото време, та до днес. Именно той, доколкото това е по силите на един критик, спомогнал да се събуди интерес в руската литература към социалните проблеми. При това бил превъзходен, многостранен, либерален критик. Вероятно той не би приел онова изкуство, което няма никакви корени, както и чисто вербалния естетицизъм. През тази бяла нощ на 1845 година Белински бил на тридесет и четири години, но имал туберкулоза и вече бил сериозно болен.

Всъщност той не прочел ръкописа в деня, в който му го връчил Некрасов. На него вече му било втръснало да слуша за разни нови гоголевци, макар че сам изпитвал и подклаждал страстното желание да се създаде една велика руска литература. Белински почакал два-три дни. После ентусиазмът надделял и той също така прекарал цяла една нощ в четене. На сутринта настоял да му доведат веднага Достоевски. Без отлагане. Достоевски бил надлежно доведен в разнебитеното жилище на Белински. Не е ясно дали в стаята освен тях двамата е бил и Некрасов или някой друг. Достоевски видял един по-дребен и много по-мършав от самия него човек. И чул глас, който говорел с целия авторитет на натурата на Белински. Чул онова, което много малко писатели, млади или стари, са чували: че е написал велика книга, по-велика, отколкото сам той, Достоевски, можел да си представи.

Достоевски си тръгнал, спрял се до реката и се загледал в нея, ликуващ и смирен. По-щастлив момент не бил изживявал и нямало да изживее дълго време занаят.

Ние, които сме толкова отдалечени по време и условия, се удивяваме как е могъл Белински да усети гения, лежащ в основата на „Бедни хора“. Наистина той прехвалил книгата, взета сама за себе си. Няма защо да казваме, че тя има големи качества. За пръв роман е изключително нетипична. Не съдържа почти нищо от автобиографичен характер, освен познаването на бедняшките жилища, евтините гостилници и подробностите от живота на петербургската бедна

полуинтелигенция. Социалният произход на чиновника Макар и на неговата трогателна приятелка няма нищо общо с този на самия Достоевски и той явно го е описал по наблюдения. Достоевски наблюдава своите герои със съчувствие и жалост, но без никакво снизхождане, макар и понякога със сантименталност. Наблюдава ги с пълното съзнание за възможностите или липсата на възможности, които им се предоставят в отговор на страданието. Целият роман е издържан в много по-мек тон, отколкото творбите на неговата зрелост.

Съществува една странна особеност. Общо взето, езикът тук не е така небрежен и неясен, както обикновено у Достоевски; може би защото е имал време да преработва книгата си. Но ние твърде трудно бихме могли да си го представим, че пише елегантно или дори пестеливо. Неговият възбуден, пищен журналистически стил е изказът на човек, който е бързал, който, както сам е чувствал и казал за собствените си книги, се е вдъхновявал от разни идеи, но почти винаги е оставал разочарован от резултата. Неговият език някак си действа; руските естети казват, че той не се накърнява при превода. Достоевски умее да подхвърля в диалога си фрази, които човек трудно може да забрави. Там думите се открояват и правят изумително впечатление, което може би се подсилва още повече поради небрежността на наративния текст.

Романът „Бедни хора“ донесъл огромен успех на автора си. Може би също такъв, какъвто десет години след това^[3] донесла първата публикация на Толстой „Детство“, също излязла под редакцията на Некрасов. И все пак нито едната, нито другата книга предизвикала, а и не можела да предизвика такъв изключителен масов успех, както „Пикуик“ в Англия през 1830-те години. В Русия от средата на миналия век не съществували такива методи на публикуване и книгоразпространение, които да обхванат широка публика, нито пък е имало толкова широка публика. Въпреки това двадесет и пет годишният Достоевски станал един от най-видните младежи в интелектуален Петербург, всепризнат, ухажван, канен навсякъде.

Само след няколко месеца обаче всичко тръгнало накриво. Неприятностите били от смесен характер, отчасти политически, отчасти литературен, както било типично за литературните дела в Русия от времето на Пушкин нататък. Достоевски издал „Двойник“, извънредно оригинална книга, в известен смисъл предвещаваща по-

късното му творчество, макар че не е така здраво вкоренена в живота. В началото „Двойник“ била посрещната радушно, но после литераторите ревизирали мнението си. Белински не я харесал и написал рецензия, изпълнена с разочарование. Според него тя била на границата с клиничното. Белински бил интелектуалният водач на прогресивна Русия и новата насока, по която поел Достоевски, го безпокояла.

Достоевски издавал творбите си в списанието на Некрасов, което било основният прогресивен печатен орган. Почти всички приятели и поддръжници на Достоевски стояли на прогресивни позиции и го считали за човек от тяхната среда. Може би все пак са съзирали у него известна противоречивост. И въпреки това сам той мислел, че действително принадлежи към кръжеца на Некрасов, както щели да покажат близките събития.

Както изглежда, най-големи неприятности му е причинявал неговият характер. Достоевски бил почти патологично напрегнат, мрачен, подозрителен. Когато можел да има доверие на някого, бил в състояние да го дари и с цялата си любов. Когато покровителствал някого, се чувствал свободно. Но когато смятал, че не го обичат или още по-лошо — когато си мислел, че му се подиграват, тогава нито можел, нито искал да проявява търпимост. За такъв изключително нашумял начинаещ писател като него той бил абсолютно неинтересен в компания. Това не намалявало завистта, която един изключително нашумял начинаещ писател би трябвало да очаква в Петербург или където и да е другаде. Достоевски не се и опитвал да смекчава завистта. Създал си много врагове сред писателите и цял живот продължил да си ги създава. Успял да се скара с Белински, който наскоро след това починал. Скарал се с Некрасов, като те двамата се сдобрили едва след тридесет години, и то по инициатива на Некрасов. Изглежда, че Достоевски възмъжал доста късно. Въпреки зрелостта на неговото литературно майсторство в „Бедни хора“ и „Двойник“ той се държал като „изгубен“ млад човек. Няма сведения да е поддържал сериозна връзка с жена до тридесет и четири годишната си възраст, макар може би от време на време да е имал отношения с някое момиче.

Достоевски притежавал и тънък психологически усет. Тази дарба не е обикновена, но редица други писатели също са я имали и са я използвали съвсем естествено като него, например английските

писатели Тролъп и Джейн Остин. Но Достоевски се е отличавал и с изключително силно психологическо въображение. А това е една много по-рядка дарба, която вероятно се дава по рождение. Такава дарба не може да се придобие и трудно се ръководи. Но освен рядка тя е и опасна. Благодарение на нея можел да разбира и да споделя не само двойствените мотиви (както сам ги наричал), а и многочислените мотиви, които съществували и в неговата собствена природа, и в изкуството му. Тя не допринесла за яснотата на неговата познавателна мисъл, но довела до някои от най-изумителните му открития. Същевременно довела и до някои психологически измислици както в личния му живот, така и в творчеството му. Толстой, който питаел дълбоко недоверие към психологическото въображение, питаел недоверие и към писателското дело на Достоевски главно, макар и не само поради тази причина.

Като младеж след това триумфално начало Достоевски не можел да намери равновесието между своето въображение, от една страна, и своя интелект, изкуство и обикновеното си човешко съществуване, от друга. Указание за това има в текста на „Бедни хора“ и на последвалите я книги. Указанието е отрицателно. Отношенията между мъжете и жените в тези книги са неестествено лишени от всякакъв секс и дори от най-малкия намек за чувственост. А ние знаем с положителност, че в по-зрялата си възраст Достоевски е доказал своята чувственост. Той е имал своя дял, дори повече от дял, в живота на насекомите, ако използваме собствения му израз за братята Карамазови. Неговите писма до втората му жена, чак до последните месеци на живота му, преливат от чувственост. Той вероятно е нямал животинската свръхпотентност на Толстой, но щастливи са онези човешки същества, които могат да се наслаждават толкова, колкото се е наслаждавал Достоевски.

Изглежда, че постепенно е овладял или цивилизовал въображението си по този така основен пункт, след което изкуството му станало по-земно. „Братя Карамазови“ е топъл и чувствен роман (не само що се касае до отношенията между мъжете и жените), каквито книгите на неговата младост не са. Такива са и „Идиот“, „Бесове“, „Юноша“, всички романи на неговата зрелост.

Достоевски не е имал кой знае колко развити сетивни възприятия. Той почти нямал чувство за природа. Него са го вълнували

улиците на Петербург, градският пейзаж, жената, която се вижда в рамката на осветения прозорец, миризмите на малките ресторантчета, занемареният двор зад някоя къща, белите нощи край реката, лепкавите есенни мъгли. Понякога пресъздава поезията на града така, както Дикенс пресъздава Лондон и Галдос — Мадрид. Освен това предметите можели да имат огромна притегателна сила за него, той сякаш искал да ги докосне, все едно че са женски крак, и да ги притежава. В някои от най-драматичните пасажии в своите книги Достоевски използва като хипнотизиран тази своя обсебеност от предметите (например в последните две глави на „Идиот“). Общо взето обаче, неговата чувствителност е чувствителността на еротичната нервна система.

В крайна сметка са го спасили именно инстинктивно отрицателните потребности на живота на насекомите — спасили са го като човек и като творец. Но дотогава изминало много време и твърде жестоките мелодрами, които трябвало да изживее, ни най-малко не му помогнали.

На двадесет и пет-шест години той не знаел в какво вярва и въобще какви са позициите му. Неговото психологическо въображение го обърквало с многообразни мотиви, но също важало и за неговото политическо въображение. Често между двете нямало ясно разграничение. Той бил типичен русин от средата на века, който се лутал във всички възможни за един независим човек посоки. Независим, защото никое разумно действие не можело да му наложи своите ограничения — така както би станало в едно организирано буржоазно общество като английското. Много рядко се намесвал неговият инстинкт за реалността, но той все още бил прекалено подсъзнателен, за да го ръководи. Изправян ежедневно пред материални затруднения, той непрекъснато заемал пари. Започнал да получава първите си пристъпи на епилепсия.

Нито тогава, нито сега е ясно какво е било в действителност неговото здравословно състояние и коя е била причината за заболяването му. То го измъчвало от двадесет и пет годишна възраст до края на живота му. Болестта му не била фатална. Той не умрял от нея. По-скоро тя го обърквала, плашела го, но не представлявала смъртна опасност. Причината не е травматичен шок, както гласи общоприетата легенда. В „Идиот“ той дава клинически безпристрастно описание на

онова, което изживявал — блажената аура, неясното чувство на щастие, предшестваци припадъка, и безнадеждната депресия след това (която специално в неговия случай продължавала с дни). Бил подозрителен, с извънредно изострени нерви, неспокоен както много други епилептици. Неведнъж се е загатвало, че това негово състояние било в основата на психологическите му дарби. Грубият здрав разум би отговорил, че епилептици има много, но само този е психологически гений.

И така, изтерзан до крайна степен, от време на време смазан от пристъпите на болестта, постоянно без пари, той се присъединил към някаква антиправителствена група, може би най-интелектуалната от всички подобни групи в Петербург. Неин ръководител бил един младши чиновник в Министерството на външните работи на име Петрашевски. Няма нищо чудно, че тези групи включвали и правителствени чиновници или офицери от войската; това било нещо обичайно за царска Русия. Някои от членовете на групата, макар и не мнозинството, били революционери, които обаче нямали определена идея за това какво представлява революцията. Прието е да се казва, че кръжокът на Петрашевски не бил нищо друго, освен дискуссионен клуб. Това може и да е било приблизително вярно, но не съвсем. Те четели вестници, обсъждали проекти за една по-добра Русия. Повечето от тези проекти нямали нищо общо с революционното действие. Някои от тях обаче вероятно са имали. На едно събрание самият Достоевски прочел прочутото писмо на Белински до Гогол. Днес то не ни се струва кой знае колко войнствено, но по онова време сигурно е звучало именно така. Гогол бил написал пламенна защита на църквата и държавата, която отхвърляла като извънмерно зло дори възможността за промяна както в настоящето, така и в бъдещето. Отговорът на Белински, който правителството забранило да бъде публикуван или разпространяван по някакъв друг начин, изразявал надеждите на либерална Русия, като задавал въпроса на века — какво да се прави^[4].

Възможно е също така Достоевски да е бил съмишленик на идеята да се създаде тайна печатница, което по онова време се считало за огромно престъпление. Но е вярно и друго, че Достоевски, със свойствената си способност да се увлича едновременно по две крайности, се е числял към, така да се каже, консервативното крило на кръжока на Петрашевски, в който се водели разгорещени дискусии за

месианската роля на Русия, за бъдещето на Русия като спасител на света под ръководството на едно по-добронамерено самодържавие и на православната църква с нейната Христова мисия. Няма да сгрешим, ако приемем, че тази мечта го е вълнувала много повече, отколкото всякакви други, продиктувани от здравия разум перспективи; но все пак не бива да забравяме, че здравият разум го е привличал и че за него тези два възгледа са стояли по-близо един до друг, отколкото за нас. И в двата случая той съчетавал в себе си надеждата и съмнението.

За духа на 1840-те години кръжокът на Петрашевски бил либерален. Всяко авторитарно правителство от деветнадесети век би се отнасяло към него с подозрение. Руският царизъм не бил образец на компетентност, но той разполагал със забележително добре действаща разузнавателна служба. Тя успяла да вмъкне свой агент в групата. В донесенията си той докладвал за разговори за въстания, селски бунтове, републикански размирици, социализъм. През 1849 година членовете на кръжока на Петрашевски били арестувани и всичките, включително и Достоевски, били затворени в Петропавловската крепост.

Достоевски изкарал месеци в килията си. Никой не би могъл да изкара месеци в подобна килия, без да започне да се пита как ли ще свърши всичко това. Понякога той вероятно си е мислил, че го чака смърт. Едва ли си е представял, никой нормален човек не би могъл да си представи гротескната драма, която предстояла. Нервите му се успокоили. Той успял да призове своята изключителна жизнеспособност, предпоследния и последния от своите девет котешки живота. Станал по-спокоен, отколкото през последните си няколко години на свобода.

На разпита пред съдиите се държал по-добре от колегите си. Вероятно не е казал цялата истина, но не посочил никой друг като виновен и не се огънал. Не можел да разбере що за съдебен процес е това, но грешката не е негова, тъй като процесът наистина се водел по твърде странен начин. Без да осведомяват затворниците за нищо, съдиите докладвали заключенията си пред военен трибунал.

Присъдата била смърт чрез разстрел. Тя била преразгледана от руския Върховен съд, който изтъкнал, че всички от кръжока на Петрашевски са еднакво виновни и че това значи да бъдат екзекутирани най-малко двадесет души, повечето от които съвсем

млади. Препоръчана била каторга и заточение — за Петрашевски до живот, а за такива второстепенни фигури като Достоевски — осем години.

В крайна сметка всички присъди за политически престъпления трябвало да бъдат уточнявани лично от царя. Невероятно е, като си помислим какво количество предложения са били изпращани до горе. Огромната, чисто чиновническа работа, с която е трябвало да се справя царят, в Англия би предизвикала правителствен бунт.

Има още един необикновен момент, който често се изплъзва от вниманието на западноевропейските читатели на „Престъпление и наказание“ и на „Братя Карамазови“. Членовете на кръжока на Петрашевски били осъдени на смърт. Това е така, защото тяхното престъпление било политическо. За всякакъв друг род престъпление, включително и убийство, в Русия нямало смъртно наказание и това било така от времето на Екатерина Велика. Нито животът на Расколников, нито животът на Дмитри Карамазов били застрашени. Ако някой войник убиел или само нападнал офицер, имало начин да се заобиколят тези санкции, които за граждански престъпления често били по-милостиви, отколкото в Западна Европа. В „Записки от Мъртвия дом“ се разказва как един обвиняем, който ударил офицер, успял да излезе жив от затвора.

Царят съответно разгледал присъдата. От всички царе през деветнадесети век Николай I бил може би най-неприятният. Бил коравосърдечен и изпитвал злорадо удоволствие да наказва, макар че външно изглеждал цивилизован. В този случай бил в такова настроение, че дългогодишната каторга в Сибир му се струвала по-подходяща. При това променил присъдата на Достоевски, който трябвало да изкара четири години като обикновен затворник, а после да служи като войник редник. След това царят се посветил на нещо по-интересно. Взел, че измислил една отвратителна груба шега.

Затворниците нямали никаква представа какви са присъдите и въобще съдбата им. Три дни преди Коледа на 1849 година ги събудили и ги накарали да си облекат цивилните дрехи — прекалено тънки за декемврийското време. С карети ги отвели до един от големите учебни плацове, на който били строени войници. Затворниците тръгнали след един свещеник към платформа, драпирана с черен плат. До тях застанало някакво официално лице, което прочело присъдите.

Петрашевски. Смърт чрез разстрел. Още няколко имена. После Фьодор Михайлович Достоевски. Смърт чрез разстрел.

Слово на свещеника. Текстът: възмездието за греха е смъртта. Те целунали кръста. Над главите на онези, които имали ранга на благородници, сред тях и Достоевски, пречупили саби — символ, че са го изгубили. Казано им било да си свалят жакетите и да си облекат бели ризи, които били техните савани. Петрашевски и още двама други били отведени настрани и вързани за стълбове, с лице към наказателния взвод.

В списъка на осъдените Достоевски бил шести. Неговият ред щял да дойде със следващите трима. Чувствата, които вълнуват човека минути преди такава смърт, са изразени с изгаряща истинност в прочутите пасажи от „Идиот“, преразказани от княз Мишкин. Човек с психологическото въображение на Достоевски би могъл да опише и наистина е описвал много преживявания, които сам не е изпитвал. Точно такава обаче не би могъл. Има някои преживявания не само от такъв фантазмагоричен, но и от по-обикновен характер, които са извън въображението.

Достоевски постепенно претръпнал напълно. Прозвучала военната команда: „За стрелба!“ Пушките били вдигнати. Забумкали барабаните. От една карета скочил пратеник на правителството. Той носел лист хартия, който съдържал отменянето на присъдата. На него били написани истинските присъди.

Един от осъдените се побъркал. Други се развикали от радост. Трети изпаднали в бясна ярост. Достоевски все още не чувствал нищо. И продължил да не чувства, докато не го върнали в килията му. Тогава чак усетил прилив на щастие.

Смята се, че това упражнение по хумор от страна на царя станало причина за епилепсията на Достоевски. Това не е вярно. Години преди това той вече страдал от нея. Пред лицето на един изпълнен с толкова трагични епизоди и душевни промени живот човек се изкушава да си избира прости причини. Защо Достоевски се обърнал към режима? Защо станал пламенен защитник на християнството? По-нататък ще кажем нещо по тези въпроси. Краткият отговор обаче е, че по душевност и по характер Достоевски е бил невероятно непоследователен. Ако подберем цитати от неговите

художествени произведения и от писмата му, ще можем да докажем, че той е вярвал почти във всичко или обратното, почти в нищо.

Понякога причините за неговите позиции са по-прозаични, отколкото е прието да се смята. Често зародишът на поведението на оня Достоевски, когото познаваме от последното десетилетие на неговия живот, на Достоевски от периода на „Дневник на писателя“, чиито възгледи били в пълно противоречие с умерения либерализъм, може да се забележи още в Достоевски от етапа на първите му произведения.

Като правило каторжниците трябвало да вървят пеша до Сибир, с дрънкащи на краката им вериги. И двата крака на Достоевски били оковани във вериги, всяка от по шест-седем килограма. Веригите не трябвало да се махат — нито когато лягал да спи на затворническите нарове, нито ако отидел в болница, чак до момента, в който щял да бъде свободен или до смъртта му. Него обаче не го накарали да върви пеш. Превозили го през Урал с шейна, като температурата спадала до минус четиридесет градуса по Фаренхайт.

И така, началото на неговите четири години, прекарани в Омския затвор, било сравнително сносно. Останалото било ужасно. Каторжниците живеели, натикани в дървена колиба; гадна храна, смрад, студ. Комендантът бил отвратително животно. Вместо с поздрав той посрещнал Достоевски и един друг от кръжока на Петрашевски с предупреждението, че най-малкото нарушение на правилата се наказва с телесен побой. Бидейки благородници, до този момент те не били застрашавани от телесни наказания — една не съвсем незначителна привилегия в Русия на Николай I. Сега, когато били лишени от званието си, вече не се ползвали с тази привилегия. Според изричното разпореждане на царя те трябвало във всяко отношение да бъдат третираны като обикновените престъпници.

Настъпил период на нечовешки трудности и несгоди, понякога смекчавани от прояви на небрежност и поквареност от страна на пазачите и от изблици на типичната за русите доброта. Затворническите лекари позволявали на Достоевски от време на време да престоява в болницата, като измисляли някакви причини, а това вече било нещо доста по-различно. По начало на него не му било разрешено да чете никакви други книги, освен Новия завет, който той научил така добре, както вероятно го е знаел отец Зосима; но разни

добри жени от града някак си успявали да внасят тайно книги в болницата. До затвора стигали нормални по вкус храни и водка, които също така били строго забранени. Както и пари. По някакъв необясним начин Достоевски успявал да намира назаем пари с таланта на човек, който би намерил назаем дори на Северния полюс. Някъде по средата на присъдата на Достоевски комендантът бил сменен и жестокостите понамалели. Въпреки заплахите Достоевски и другите политически избягнали телесното наказание, макар че той неведнъж присъствал, когато довлечали в стаята пребити от бой мъже.

Никой друг велик писател не е бил подлаган на каторга. По-късно той описал преживяванията си, съвсем леко изменени, в „Записки от Мъртвия дом“, описал ги обективно, без капка озлобление, така, сякаш това било някакво своеобразно божие наказание, понесено от друг. Според Толстой това е едно от най-верните изследвания на човешкото страдание, напълно лишено от сантименталност въпреки човешкото съчувствие. И наистина е така. Това е единствената книга на Достоевски, която Толстой е хвалил.

Факт е, че през времето, прекарано в затвора, здравословното състояние на Достоевски се подобрило. Нервите му се уталожили. Ипохондрията му намалела. При спокойни нерви той бил много твърд човек. Правело му удоволствие да се занимава с физически труд на въздух. Само в болницата успявал тайно да почете по някой и друг час, без обаче да има възможността да напише нито дума. Всъщност за него това е било почивка от творчеството, такава, каквато някои писатели намират по време на война. Сигурно е знаел, че когато отново излезе на свобода и може да пише, книгите ще започнат да извират една след друга и той ще бъде по-уверен в себе си от преди. Бил убеден, че учи много неща.

По-късно заявил, че тъкмо в затвора разбрал и обикнал истинския руски народ, най-низшите от низшите. Очевидно в този случай някаква своеобразна носталгия стопляла и омекотявала спомените му. Неговите писма от затвора не внушават такива чудесни човешки отношения. Не е ясно дали той е обичал най-низшите престъпници, но едно е сигурно — те не са го обичали. Достоевски не бил общителен дори с хората от своята среда, а с необразованите престъпници нито можел, нито искал да размени дори една дума.

„Записки от Мъртвия дом“, макар и редактирана така, че да го представи не чак толкова мрачен, колкото е бил, е добро свидетелство за действителното състояние на нещата. Сигурно е имало двама-трима затворника, на които той е допадал и пред които съумявал да покаже съчувствието си. В такива случаи излъчвал голямо и истинско очарование. Повечето от тях обаче просто му се подигравали и били доволни, че макар и благородник, той е в същото унижително положение като тях. Този благородник бил по-нещастен в затвора, отколкото хора като тях, свикнали на тежък живот. Така му се падало. Сега той стоял по-ниско от тях, на самото дъно.

Той вярвал също така, че се е научил да разбира не само руските народни маси, но и руската мисия в света. Това довело до някои от сложните колебания и поврати в неговите възгледи. Понякога бил убеден, че не трябва да е сред интелектуалците либерали, че за него няма място там. Отново се изпълвал с ярост срещу режима. Режимът вършел големи злини. Той потъпквал човешките надежди и любовта. Но не можел да бъде променен от намиращите се под влиянието на западноевропейската цивилизация либерали, които не разбирали злото, залегналото в човешките същества зло. Тези либерали си имали своя санитарна програма, според която всичко можело да се оправи чисто и просто, като се промени социалната обстановка. Либералите не смятали, че трябва да се променят и самите хора. Той ни най-малко не бил съгласен. От сбирките на кръжока на Петрашевски Достоевски бил намразил либералите повече, отколкото си мислел. В бъдеще тази негова омраза щяла да се отприщи, още повече че вече имал опит зад гърба си. Само руският народ можел да спаси Русия. Той щял да крачи смирено редом с него.

Смята се, че Достоевски приемал страданието и се подчинявал на властта. Може би. Но не би трябвало също така да се забравя, че той можел да изпитва едновременно много чувства. До известна степен дори взел да мисли по-трезво. Неговият инстинкт за реалност започнал да въздейства върху въображението му. Всъщност той изгубил някогашната си вяра в революционерите, ако въобще е имал такава, дори в най-умните и най-прекрасните революционери от типа на Белински. Те не плували по течението. Ако той искал да напише книгите си и да каже важни неща, трябвало сам да намери пътя към течението.

В затвора го измъчвал един въпрос, който за него бил основен и който щял да продължава да го измъчва до смъртта му. Вярва ли в бога? Всичко това изразил в диалога Щатов-Ставрогин, който написал двадесет години по-късно. Но то винаги е било част от него...

Ставрогин: — ... Вие самият вярвате ли в бога, или не?

Щатов: — Аз вярвам в Русия, вярвам в нейното православие. Вярвам в тялото Христово... Вярвам, че в Русия ще настъпи новото пришествие... Вярвам...

Ставрогин: — А в бога? В бога?

Щатов: — Аз... аз ще вярвам в бога.

Лесно е да се намерят в творчеството на Достоевски и други такива нюанси на вяра и невяра, на надежда и отрицание по отношение на общественото развитие, на конформизъм и бунтовничество. Лесно е, но не е убедително, Достоевски не открил хармонията. Говорел за руската широка натура (която включва и широтата на мисълта като добродетел). Добродетел или не, той я притежавал в по-голяма степен от който и да е друг.

След като излежал присъдата си до последния ден и краката му след четирите години, били освободени от веригите, Достоевски бил изпратен да служи като най-обикновен редник в един сибирски батальон. Той не знаел, а вероятно и никой друг не знаел колко дълго ще трябва да остане във войската. Можело да минат години. И все пак бил поне частично свободен. Накарали го да върви пеша до Семипалатинск — затънтено гарнизонно градче, в което войниците нямало с какво друго да се занимават, освен с военна подготовка, пиене и комар. Достоевски се отдал на първото и станал добър войник. Другите две занимания не го вълнували; хазартът все още не го съблазнявал. Наместо това той писал на любимия си брат Михаил, като го умолявал да му прати книги и пари. От предпазливост и страх Михаил не му бил писал до затвора. Между тях съществувала истинска братска обич, но от страна на Фьодор тя била по-силна.

След време книгите и парите пристигнали. Достоевски успял освен това да заеме пари от други. Дълговете му нараствали. Сигурно е

трябвало да положиш невероятни усилия, за да влезеш в дългове като войник в Семипалатинск. И все пак не бива да забравяме, че още от времето на Пушкин, та до днес писателите се ползват със специални почести в Русия, което е коренно различно от положението в Западна Европа. Той си спечелил приятели и поддръжници, тъй като хората си спомнили, че е писател. Спечелил си един изключително верен и ценен приятел, много млад държавен чиновник на име барон Врангел, който му заел пари, настанил го в своята дача, използвал влиятелните си познанства в Петербург. Наскоро, след като Достоевски пристигнал в Семипалатинск, на трона се възкачил нов цар. Този цар, Александър II, бил по-доброжелателен от баща си. Атмосферата се поразведрила. Достоевски съчинил патриотично — угоднически оди. Скоро започнал да пише и сериозни неща. Още докато бил войник, му позволили да отпечата една повест, макар че името на автора останало неразкрито — твърде странна приумица от страна на властите, като се има предвид, че всеки образован човек в Петербург щял да разпознае безпогрешно стила на Достоевски.

Семипалатинск може и да е бил заспало гарнизонно градче, но Достоевски не водил дълго време заспал живот. Няколко месеца след като пристигнал там, той се влюбил. Бил точно на тридесет и четири години и дотогава не се бил влюбвал, поне няма такива сведения. Ако това е вярно, нужно е известно обяснение. Естествено четирите години, прекарани в затвора, се изключват от живота му. Но по-късно, в по-зрелите си години, той доказал, че е от хората, които влагат много страст във всичко, че е чувствителен и чувствен човек. Може би ще прозвучи твърде схематично, ако кажем, че като младеж неговите чувства и преди всичко въображението му някак си са цензурирали и потискали здравия му разум. И все пак изглежда, че наистина е било така.

Когато най-после се влюбил, той се влюбил необуздано. Любовта му била вихрена, трогателна, изтъкана от най-противоречиви чувства — такава, каквато я бил описал в „Бедни хора“ и в „Неточка Незванова“, още преди сам да я бил преживял.

Няма съвсем точни описания на Мария Исаева, жената, в която се влюбил. Била около тридесетгодишна, с крехко здраве. Имала малък син на име Павел, на галено Паша, който по-късно се превърнал в страхотно бреме за Достоевски. Изглежда, че Мария била болезнено

чувствителна жена, образована и честолюбива, изнервена от неблагоприятния развой на живота ѝ. Вземете Чеховите „Три сестри“, поставете ги в условия на бедност и забвение и може би ще получите някаква представа за причините на Марииното недоволство. Никоя от снимките на възлюбените на Достоевски не отговаря на словесните описания на очевидците, но Мария със своята специфична свръхчувствителна напрегнатост изглежда красива.

Съпругът ѝ бил низш чиновник, но останал без работа. Когато Достоевски се запознал с тях, той вече пиел сериозно. Бил затормозен, любвеобилен, малодушен човек. И той като Мария страдал, но маниакалното пиене не му помагало.

В началото Достоевски обикнал цялото семейство. Това станало, преди младият Врангел да дойде на работа в града, и Достоевски жадувал за някаква компания. Той не бил имал приятел от години, поне не такъв, с когото да може да говори. Мария била чела доста книги и преди да уволнят Исаев, те си купували литературните месечници. Нивото на литературните интереси сред образованите слоеве в Русия било много по-високо от това в Англия, макар че жизненият стандарт на англичаните бил многократно по-висок.

Времето минавало приятно у дружелюбното семейство Исаеви. Неочаквано на Исаев му предложили работа в Кузнецк, отдалечен на стотици километри. Кузнецк бил дори още по-затънтено градче от Семипалатинск, но като длъжностно лице Исаев не можел да откаже такава една служба. Още повече че той и семейството му живеели в пълна оскъдица. И така, те заминали. Достоевски осъзнал със стендаловска яснота, че е влюбен.

Започнал да пише страстни любовни писма. Нейните отговори били в същия дух. Няколко месеца след като семейството се преместило в Кузнецк, починал Исаев. Те знаели, че той е болен, но смъртта му вероятно все пак ги изненадала.

Какво да правят? Достоевски искал да се ожени за Мария; двамата си обещали взаимно да сключат брак. Но как? Неговите дългове растели. Той можел да бъде произведен в офицерски чин, но парите, които получавал един младши офицер в царската армия, не били достатъчни за прехраната му. Започнал да страда от по-чести и по-силни припадъци. Додето живеел в Сибир, не можел да изкарва достатъчно пари чрез писане. На стотици километри далеч от него, в

омразния Кузнецк, Мария, останала без стотинка, се чудела как да изхранва Паша и себе си. Ситуацията била твърде подобна на тази в „Бедни хора“, където безпомощният чиновник не е в състояние да помогне на момичето, което обича.

След време всичките тези проблеми били разрешени, но тогава изникнало ново усложнение, при което животът сякаш имитирал изкуството. Появил се младият Врангел, добър търпелив и смел — макар че новото правителство било сякаш по-благосклонно, той все пак се подлагал на риск, като дружал с човек, осъден за политическо престъпление и който всъщност щял да бъде под наблюдение още двадесет години. Той заел пари на Достоевски, за да не умре Мария от глад, и продължил да му дава нови заеми. Врангел бил човек със стабилен, устойчив характер и е един от най-благородните герои в цялата тая история.

Затова пък Мария проявила неустойчивост на характера. Тъкмо когато пречките започнали да отпадат една подир друга, тя се влюбила в друг — учител, много по-млад от самата нея. Последвали гротескни, патетични, понякога красиви сцени, сякаш взети от ранните романи на Достоевски. Бури на ревност. Гняв. Сълзи на разкаяние. Угризения на съвестта. Достоевски се сприятелил с младия човек, опитал се да му намери по-добра работа, защитавал го, възхвалявал го пред Мария. Бил готов да се откаже от всички свои претенции и да направи каквото било по силите му за тях двамата. И бил съвсем искрен, тя много добре знаела това. Мария се трогнала извънредно много от тази доброта и в крайна сметка решила, че всъщност човекът, когото истински обича, е Достоевски.

И така, най-накрая те се оженили. Достоевски вече бил получил офицерски чин. Възвърнат му бил благородническият ранг. Изненадващо е колко важно е било това за него, за човек, който до такава степен е бил освободен от обществените условности, много по-свободен от Дикенс, Толстой, Балзак; но и в този случай както винаги той не бил напълно последователен.

Наскоро след това му позволили да се откаже от офицерския си пост. Причините били уж здравословни, но всъщност властите вече били склонни да му разрешат да се заеме отново с литературата. Можел да напусне Сибир, но не трябвало да отива да живее в нито един от двата главни града. За известно време двамата с Мария се

установили в Твер. Най-после му позволили да се върне в Петербург, почти десет години след като той, окован във вериги, бил натоварен на шейна на път за Сибир.

Веднага след това двамата с брат си Михаил замислили знаменити и почти толкова оптимистични планове, като тези на Балзак. Достоевски продал на издател своята повест „Село Степанчиково и неговите обитатели“ и успял да погаси някои от дълговете си. Михаил си докарвал сравнително прилични доходи като тютюнопроизводител, но открай време изпитвал желанието да се занимава с нещо по-близко до литературата. Решили да започнат да издават ново сериозно списание. Но не списание за дълбокоумните либерали. Фьодор се бил отдалечил твърде много от тях. Бил се отдалечил твърде много от безветрието от западноевропейски тип. Още в Сибир бил писал на една своя благодетелка: „Ако някой ми каже, че истината е въвн от Христос, аз бих останал по-скоро с Христос, отколкото с истината“. Подобни негови афоризми объркали петербургските либерали; те били първите сериозни признаци за двойствеността на неговите възгледи през следващите двадесет години.

От друга страна, той не можел да се приобщи изцяло към славянофилите. Национализъм, да; боготворене на руския народ, да; но не и всевъзможните други реакционни идеи. По някакъв своеобразен начин бил и твърдо останал, типичен интелектуалец от деветнадесети век, здраво вкопчен в остатъците от идеите на Просвещението, коренно различен от Толстой. Например, за разлика от Толстой Достоевски подкрепял еманципацията на жените. Никой правоверен славянофил не можел да направи това.

И така, новото списание трябвало да пази деликатно равновесие между дясното и лявото. В Русия от деветнадесети век това било обикновено рецептата за провал. Всъщност списанието „Время“ си създадо име и можело да се допусне, че за няколко години ще възвърне заетите предварително пари. Михаил се занимавал с търговската част, Фьодор бил редактор, деен като Дикенс, проявяващ интерес към всичко, добър журналист като Дикенс и със също такъв остър нюх. Известно време нещата вървели добре. Неговият класически репортаж за каторгата „Записки от Мъртвия дом“ пожънал огромен успех. С други думи, тази творба още повече затвърдила славата му. Големият

ентузиазъм не значел повече пари, тъй като списанията купували книгите веднъж завинаги. Той проявил лекомислие и предприел пътешествие из Западна Европа, която, бидейки русин до дъното на душата си, намерил за отвратителна. Посетил Германия, Франция, Англия, Швейцария, а после и Италия заедно със Страхов, негов колега от списанието и между другото един от малкото хора, към които не се отнасял чак толкова подозрително. Въпросът за Достоевски бил коя от тези страни му харесвала най-малко; вероятно Англия, тъй като тя била най-богатата и представлявала върхът на рентабилната цивилизация. Достоевски сигурно е единственият пътешественик от деветнадесети век, а и след това, който е установил, че Швейцария е изключително мръсна страна.

Върнал се в Русия, почувствал се отново добре и написал книгата пътепис „Зимни бележки за летни впечатления“, която му спечелила още по-голяма слава. Страниците за блестящия разкош на Лондон и за детската проституция на Хеймаркит трептят от възмущение. Чудесно било да се завърнеш отново в една чудесна страна. Стига да не бил бракът му.

Бракът му тръгнал накриво още от самото начало. А дори и преди това. Много мъже, по-обикновени мъже, биха знаели какво ги очаква. Ако в него не се бореха такива противоречиви интуитивни чувства или пък ако у него имаше поне следа от Балзаковия реализъм относно жените, той никога не би се оженил за Мария. Но ето че и в този случай, макар че Достоевски вече приближавал четиридесетте, неговото въображение било прекалено силно в сравнение с чувството му за действителност — или, ако щете, прекалено силно за неговата скрита виталност, за неговото участие в „живота на насекомите“.

Малцина са били ръководени от такива силни и широкомащабни емоции. Малцина са живели така вгълбено. Той е човекът, видял и казал онова, което никой друг не е съумял да види и да каже. Но все пак ние не бива да мислим за него като за нещо абстрактно. В края на краищата и Достоевски е бил човек като всички нас, човек от плът и кръв. Макар никъде да няма писмени данни за това, истината е, че той не получил от Мария кой знае какво, а може би и никакво сексуално удоволствие. Няма значение кой е бил виновен и дали въобще някой от тях двамата е бил виновен. Той търсел любовта, но не я намерил. Не проявил проникателност при търсенето. Неговото въображение му

било и продължавало да му бъде лош водач. И въпреки това не се чувствал победен; макар и вече на средна възраст, той бил изпълнен с надежди, сякаш бил младеж.

А имал нужда от надежди. Изведнъж всичко започнало да се руши. Той изживял твърде съкрушителна любовна история с една двадесет години по-млада от него девойка, чийто характер бил по-див и от неговия. Тя още по-устремно се втурнала да осъществява желанията си, без ни най-малко да я е грижа кой ще пострада от това. Наричала се Полина Сулова, била дъщеря на бивш крепостен селянин, освободен вследствие на събитията от 1860-те години, образована, крайно независима в поведението си. Независима при налагане на волята си, която не зачитала никакви закони. Полина била написала повест за „Время“. Обожавала Достоевски като писател. Била много красива. Освен във всяко друго отношение била еманципирана и сексуално, макар че това била първата ѝ любовна връзка. В крайна сметка най-вероятно тя го е съблазнила.

Освен това вероятно е била сексуално студена. По-късно тръгнали слухове, че била перверзна, със склонност към садомазохизъм. Възможно е да си е мислела, че са ѝ нужни някакви особено силни стимули и че не трябва да се спира пред нищо. Възможно е и Достоевски с неговото буйно въображение да си е мислел, че му е нужно същото. Това никой не знае. Във всеки случай сигурно е едно — тя била жестока към чувствата на другите.

След като веднъж вече получила власт над Достоевски, започнала да му прави номера. Уговорили си среща в Париж. Той правел всичко възможно да скрие увлечението си от Мария, чието крехко здраве се влошавало все повече и повече. Полина настоявала Достоевски да се разведе с жена си, но поне в този случай той ѝ се противопоставил. Не можел да нарани Мария точно в този момент, при нейното здравословно състояние. В Париж Полина го посрещнала студено, като най-обикновен приятел, и му заявила, че си била намерила друг любовник, по когото била увлечена изцяло, и за съжаление вече не можела да бъде негова.

Наскоро след това любовникът, испански студент, я изоставил. Достоевски трябвало да я утешава като брат, не като любовник. Бил безнадеждно прехласнат по нея. Тя можела отново да упражни властта си над него. Разбрали се да тръгнат заедно на пътешествие из Европа,

но като брат и сестра, без никакви любовни отношения. Той трябвало да се съгласи. Важното било да е с нея, независимо при какви условия. Вече бил започнал да играе комар. Безползните му опити да я спечели отново били посрещани с леденостуден, неприязнен отказ. Не настъпила никаква промяна в отношенията им. Накрая той се върнал в Петербург сам, без пари, без утеха.

Дълго след това историята с Полина хвърляла сянка върху живота му и дори повече от сянка, ако се вземат предвид някои от женските му персонажи. Това била най-бурната любов в неговия живот. В някои от най-измамните моменти на връзката им той може и да си е мислел, че точно тази любов му е нужна. Но от гледна точка на по-нататъшните събития точно тя не му е била нужна.

Интересно е да се отбележи, че през целия този период, а и след него, по време на брака му и на опустошителната история с Полина Сулова, книгите, които пишел, били неестествено лишени от физическа любов. Тук следва да се каже, за да се избягнат съмненията в обратното, че Достоевски не е страдал от излишна скромност. Ако прочетем неговите писма до втората му жена, не може да не ни направи впечатление — въпреки нейната внимателна цензура — неговата жизнерадостна, открита, разбира се, в рамките на разумното чувственост. Но в „Село Степанчиково“ или в „Унижените и оскърбените“ почти няма и помен от това — много по-малко, отколкото в романите на един такъв благовъзпитан англичанин викторианец, какъвто е Тролъп. Тук напълно отсъства либидото на Достоевски, настойчиво и всепоглъщащо, щом се отприщело. Персонажите от „Село Степанчиково“ и „Унижените и оскърбените“ са представени достоверно по отношение на техните душевни, но не и на техните физически чувства. Емоциите са уловени, разбрани, описани с цялото му майсторство да пресъздава действителността, и романите са много по-интересни, отколкото е прието да се смята. Фома Фомич от „Село Степанчиково“ в психологическо отношение е един напълно изграден образ. Уместно е да го сравним с Уилям Дорит, най-характерния пример от творчеството на Дикенс в тази насока. Дорит е много по-блестящ като цялостен образ, но що се отнася до психологическата истина, Фома безспорно е гениален.

Същата вътрешна истина носят и двата нежертвени персонажа от „Унижените и оскърбените“ Валковски и Альоша. Никой от тези

образи обаче не се налага като образ на обективно съществуващ човек. Ние много трудно можем да ги видим. През всичките тези години на безумство Достоевски проявил своето цялостно разбиране за хората, визуално, интуитивно, обективно, единствено в небелетристичната си творба „Записки от Мъртвия дом“. Тук хората, които той е наблюдавал в затвора, не само са видени, но и разбрани, наред с душевните чувства съществуват и физическите, душа и плът са едно.

Когато се завърнал в Петербург, след като изгубил Полина, Достоевски открил, че и всичко друго се руши. „Время“, което все още съществувало благодарение на заемите, но обещавало да пожъне успех, било забранено от цензурата. Скоро след това им позволили да основат друго списание, „Епоха“, но те вече нямали нито вдъхновение, нито пари.

Междувременно Мария умираше. Тя била болна от туберкулоза и от известно време живеела в Москва, тъй като се смятало, с типичната за деветнадесети век вяра във въздействието на „въздуха“, че тамошният въздух е целебен за тази болест. Болестта бързо я сразила и Достоевски бил при нея, когато починала. Там, до мъртвото ѝ тяло, той изживял мъчителни моменти на самоупреци, угризения на съвестта, объркване и скръб. Задавал си въпроса дали е възможно човек да обича някого друго така, както обича себе си.

Няколко месеца по-късно най-неочаквано починал и брат му Михаил. Това бил нов повод за скръб, по-силна и по-чиста. Това означавало и отговорност, която малцина биха поели върху себе си. Всичките пари на Михаил били погълнати от списанието. Той оставил само толкова, колкото да се плати за погребението му. Оставил освен това вдовица и деца, любовница и още едно дете, както и големите дългове, сключени заради двете списания. Достоевски веднага се заловил да уреди дълговете и да подсигури всички — семействата и, разбира се, сина на покойната си съпруга Паша.

Едва ли може да има по-некомпетентен човек от Достоевски по отношение на финансовите въпроси. До последната година на живота си той не успял да се отърве от тези си задължения. Никой значителен писател (а това важи и за повечето от незначителните) не е трябвало да работи под тежестта на подобни грижи.

Семейства, дългове — те били неговата съдба. Той може и да не е разбирал нищо от търговската страна на живота, но повече от всеки

друг е разбирал от съчувствие. Не очаквал, а и не получил благодарност от никого. Просто се чувствал задължен да се грижи за всички тях въпреки собствената си непрактичност. Това било благородно. На мнозина то би се сторило прекалено. Никой от приятелите му не разбирал защо го прави, при това с такава страст. Той, изглежда, въобще и не си е представял, че може да постъпи по друг начин. Неговото поведение очевидно не произтичало от някакво излишно чувство за финансова честност или пък за семеен дълг. Той обичал дълбоко брат си и може би този мотив е бил по-силен от дълга.

И така, притиснат от кредитори, застрашен от затвор за длъжници, той се заловил здравата да пише. Спряло да излиза и второто списание. Нови дългове. Той заел още пари. Получил наследство от някаква богата леля, което бързо се стопило. Отчетът на приходите и разходите на Достоевски би бил кошмар за всеки счетоводител. Взел по-често да получава епилептични припадъци, които ставали и по-силни. Продължавал да пише. Работел върху един роман, който по-късно щял да получи широка известност. Наричал се „Престъпление и наказание“.

Също както при „Червено и черно“, „Ана Каренина“ и собствения роман на Достоевски „Бесове“, подтикът за написването на тази книга бил истински случай. Но както при Стендал, никакъв подтик не действал, ако дълбоко в душата на писателя не съществували подходящи предпоставки, дотогава неизползвани и дори неосъзнати. Подобно на Дикенс Достоевски разбирал настойчивостта на вътрешните мотиви за престъплението. Той вероятно е приемал необходимостта от власт и от поведение, съобразено с нормите на обществото; но същевременно знаел, може би дори смущаващо добре, какво значи да се озовеш извън обществото и да го проклинаш с презрение.

И тъй, неговото въображение било погълнато от Расколников, при това така упорито и силно, че цялата тази история престанала да му се струва неловка. До този момент никой писател не бил представял така, сякаш отвътре, полемиката между нормите на обществено поведение и свободната, бунтарски настроена душа. Никой не е съумял да я представи така и след това. Както се е случвало и с Достоевски (за негово смущение), свободната душа се вслушва в нормите на поведение, но после пак се стреми да си прави своето.

Подобно на останалите негови книги, с изключение на една, романът бил написан, за да се публикува на сvezки. Достоевски работел с прекъсвания, под постоянния обстрел на кредиторите, които му досаждали или го заплашвали. Няма минута спокойствие, няма време да редактира текста. Всичко това не оказало влияние върху цялостното въздействие на творбата.

При такава изключителна книга обикновено не се обръща внимание на нейните чисто технически качества, но „Престъпление и наказание“ има поне едно такова качество, което не може да остане пренебрегнато. Това е първата творба на Достоевски, в която той разработва, почти без специално да се е замислял, метод за представяне на състоянията на вътрешното съзнание. „Идиот“ и „Братя Карамазови“, както ще стане дума по-нататък, са още по-ярки примери за този метод.

Постепенно, с ежемесечното отпечатване на сvezките в „Русский вестник“ (списание, което рядко се появявало на обявяваната дата), Достоевски си завоювал репутацията на един от тримата големи майстори писатели в съвременна Русия. Толстой тъкмо започвал да публикува „Война и мир“. Тургенев вече от доста време се ползвал с известност и бил писател на писателите, признание, което Достоевски не успял да получи приживе. Езотеричното литературно мнение било студено към него и останало такова. Но езотеричното литературно мнение не можело да премахне онова, което цялата останала интелектуална Русия приемала за дадено — че у Достоевски имало нещо като природна сила.

Той продължавал да пише под натиска на своята хроническа нужда от пари. Сега ни се струва странно как е възможно един толкова известен писател — неговото име, наред с тези на Толстой и Тургенев, вече фигурирало в английските справочници за Русия — да живеел в такава оскъдица. Това се дължало отчасти на рицарското му отношение към дълговете и наследниците на Михаил, отчасти на неговата собствена непрактичност и отчасти на това, че тъй като поради горните две причини той винаги бил в нужда, не можел да се пазари със списанията. Книгите носели съвсем малки приходи на писателя, освен ако с тяхното издаване не се заемел някой с по-твърда ръка от ръката на Достоевски. Списанията плащали според руската система на „кола“, като една кола обикновено значела шестнадесет

страница^[5]. Оттук по-дебелите книги били и по-доходни. Сумата, плащана на кола, зависела от споразумението между списанието и писателя. Тургенев, който бил много богат, можел да иска по 500 рубли на кола. Толстой, който бил умерено богат, в началото получавал доста по-малко. Достоевски, който бил беден, вземал по 150. Разтърсван от чувства, понятни за всеки писател, той казал: „Готов съм да призная, че Тургенев е по-добър писател от мен (нито за момент не мислел така). Но не мога да призная, че е четири пъти по-добър“. За да приключим с този въпрос, ще добавим, че дори на върха на славата си Достоевски не вземал хонорари от мащабите на Толстоевите и Тургеневите. За „Братя Карамазови“ получил по 300 рубли на кола.

Ето при такива условия подписал най-глупавия и най-опасен договор в литературната история, поне в тази, която ни е известна. Дали действително е било така, или пък сам си въобразявал, но той бил застрашен от перспективата да попадне в затвора за длъжници. Тогава сключил договор със Стеловски, който заслужава да бъде запомнен като най-съвършения експлоататор в книгоиздаването въобще. Договорът им бил следният: Стеловски получавал правото да преиздава всички дотогавашни произведения на Достоевски. Освен това Достоевски се задължавал до ноември 1866 година да му предаде един нов роман, който още не бил написан и който не бил „Престъпление и наказание“. Ако Достоевски не успеел да му предаде този роман, Стеловски получавал всички права над всички творби, които той щял да напише през следващите девет години, без да му плаща нищо повече. Според договора Достоевски трябвало да получи 3 000 рубли. По-голямата част от тази сума щяла да отиде за погасяване на дългове, разписките за които вече се намирали в ръцете на Стеловски, макар че Достоевски не го знаел.

Само човек, изваден от равновесие поради дълговете си, би могъл да подпише такъв договор. Но ако е по-практичен, дори и изваден от равновесие, той пак няма да го подпише. Достоевски го подписал.

Не се заловил веднага за работа, за да спази срока на Стеловски. Може да не е бил много други неща, но истински писател е бил. Той знаел, че „Престъпление и наказание“ е значително художествено произведение. И като значително художествено произведение то го държало в плен. Не можел да освободи творческата си енергия и да се

заеме с нищо друго. Това вероятно би важало, макар и не чак с такава убийствена сила, за всеки друг писател в разгара на работата му над един шедевър.

Но затова пък имал достатъчно свободна енергия, за да се впусне да ухажва една прелестна млада жена, Ана Корвин-Круковска, генералска дъщеря, едва двадесет и три годишна, красива, надарена, силно заинтригувана от известния писател, достатъчно заинтригувана, за да бъде и малко влюбена в него. Друг човек в такова отчаяно и очевидно безизходно положение не би си и помислил за женитба. Но не било така лесно да се укроти кипящата енергия на Достоевски. Той искал да се ожени за нея. Настоявал. Генералът не бил съгласен, но това било само точка в плюс за Достоевски. Девојката, подобно на много други нейни съвременнички рускини от добри семейства, била радетелка за свободата на жената. Майката донякъде ѝ съчувствала.

И все пак Ана накрая му отказала. Тя, изглежда, признала пред по-малката си сестра, че не го обича достатъчно, за да му отдаде живота си, както той би искал от нея.

С удоволствие ще отбележим, че макар след това тя да нямала късмет в живота си, отношенията между нея и Достоевски останали най-приятелски. С удоволствие ще отбележим и друго, че семейството, с изключение на генерала, умеело да цени гения. Майката смятала, че Достоевски е чудесен човек. А по-малката сестра била влюбена в него до уши. За утешение се омъжила за един от най-великите руски математици и така осъществила желанието си да обича и да се грижи за гений.

Дори човек с неговите запаси от надежда можел да се отчае. Безнадеждно обсаждан от парични проблеми, отхвърлен от една от най-прекрасните млади жени, до края на септември 1866 година той не написал нито дума от романа, предвиждан в договора със Стеловски. Обърнал се към Стеловски с молба за отсрочка. Отговорът — категорично не. Всеки можел да му предскаже, че тук нямало да има милост, Стеловски щял да настоява за изпълняването на договорните задължения до последната буква.

Оставал само още един месец. Тридесет дни, за да напише роман. Никой не можел да каже, а и днес никой не би могъл да каже, че Достоевски е имал кой знае какъв късмет в живота си. В този единствен случай обаче той наистина имал голям късмет. Неговите

приятели литератори знаели за злощастния договор със Стеловски. Те предложили да измайсторят заедно един роман, като всеки от тях напише по една част; после ще ги съединят и ще предложат ръкописа на Стеловски, който ще бъде задължен да го приеме. При една не чак толкова критична ситуация Дикенс предложил подобна услуга на Уилки Колинс. Достоевски отказал. Гордостта и съвестта му на творец били по-силни, отколкото у много други писатели. Тогава на един от приятелите му дошла нова идея. По това време до Русия вече била стигнала западната техника на стенографията. Обучавали се стенографи. Защо да не ангажира някой стенограф? Всички го били чували, нарушавайки обичайното си мълчание, да говори за някакъв бъдещ проект, тихо, напрегнато, като хипнотизиран, понякога без да спира. Защо да не опита? Ако му потръгнело, щял да успее да издиктува романа до 30 октомври.

Явно не му оставало нищо друго, освен да опита. На 4 октомври двадесетгодишната Ана Григориевна Сниткина дошла в квартирата му. По-късно тя казала, че била вцепенена от благоговееен страх. Достоевски бил нейният писател идол и тя била готова да го боготвори. Той изглеждал зле. Бил раздражителен, нервен, неспокоен. Не можел да започне работа тази сутрин. Не можел да запомни името ѝ и в продължение на следващите две седмици все така го забравял. Привечер успял да издиктува няколко страници. За нейна изненада той най-спонтанно ѝ разказал някои от житейските си несгоди, включително и сцената с лъжливата екзекуция.

В своите мемоари Ана сама описва външния си вид. Тя може и да не е била красива според общоприетите разбирания, но на снимките се вижда, че е имала хубави очи и чувствително лице. От снимките тя, със своето спокойствие, изглежда по-привлекателна от Полина. Ана била добра, умна, квалифицирана като стенограф. Наскоро преди това бил починал баща ѝ. Затова дошла при Достоевски облечена в траур, който подходдал на ненатрапчивия ѝ маниер на работа. Всъщност на нея въобще не ѝ се налагало да работи. Приживе баща ѝ бил среден по ранг чиновник, който оставил приличен доход на семейството си. Ана можела да продължава да живее с майка си, която била порусена шведка. Но макар че била силно религиозна и не споделяла либералните принципи, Ана все пак била рожба на шестдесетте години. Според веруюто на младите жени от този период те трябвало

да бъдат независими. Затова именно решила да работи като стенограф и първата ѝ служба била при Достоевски.

Работела компетентно и при това предано. Вечер се връщала вкъщи със стенографския запис, дешифрирала го и на следващия ден му занасяла ръкописа. Страниците се трупали една върху друга и взели да образуват една доста прилична купчина. Ана непрекъснато го окуражавала разбира се, че ще успеят в срока. Била скромна, не му се натрапвала, но самият факт, че тя седяла кротко до него, го успокоявал. Той продължавал да ѝ разказва разни истории от живота си. Тя се осмелила да го попита защо всичките са толкова трагични. Той ѝ отговорил, и с пълно право, че не е видял кой знае колко щастие в живота си, но се надява да види. Тя продължавала да го боготвори и си мечтаела да може да се грижи за него.

Той приключил с диктуването на 29 октомври. Книгата се наричала „Играч на рулетка“. Полина Суслова била оставила ярка следа върху целия разказ, но по това време Ана сякаш не го забелязвала. Затова пък тя, със своя здрав разум и чувство за отговорност, смятала, че героят е прекалено слабоволев. Той сигурно би могъл да се отърси от страстта си към хазарта? Ти не можела да изпитва уважение към него. Достоевски ѝ казал, че не е толкова лесно. Уверил я, че човек трудно се отърсва от пристрастията си.

Според договора със Стеловски ръкописът трябвало да бъде предаден на 30 октомври. В противен случай Достоевски трябвало да понесе щетите. И той, и Ана, която вече имала делови нюх, били уверени, че Стеловски възнамерява да го измами. На 30 октомври той не бил в кантората си — обяснили на Достоевски, че бил заминал за няколко дни. Никой друг в кантората нямал право да приема нито този, нито какъвто и да било друг ръкопис. Достоевски и Ана обаче предусещали това. Той се бил съветвал с адвокат. Ако ръкописът се депозира в някой централен полицейски участък срещу разписка от старши полицейски служител, тогава договорните условия са изпълнени. Но дори и тук бюрократичната случайност им причинила известни главоболия. Този следобед старшите полицейски служители имали почивен полуден. Достоевски получил разписката едва в 10 часа вечерта на 30 октомври.

Задълженията на Ана приключили. Трябвало им някакъв претекст, за да се срещнат отново. Той я накарал да го покани, за да се

запознае с майка ѝ. Два пъти посетил дома им и помолил Ана да му помогне за последната част на „Престъпление и наказание“.

Определили деня — точно две седмици след последния път, когато той ѝ диктувал „Играч на рулетка“. Тя пристигнала и той ѝ казал, че обмисля друг роман, не „Престъпление и наказание“. Вдъхновението за него му дошло от затруднението, в което се намирал негов приятел, човек на неговата възраст, болен, непривлекателен, обременен с дългове и разни други задължения. Той се бил влюбил в едно младо момиче.

Ана не била глупава, веднага разбрала, че той говори за себе си.

Достоевски продължил: щял да нарече момичето Ана, хубаво име. Ана, макар че не била глупава, не била уверена в собствения си чар. Тя си помислила, че той може би отново храни надежди за Ана Корвин-Круковска. Историята вече ѝ била известна.

Достоевски я помолил като жена да го посъветва относно предполагаемия роман. Смята ли тя, че е възможно от психологическа гледна точка такова момиче да се отзове на любовта на такъв човек?

Сега вече Ана прозряла истината. Отговорила му с жар, че, разбира се, такова нещо е възможно.

Тогава Достоевски ѝ казал да си представи, че тя е момичето, а той, Достоевски, мъжът, и че той я моли да му стане жена. Какво би отговорила тя?

Ето какво си спомня самата Ана, че е казала: „Ще отговоря, че ви обичам и ще ви обичам през целия си живот“.

И точно така станало. Но междувременно се случили много неща. Те живели като съпрузи четиринадесет години, до неговата смърт. От нейна страна имало пълна преданост и убеждението, че той е най-прекрасният човек на тази земя. На него му било нужно повече време, докато се влюби безвъзвратно (все още получавал писма от Полина, които го измъчвали), но постепенно така се пристрастил към нея, че вече не бил в състояние да пожелае никоя друга и буквално казано, за да дадем най-точна представа за възторжената му любов, обожавал всеки сантиметър от тялото ѝ.

В своите откровени и честни мемоари Ана казва, че още от началото тя го обичала с цялото си сърце и душа, но тогава любовта ѝ не била ни най-малко физическа. Освен това намеква, че нейната любов винаги е представлявала по-скоро духовно обожание, отколкото

нещо, близко до земята. И положително е била убедена, че е така, тъй като се е старала да бъде възможно най-искрена. Вероятно за нея е било по-лесно да изрази физическата любов с действия, отколкото с думи.

Достоевски не се стеснявал да я изразява и по двата начина. Малко по малко неговата привързаност към Ана се превърнала във всепоглъщаща страст. Може би в началото и на него не му се вярвало, но той открил, че през целия си живот е имал нужда именно от това. Край на мъките, на които го подлагала Полина, за да възбуди неговата безразсъдна страст. Край на променливите настроения на неговата първа съпруга. Сега той получавал самопожертвувателната любов на Ана и тя отприщила у него брачната сексуалност, която била в неговата същност. Сега вече можел да се отпусне и да заживее живота на насекомите. Достоевски се отпуснал, и то за дълго. Той често страдал от угризения за своите прегрешения, бил готов да изкупва много грехове. Но в две сфери поне изпитвал по-слабо чувство за вина от повечето други мъже. Не се чувствал виновен, нито пък кой знае колко неловко заради хитрините, до които прибегвал, за да изкара някоя и друга пара. Не се чувствал виновен за всичко онова, което му доставяло удоволствие в секса, особено пък в секса на един щастлив брак.

С течение на годините той все повече и повече се влюбвал, тяхната физическа любов го изпълвала с все по-голям възторг. Ако трябвало да отиде до Москва и да я остави в Петербург заедно с децата, й пишел почти ежедневно, често по няколко писма на ден. Писмата му били дълги, пламенни и чувствени, чувствени като техния пряк телесен допир, който той прославял, като й казал, че скоро двамата ще бъдат пак заедно. Преди да публикува писмата, с които тя напълно основателно се гордеела, Ана внимателно ги редактирала. Проявявайки може би излишна скромност, тя се шокирала, макар и приятно, когато четяла тези възторжени описания на техните интимности. Но се чувствала достатъчно спокойна и самоуверена, за да го предупреди закачливо: нека не забравя, че държавният цензор може да отвори писмата му. „Нищо — непоколебимо й отговорил Достоевски в следващото си писмо, — нека да ги отвори и да ни завиди“. Този пасаж е взет от едно възторжено писмо от 1879 година и

по-нататък продължава: „Колко хора след дванадесетгодишен брак се обичат като нас, и то се обичат повече, отколкото в началото?“.

Понякога я упреквам в безредие; но всъщност единственият му истински укор към нея бил, че не е достатъчно откровена, в смисъл, откровена спрямо техните плътски удоволствия. Била прекалено скромна, за да пише (или да говори в интимните им моменти) така, както пишел и вероятно говорел той. В същото това писмо от 1879 година Достоевски направил своего рода описание на брачната любов: „Ще кажеш, че тя е само едната страна, и то най-вулгарната. Но не, не е вулгарна. И освен това в основата си всичко друго зависи от нея“.

Доста проста мисъл за човек, който нямал обичая да се изразява просто. Много време трябвало да мине, докато излезе най-ве този негов инстинктивен реализъм. И ето сега най-после реализмът щял да напътства или дори да контролира въображението му. Ето защо знаменитите романи от тези последни четиринадесет години от живота му са по-богати в чувствено отношение, по-балансираны между ума и тялото от всичко, което той бил написал дотогава. Жените в „Идиот“, „Бесове“ и „Братя Карамазови“ са наистина от плът и кръв.

Ана направила много за него. Преди всичко освободила го от неговото собствено въображение.

Въпреки нейната целомъдрена цензура, поради която се е изгубила една голяма част от любовната игра между тях двамата, писмата все пак представляват възхвали на жизнерадостта и невъздържаността. Той ще свали всичките ѝ дрехи и ще я нацелува цялата, отпред и отзад, от главата до краката. Ще съзерцава с наслада любимата плът, както ѝ казвал често. Изглежда, че е обичал разнообразието в секса, така както е обичал разнообразието в емоциите. Можел да се развълнува от мисълта за различни части от нейното тяло. От нейните изящни крака. Краката го привличали особено много. Човек би си помислил, че всичко това е било доста досадно за младата жена, ала тя била търпелива и го обожавала. Странно, но тя не е задраскала нито един пасаж, в който се говори за целуване на крака, за галене на крака, за преклонение пред крака, сякаш не е съзнавала, че нейните крака са били някакъв фетиш. И все пак вероятно е знаела какво да забелязва. Цензурирала е всички пасажки, които, съдейки по контекста, почти сигурно са съдържали намеци за интимна близост. В едно писмо само споменава за синината,

останала от това, дето той я оципал, преди да замине; Достоевски ѝ отговорил закачливо, че ще я щипе, докато престане да я обича, което нямало да стане никога.

Съществуват и по-недвусмислени загатвания, макар и със съмнителна автентичност. И все пак те са показателни. Човек би си казал, че в спалнята на Достоевски се е раздавало правосъдие.

Нейните собствени сведения би трябвало да четем с леко съмнение. Тя говори за неговата ревност. В началото сигурно го е измъчвала дива и истинска ревност. Той бил човек на средна възраст, женен за много млада жена. Обезумявал, когато тя позволявала на някого просто да ѝ целуне ръката. Но в крайна сметка на него не му липсвала проницателност и би било абсурдно да си мислим, че той не е разбирал колко дълбока и предана е нейната любов към него. Ревността като навик, разбира се, може би е продължила да съществува, но човек добива впечатлението, че някои от тези сцени на ревност са измислени и съвсем не са били наситени с такова яростно чувство за собствено достойнство, както ги описва Ана. Тя държала на всяка цена да запази неговата метафизична извисеност. Но няма защо и ние да правим това. Без съмнение той е бил велик човек, но това не значи, че не е бил способен да таи в себе си, подобно на други мъже, известни еротични помисли или дръзки желаниа. Както и тя. Ана признава, че от време на време му е правили номера, за да провери дали все още е ревнив. По нейните думи той побеснявал, ставал недоверчив, презирал се заради недоверчивостта си, изпълнен с угризения, приемал доказателствата за нейната невинност и двамата напълно помирени, проливали мили сладки сълзи. Може да се напише и друг сценарий, в който двамата подхващат една не особено благородна кавга, като проникновеният религиозен мислител се отдава на някакво въображаемо отмъщение.

Както и да е, техният брак се оказал изключително щастлив, един от малкото щастливи бракове на велики писатели в историята на литературата. При това никой, който познавал младия Достоевски и неговия живот, не би могъл да предскаже такъв брак. Кой би му предрекъл щастие — сравнявайки го с блестящия Дикенс или с могъщия Толстой? Но тъкмо Достоевски получил щастие, не те.

Разбира се, тревогите и неприятностите му не изчезнали, те продължили почти до неговата смърт. През всичкото това време Ана се

опитвала и най-после успяла да му създаде мир и спокойствие.

Тя била истинска героиня. Притежавала забележителен стоицизъм и голяма жизнестойчивост. И добре, че ги е притежавала. Най-напред трябвало да мобилизира волята си срещу цялата пасмина от храненици на Достоевски. Те самите обаче не биха употребили думата „храненици“. Държали се така, сякаш били убедени в очевидността на своето морално право. Обявили се срещу брака. Той не бивало да мисли за брак на тази възраст. А още по-тежко провинение от негова страна било да си мисли, че парите, които печели, са негови и той може да разполага с тях, както си иска. Той принадлежал и трябвало да продължи да принадлежи на всички тях. Такова било властното, грубо мнение на Паша, който вероятно е най-наглият, най-нахалният доведен син, познат в историята.

Не могли да попречат на женитбата, а Ана просто приела, че Фьодор не може да избяга от мрежата на своите задължения. Би било грешка да го насилва. Тук тя не проявила страхливост, а нещо като предпазлива мъдрост. Щяла да се постарее обаче да го отдалечи от всички тях. Имала необходимите извинения за това. Вдовицата на Михаил, ужасният Паша, цялата тая сган, която задръствала жилището им през седмиците след сватбата, вгорчавали живота ѝ. Трудно било да остане насаме със съпруга си. Те водели разни свои млади познати и се отнасяли с нея като с глупачка, която не е достойна да разговаря с Достоевски. Всичко това я разстройвало, но Ана си изготвила план за действие. Един път, когато той отново я сварил да плаче, тя му казала, че цялата тази враждебност около тях ще разруши брака им. Те двамата трябвало да получат възможност да се опознаят.

Решили да заминат за Западна Европа. Както винаги нямали пари. Майката на Ана, която им симпатизирала напълно, им била подарила красиви сребърни прибори и сервиз за хранене за техния бъдещ собствен дом, ако се сдобият с такъв. Заложили ги и потеглили. Смятали да прекарат в чужбина четири месеца. Останали четири години.

Не че не искали да се върнат. Твърде често изпитвали познатата на толкова руси носталгия, подобна на физически глад. Но същевременно се страхували, че ако се върнат, него ще го затворят заради дългове. Натрупаните дългове все още не били изплатени. Дори нещо повече, увеличили се, тъй като починал съпругът на неговата

сестра, а той бил един от гарантите на Михайловото списание. Това означавало ново обещание от страна на Достоевски да изплати няколко хиляди рубли. А приходите им не били кой знае колко големи. Когато пристигнали в Дрезден, той още не бил започнал да работи над нов роман. Можел и наистина получавал малки аванси от Катков, издателят и собственикът на „Русский вестник“, който бил един от неговите верни и благоразумни поддръжници. По-голямата част от тези пари трябвало да заминат обратно за Петербург, за семейството на Михаил и за Паша. Вдовицата на Михаил заявила, че за нея не е удобно да получава сумите през такива неравномерни интервали и че би желала те да бъдат изплащани на всеки три месеца.

Малкото пари, които им оставали, както обикновено просто изтичали през пръстите му. Без много шум Ана поела нещата в ръцете си. Всичките им пари за харчене стояли при нея. Не ѝ било нужно много време, за да разбере, че в тяхното семейство тя ще трябва да отговаря за практическите дела.

И така, през следващите няколко години двамата живеели в най-добрия случай бедняшки студентски живот, а често дори и в още по-голяма нужда. Едното им дете починало още като бебе, но другото, дъщеря им — Любов, оцеляло. Както вече бил направил веднъж в миналото, Достоевски заел пари от Тургенев, когото ненавиждал. А след това се отнесъл зле с него. Да моли за услуга един такъв човек — този факт извадил наяве подозрителността и отмъстителността, на които бил способен Достоевски, а те съвсем не били незначителни. Той се отплатил за услугата по твърде жесток и несправедлив начин, чрез сатиричния образ на Кармазинов от „Бесове“. Тургенев разбуждал всички най-лоши и ксенофобични страсти както у Достоевски, така и у Толстой. Те и двамата чувствали, че Тургенев съвсем спокойно можел да бъде и французин. Бил прекалено поевропейчен. Колкото и да се преструвал, той не обичал Русия. Бил неискрен. Към тях се отнасял покровителствено. Те нямали нужда от неговия тип цивилизованост.

Майката на Ана понякога им помагала да се измъкнат от положението по чисто скандинавски, практично — тактичен начин. Така можело. Достоевски не бил в състояние да изпитва благодарност само към едного, към Тургенев. Майката на Ана обичала дъщеря си и била привързана към Достоевски. Той, изглежда, се е разбирал изненадващо добре със своите тъщи, действителни или евентуални.

Когато на Ана и на Достоевски им оставали по няколко излишни стотинки, те си позволявали дребни студентски удоволствия — бутилка вино, плодове, купешки сладкиши. И двамата обичали сладко, сякаш били деца.

Местели се от град в град, от една окаяна квартира в друга. Дрезден — Баден — Женева — Милано — Флоренция — Висбаден. Някъде имало руски колонии, както например в Дрезден и Женева. Така градовете ставали малко по-поносими. Те и двамата говорели чудесен немски, но ненавиждали почти всички германци и почти всички швейцарци. Италианците им се стрували по-човечни, а италианските селяни им напомняли за дома.

В Баден и Висбаден имало казина. Това означавало опасност. Достоевски, който по време на пътешествието си с Полина се отдал на комарджийската страст — страст механична, както жестът, с който посягаш да си вземеш нова цигара, и толкова натрапчива, че не ти дава да се откажеш от играта — отново попаднал под нейната власт. Още по-рано, когато говорел на Ана за „Играч на рулетка“, в думите му нямало високомерна отчужденост. И той, като много други комарджии, си имал свое логическо оправдание, което повдигало духа му. По този начин именно те можели да забогатеят. Всичките им дългове можело да бъдат изплатени само за две-три седмици! Двадесет и пет хиляди рубли — това не било нищо за една печеливша игра. Цялото това стискане за пари, притеснението, че горката Ана няма какво да облече — всичко това било непоносимо, и само по този начин щели да излязат от положението! Освен това той имал своя система. Нужно му било единствено хладнокръвие.

Но не бил хладнокръвен. Освен това нямал представа от законите на статистическата вероятност. Изглежда, си е мислел, че един спокоен англичанин би изпълнил системата съвършено. С положителност си е мислел, че ако е бил англичанин, щял да бъде хладнокръвен. И да не забравя системата си. Щял да знае кога да спре.

Винаги пропилявал докрай нещастните стотинки, които Ана можела да му отпусне. Тя нито веднъж не го упрекнала. Това било ново изпитание за нейната мъдрост. Тя разбирала, че ще е все едно да упрекне някой, обхванат от всепоглъщаща любов. Трябвало някак си да го приеме. Отивала в заложната къща с неговата връхна дреха или с

някоя от последните си рокли. Давала му парите. Той ѝ благодарял пламенно, връщал се на масите в казиното и изгубвал всичко.

Всичко това се повторило много пъти. Посещенията в заложната къща станали част от тяхното ежедневие. Трябвало да крият тези свои посещения от подозрителните хазайки. Колкото до самите тях, изглежда, не се чувствали особено притеснени — така както би се чувствала една западноевропейска двойка. Във Флоренция, където останали без никакви пари, Ана заложила част от бельото си.

Тя трябвало да понесе повече трудности, отколкото е нормално за една млада жена. Още през първия месец от техния брачен живот Достоевски получил един от своите силни епилептични припадъци и Ана трябвало да се грижи за него. Не е особено приятно да се грижиш за епилептик след припадък, но тя знаела, че всичко това ще се повтори много пъти, както и станало. Такова нещо биха понесли и други влюбени млади жени. По време на тяхното изгнаничество неговите нерви се изострили още повече, той станал болезнено неспокоен и раздразнителен. Това също биха понесли и други влюбени млади жени, както и житейските несгоди, до които той я докарал. Повечето жени обаче биха протестирали срещу комара, поради който несгодите ставали още по-големи и, освен за представите на влюбения, още по-възмутителни. А почти всяко друго момиче, освен нея би се опълчило срещу ненаситните желания на онези паразити в Петербург. За да издържи, тя трябвало да мобилизира цялата си преданост, до последния атом, но години след това, когато той вече не бил между живите, тъкмо този спомен бил единствената причина за недоволство от нейна страна.

Тя била права, когато го накарала да заминат. Вярно е, че после заплатила за това с твърде висока цена, както и той. Живот, изпълнен с лишения, често под нивото на обикновеното човешко съществуване. Комарджийската мания. Болестта, смъртта на първото им дете. Неговите неовладени нерви; напрежението, нормално за хора, които живеят в изгнание. И все пак, като се остави всичко това настрана, тя знаела, че сега той е изцяло неин. Бил неотлъчно свързан с нея и само смъртта можела да ги раздели. За такъв брак си била мечтала тя и за такъв брак се била борила. Единствената хвалба, която си позволила вече като възрастна жена, била, че колкото и да изглеждало невероятно, колкото и по интелект да стояла по-ниско от него (Ана била

изключително скромна в това отношение), той я обичал истински и пламенно. Онзи, който се съмнява в това, нека прочете неговите писма, тоест тяхната цензурирана от нея версия — така написала тя с неприкрита гордост.

Въпреки постоянните изпитания в тези чужди, мразени от тях градове, когато всеки ден отивали до пощата, напразно надявайки се на някой пощенски запис, а после тръгвали пак към заложната къща, тя написала в дневника си, че всичко това нямало значение; може би тъкмо тези неща били цената, с която заплащали за своето щастие, с него тя била щастлива до забрава, а знаела, че и той е щастлив, вече била сигурна, че наистина я обича.

Нямало кой да им пречи. Във Флоренция нямало руснаци, нямало с кого да говорят на руски. Това имало добри последствия в практическия смисъл на думата. Тук Достоевски можел по-лесно да седне да пише, отколкото в Петербург. Той продължавал да бъде верен на писателските си навици. В стаята можело да бъде кочина, но върху писалището му царял абсолютен ред: писалките, мастилото, хартията се намирили на своите свещени места. Въпреки цялата си деловитост Ана не била чак такъв маниак по реда и срещала затруднения в това отношение.

Тя трябвало да се приспособи и към една друга негова привычка. Подобно на Балзак и за разлика от много други, Достоевски творял нощно време. Ана си лягала, а той оставал да пише още пет-шест часа, обикновено с голяма скорост. В четири или пет сутринта събуждал Ана и както свенливо е отбелязано в една от най-добрите биографии, бавно и продължително ѝ пожелавал лека нощ.

По този начин именно по време на престоя им в Европа той създал „Идиот“ и по-голямата част от „Бесове“. Бил добър и строг критик на собственото си творчество и затова, говорейки след години за тези свои две книги, обичал да прави следните две забележки. Първо, че ако е нямал чак толкова много грижи, ако е имал малко повече свободно време и не е бил в такава материална нужда, можел да създаде по-зрели и по-стройни в композиционно отношение творби. Можел дори да ги напише в почти толкова безукорен стил, както книгите на омразния Тургенев и тогава те щели да имат шанс да просъществуват също тъй дълго.

Достоевски не го знае, но неговите книги вече съществуват толкова дълго, колкото всяка друга велика творба от неговия век, и ще продължат да съществуват. И все пак в думите му сигурно има известна доза истина. Той винаги обмислял грижливо своите първоначални планове и първоначалните скици на образите си, както се вижда от неговите бележки. Неправдоподобните моменти се появявали в процеса на самото писане. Може да е крайно романтично да питаме дали Достоевски нямаше да бъде по-малко Достоевски, ако тези неправдоподобни моменти бяха старателно окастрени. Възможно е да е така. И все пак едва ли неговата дяволска проникателност би се променила, ако архитектуриката на романите му беше идеална като тази на Ибсеновите пиеси.

Вторият самокритичен момент е по-интересен. Обикновено започвал книгите си въз основа на някаква превъзходна идея. Не бил ненужно скромнен относно дарбите си и смятал, че никой друг не можел да има такива идеи. Но се самообвинявал в това, че никога не ги осъществявал както трябва. Повечето писатели изпитват подобно чувство, но той имал предвид нещо по-специално. Изглежда си е мислел, макар и да не е използвал този модерен термин, че не му достига техническо умение. Той не би могъл да смята, че му липсва умението да въздейства психологически върху читателя. Но не е бил много далеч от истината, ако е допускал, че не притежава широките технически способности на един Дикенс или на един Толстой.

Достоевски не се е стараел да намери начин, за да изрази динамиката на вътрешното съзнание. Първи Пруст и Хенри Джеймс от големите писатели се замислили дали да не експериментират в тази насока, но дори и те не се заловили с въпроса прекалено устремно. Дикенс и Толстой имат някои случайни попадения в това отношение. А тъй като притежавали технически възможности, за да изразят всичко, те биха направили и повече такива опити, ако са смятали, че си заслужава. Докато Достоевски всъщност имал само един способ, който използвал в романите си за всякакви цели, и това е драматургичният диалог, който по напрегнатост надминава всички граници на нормалния човешки диалог и все пак, като по чудо, внушава не само действителни чувства, но също така колебанията и стремленията на ума и на душата.

Всъщност благодарение на дълбокия психологизъм на Достоевски този единствен технически похват е достатъчен, за да бъдат описани различни видове съзнание. И все пак, когато изследвал княз Мишкин в „Идиот“, Достоевски, изглежда, останал разочарован от крайния резултат. Първоначалното му намерение било да ни каже повече от казаното до този момент за един наистина добър човек. Преценил, че не го е осъществил.

На нас днес ни се струва, че критериите на Достоевски са били почти толкова високи, колкото тези на Шекспир, който сметнал, че всъщност не е сполучил с „Крал Лир“. За мнозина, между тях и за автора на тези страници, „Идиот“ е връх в изкуството на Достоевски, който отстъпва само на „Братя Карамазови“. Някои дори го поставят над него. А и въпреки неудовлетворението на Достоевски, това била неговата любима книга.

Дори само образите на Аглая Ивановна, Настася Филиповна и Рогожин биха били достатъчни, за да накарат и най-добрия писател да си помисли, че животът му не е отишъл напразно. Но опитвал ли се е друг да опише такава доброта като тази у княз Мишкин? Това е едно постижение, което няма равно на себе си. И то е може би в още по-голяма степен несравнимо поради двусмислието, с което Достоевски оставя княза накрая. Това не е, защото князът полудява. Намерението на писателя не е било да представи символичното поражение на добротата. За Достоевски, който приемал съвсем спокойно своята велика идея, Мишкин не е някакъв символ, а уязвимо човешко същество, същество като всеки от нас, чиято сила би намалела, ако съществуваше просто като персонификация на тази идея. Не, двусмислието се появява още преди да полудее князът. Той говори с Радовски, моли го да повярва, че Аглая ще разбере защо той, Мишкин, трябва да се ожени за Настася Филиповна. Радовски не е симпатичен персонаж, но подобно на други персонажи на Достоевски, той притежава необикновена прозорливост. Фактът, че прекалено голям брой герои се отличават с прозорливост, естествено донякъде е причината за яркостта на романите.

„Винаги съм вярвал, че тя ще разбере“ — казва Мишкин.

Радовски му отговаря направо, че тя няма да разбере. „Аглая Ивановна ви обича като жена, като човек, а не като някакъв отвлечен дух.“

После идва съкрушителният удар. „Вие най-вероятно не сте обичали нито едната, нито другата.“

Веднъж завинаги заявява на Мишкин, че въпреки своята всеобхватна доброта, въпреки че му е чужд всякакъв егоизъм, той не е способен на любов. На онази любов, която изпитват човешките същества. Дотам ли докарва, добротата? *Това ли означава добротата?*

Както повечето от сериозните въпроси, поставяни от Достоевски, и този остава без отговор.

След четиригодишно изгнаничество Достоевски и Ана решили, че не могат повече. Те имали само един дом. Трябвало да се върнат, макар и да знаели на какъв риск се подлагат. „Идиот“ бил публикуван в списанието на Катков, „Бесове“ излизал на месечни свезки, но те все така продължавали да нямат пари и тънели в дългове. Немало значение. Достоевски бил способен да каже: по-добре затвор за длъжници, отколкото чужбина. Отново заложили някои свои вещи и получили достатъчно пари, за да могат да си платят пътя до Петербург.

Събрали пари за билетите, но Достоевски помолил Ана да му ги даде. Искал само още веднъж да си опита късмета във Висбаден. Изгубил всичко. Бил отчаян. Изповядал се пред свещеник. Обещал на Ана, че повече никога няма да играе комар. Тя не му повярвала. Вече била чувала такива обещания.

Оказало се обаче, че този път ще спази обещанието си. Комарджийската страст го оставила също тъй внезапно, както го била обхванала. До края на живота си повече не играл комар, поне доколкото можела да забележи Ана, нито пожелал да играе. Тя не го разбираше, нито пък другите. Как може човек така изведнъж да се откаже от някаква своя страст? Обяснението вероятно е по-просто от обясненията за всички други действия на Достоевски. При цялото това вълнение дълбоко в съзнанието си той внимателно обмислял и преценявал всичко — сложните мотиви, противоречивите подбуди, способността си за самопреценка. Може би просто е заключил, че системата му е погрешна.

Ана някак си отново събрала пари за път. Катков им изпратил известна сума, за да си купят билети и да освободят някои от заложените си вещи. Никой друг писател не е имал такъв търпелив издател. Разбира се, това не било само чиста благотворителност от страна на Катков. Каквито и парични главоболия да му създавал

Достоевски, той бил едната от двете големи звезди измежду неговите сътрудници. Те се завърнали в Петербург с около сто днешни долара, два куфара, безкрайно признателни и целите омазани в сълзи на радост.

Завърнали се обаче и към предишните неприятности. Оставената от тях покъщнина била разграбена от тълпите Михаилови роднини. Паша бил продал библиотеката на Достоевски, а сега предлагал да дойде да живее при тях заедно с жена си. Благодарение на Катков успели да наемат апартамент от две и половина стаи и да се сдобият на кредит с малко мебели. Старите кредитори започнали да обсаждат жилището, като заплашвали Достоевски със своите дългови разписки. Те много приличат на кредиторите от романите на Дикенс и Тролъп, размахващи в ръцете си „разписките“.

Достоевски бил вече на петдесет години, а те сякаш едва сега започвали живота си. И все пак, почти без да го съзнават, най-лошото било зад гърба им. Имали точно две придобивки. Ана се била завърнала от изгнаничеството не момиче, а уверена в себе си млада жена, изключително щастлива в брака си, сигурна, че е успяла да поеме неговите дела здраво в ръцете си. Когато се завърнали у дома, тя била бременна в осмия месец, но щом се родило детето (малкият Фьодор), започнала да действа като човек с характер и опит, а често и с деловитостта на обещаващ административен служител. Справила се с Паша, на когото не била простила. Казала, че ще го пусне в къщата си заедно с жена му толкова, колкото би пуснала някоя случайна съпругеска двойка от улицата. Не позволила на Достоевски да се разстройва с кредиторите, нито да се среща с тях. С тях също щяла да се разправя лично тя. Можела да бъде забележително хладнокръвен опонент. Добре, щом искат, нека изпратят Фьодор Михайлович в затвора за длъжници. Но тогава те самите трябвало да плащат всичките му разходи. Така било според тогавашните руски закони, които тя била изучила. Това щяло да им струва доста много. Той щял да постои определено време в затвора, а после отново, съгласно руските закони, дълговете му щели да се смятат за изплатени. Така че те щели само да загубят и по-добре да се съгласели дълговете да бъдат изплатени на части. А ако си правели сметка да конфискуват мебелите на семейството, и това не ставало: мебелите не били техни, а на

магазините, от които ги били наели. Не притежавали нищо, което можело да бъде взето от кредитор.

За първи път през петдесетгодишния живот на Достоевски някой внасял ред в неговото финансово положение. Наскоро след това тя решила, че ще е добре да стане негов издател и да публикува книгите му в твърди корици. Нито „Идиот“, нито „Бесове“, които били излезли на месечни свезки, не били купени от книгоиздател. Защо да не ги издаде самата тя? Започнала да обикаля книжарниците, научила се как и кога се прави отбив от цената, научила се да сключва сделки. Книгоиздаването не било особено доходно в Русия, но тя успяла да докара нещата до един постоянен приход. Наскоро след смъртта на Достоевски при нея отишла графиня Толстая, която също била решила да стане издател на своя съпруг, и я помолила да я научи на занаята. Двете се сприятелили. След време започнали да печелят доста добри пари.

Втората придобивка на семейство Достоевски била тази, че през годините, прекарани в чужбина, неговата литературна слава нараснала, макар и да била противоречива. Критиците в Петербург и Москва не знаели как да постъпят с „Идиот“ и разрешили проблема, като писали за него колкото могли по-малко. Затова пък с „Бесове“ знаели как да постъпят, и то било да отрекат и отхвърлят романа. Литературното мнение в Русия било разделено на партии. Либералите имали надмощие в повечето списания, макар че списанието на Катков било на консервативни позиции. Без да определяме точно какво е посланието на Достоевски в „Бесове“, а това е един твърде спорен въпрос, то в никакъв случай не е либерално. Повечето прогресивни интелектуалци били убедени, че Достоевски се е превърнал в заклет реакционер и най-яростно се е отказал от прогресивните стремежи и надежди. Същевременно западноевропейската критика откликнала възторжено на творбата и благодарение на това „Бесове“ се превърнала в най-известната книга на Достоевски в Америка и Англия.

Ако човек прочете романа съвсем безпристрастно, почти всичко, казано за него, ще му се стори прекалено опростено. Като художествено произведение „Бесове“ е по-неясен, по-объркан от всички други негови романи. Но в него има знаменити неща. Никой западноевропейски или американски писател не е създал образ като този на Степан Трофимович, макар че около нас има много Степан

Трофимовичовци. Никой западноевропейски или американски писател не е сътворил такива майсторски портрети на мисловно неустойчиви хора като тези на Кирилов и Шатов. Но цялата книга е издържана в един дух на страстно омерзение, който ни кара да забравяме, че в нея са залегнали много, най-различни и противоречиви послания.

Идеята за книгата му била подсказана от действителен заговор, ръководен от един младеж на име Нечаев, съмишленик на Бакунин. Той напомнял на Достоевски за заговорите, по които сам някога се увличал. Подобно на мнозина, които познават заговорническата дейност отвътре, той след това я намразил. В Женева бил посещавал разни заседания на либерали, които по-късно също така намразил.

За него не било трудно да мрази. Той преди всичко намразил либералите. Тук под либерали разбираме прогресивно мислещите хора на кръстопът. Техните утопични, необмислени възгледи за бъдещето на човечеството го отвращавали. Според него престъплението съществувало, злото съществувало, всеки човек бил отговорен за действията си. Тези самодоволни глупаци, които заявявали лицемерно, че всичко зависело от обкръжението, превръщали живота в един фарс. Неговите яростни схващания за същността на либералния оптимизъм до голяма степен са верни и днес.

Трябва да се прочете целият текст, а не само две трети от него. Достоевски не по-малко страстно е бил убеден в правотата на своята собствена представа за бъдещето на хората. Ако някой си мисли, че той е виждал някакви добродетели в западноевропейското общество, това значи, че просто чете със затворени очи. Достоевски е човек на крайностите, където и да се намират тези крайности. Той би се съгласил със старата теологическа максима на Шарл Симеон — истината се намира в едната от двете крайности, но никога по средата.

В резултат на „Бесове“ Достоевски незабавно изгубил и нищожната подкрепа на критиката, която имал. Самият той е казвал, че през целия си творчески път е имал двама поддръжници литератори (Белински и Некрасов); колкото до останалите, не желал да бъде погребан близо до тях, те достатъчно го били тровили приживе.

Писателите предпочитали да се правят, че не забелязват съществуването му. Но той си имал своя публика, на която книгите му говорели повече от тези, на които и да било друг руснак. След „Бесове“ негови покровители станали влиятелните консерватори. И

това било напълно естествено. Въпреки двусмислията — а някои от консерваторите били достатъчно проникателни, за да ги забележат — много от възгледите в романа съвпадали с техните. Русия. Православна Русия. Ужасите на западноевропейския материализъм. Световният катаклизъм, който той непрекъснато предричал. Достоевски бил единственият голям писател, чиито позиции били близки до тези на православната църква. И те се възползвали от него. Направили го редактор на реакционното списание „Гражданин“, което всъщност било ръководено от отявления реакционер княз Мешчерски. Давали му скромна заплата, единственият постоянен приход, който той въобще е получавал през живота си. Но Мешчерски имал думата последен и това не харесвало на Достоевски. Освен това не обичал да го използват. Работата не му се нравела и той не се задържал на тази служба дори една година. Бил твърде горд, но както всеки човек се поддавал на обаянието на властните хора. Няма съмнение, че покровителството на Победоносцев го главозамайвало. Победоносцев бил най-интелигентният измежду висшите служители на монархията. Бил един от частните учители на царевича, после станал оберпрокурор на светия Синод и се знаело, че е „сивият кардинал“^[6] в Русия. Неговият възглед за човешката природа бил изцяло песимистичен, едновременно презрителен и мрачен, и изхождайки от тази основа, той се противопоставял яростно на всеки, дори и най-незначителен стремеж към онова, което хората наричат прогрес. Четял Достоевски и му се възхищавал. Всички високопоставени руси от онова време четели много или поне се предполагало, че е така. Достоевски останал потресен, когато разбрал, че царят, Александър II, бил прочел само два или три негови романа.

Победоносцев бил покровител с престиж. Той не смятал да уреди дълговете на Достоевски. А и никой не очаквал такава нещца. Но го избавил от полицейския надзор, упражняван над Достоевски дори и след като той вече бил станал любимият писател на двореца. Победоносцев неусетно повлиял върху неговите политически разсъждения, тоест върху разсъжденията му като публицист, не като белетрист. През онази нещастна година, когато работел в „Гражданин“, Достоевски започнал своя „Дневник на писателя“, където надълго и нашироко разсъждавал за всичко, което му дойдело наум. По-късно продължил да го публикува на отделни месечни свезки за своя сметка.

Това произведение засилило връзката му с читателската публика. Достоевски изготвял извънредно грижливо своите отговори на читателските писма, като давал бащински съвети и проповядвал разумност и предпазливост, сякаш самият той бил живял възможно най-порядъчния и най-благоразумен живот. В своите публицистични статии следвал линията на Победоносцевата партия, макар че на него не му било нужно кой знае какво ръководство. Самият той бил твърде набожен.

Ако трябвало обаче да промени или преиначи някой религиозен пасаж в свой роман, не можел. Веднъж, изглежда, все пак се опитал. Той изпращал коректурите на всяка месечна свезка от „Братя Карамазови“ на Победоносцев. Победоносцев благоразумно одобрявал. След като прочел главата „Великия инквизитор“, той я върнал заедно с бележка, в която изразявал възхищението си от литературните качества на откъса, но заявявал, че в следващата свезка всичко това трябвало да бъде най-решително оборено, за да не се накърнява духът на истинската религия. Достоевски отговорил пламенно, че ще го направи. И може би се е опитал. Но не успял.

В периода преди „Братя Карамазови“ (започнал да го пише в 1878, когато бил на петдесет и седем години) Достоевски заживял по-спокойно и по-добре. Благодарение на твърдата ръка на Ана изплатили дълговете и в 1878 година били почти свободни от задължения. Паша, който вече имал голямо семейство, продължавал да предявява разни искания. Достоевски вероятно е имал слабост към този безделник. „Дневник на писателя“ донесъл малко пари, издателската дейност на Ана — доста повече. Тя се заела, отново успешно, с разпространяването на книги по пощата, и то на книги, написани не само от Достоевски. В средата на седемдесетте години Достоевски публикувал „Юноша“ — роман, който силно го разочаровал, този път с основание. Благодарение на тази книга обаче той се сдобрил с някогашния си колега либерал Николай Некрасов. Първата стъпка направил Некрасов. Той казал, че би желал отново да публикува нещо от Достоевски в своето списание. Щял да му плати двойно повече от Катков. Достоевски се чувствал задължен на Катков, но разбрал, че „Русский вестник“ в продължение на месеци ще е зает от новия роман на Толстой „Ана Каренина“. И така, Достоевски с искрена радост дал „Юноша“ на човека, който някога го бил лансирал.

Критическите отзиви за книгата били невероятно добри, несравнимо по-добри от тези за „Идиот“ или „Бесове“. На нас сега може да ни се струва, че всички са били луди. Но обяснението е много просто. Списанието на Некрасов било популярен либерален орган, а списанието на Катков — непопулярен консервативен орган. Сравнително скоро след това Некрасов починал от рак след продължително и мъчително боледуване. Той бил чудесен поет и благороден човек.

Въпреки че периодът на заложените къщи бил отминал, семейство Достоевски трябвало да се местят от квартира в квартира, една от друга по-мрачни и душни, от онзи тип жилища, каквито би наел някой дребен чиновник или младши университетски преподавател. За Достоевски било достатъчно в кабинета му да няма прекалено много хлябарки. До края на живота му те не търсели нищо повече от най-елементарните удобства. Все още имали доста големи медицински разходи. Сега, когато вече нямал толкова много грижи, Достоевски страдал по-рядко от епилептични припадъци, но получил някакво заболяване на белия дроб, което, според лекарите, ръководени от тогавашната вяра в географската терапия, трябвало да бъде лекувано в Емс. В продължение на няколко години той ходил там на лечение. Ана и децата не можели да отидат с него, тъй като това щяло да им струва прекалено скъпо. В Емс той се чувствал нещастен, дори и за един Достоевски. Оттам именно написал повечето от писмата, за които вече говорихме и в които казвал на Ана, че с всеки изминат ден, месец, година я обича повече и повече — писма необуздани, все по-екзалтирани, все по-еротични, изпълнени с все по-голямо обожание.

Заболяването му било определено правилно като емфизема, но то не било крайно тежко и не застрашавало живота му. Лекарите казали, че въпреки всичките си оплаквания, той е невероятно жилив и силен.

Все така материално притеснени, семейство Достоевски си позволили едно-единствено дребно разточителство. Наскоро, след като се завърнали в Русия, те наели за три месеца къща в един провинциален град, съвсем скромна дървена дача. Там получили толкова спокойствие, че започнали всяка година да отиват в малкото градче и да наемат все по-люксови дачи, докато накрая си купили своя собствена. Макар че вече нямали дългове, трябвало да пестят, за да съберат исканата сума, която била 1 000 рубли. Малкото градче било в

Новгородска губерния, където русите били построили някои от първите си християнски църкви (в Новгород, Велики Ростов, Псков). Градчето се наричало и още се нарича Старая Руса. Намирало се на около двеста километра от Петербург, на юг от езерото Илмен. През лятото се превръщало в непретенциозен курорт, където столичани отивали да се къпят в естествените води на езерото и да се наслаждават на предимствата на първобитния начин на живот. Инак било абсолютно незабележително.

Само че не останало незабележително, тъй като се превърнало в градчето на „Братя Карамазови“, за което в по-голямата част от романа се говори като за „нашето градче“, макар че в един момент Достоевски вметва следната объркваща забележка: „Името на нашето градче, няма защо да крия повече, е Скотопригоневск“. Скотопригоневск е действително съществувало съседно селище, но няма съмнение, че именно Старая Руса е физическият дом на „Братя Карамазови“. Понякога това изненадва западноевропейските читатели, които обикновено си представят, че подобни драми са ставали в много подалечни места, може би някъде из Централна Русия, в степите, в някой безнадеждно забутан град. Руснаците винаги са знаели, че „нашето градче“ е Старая Руса. Могат да се проследят улиците, реката, мостът и много други отделни места. В една своя блестяща новела Даниил Гранин методично разкрива какво е запазено днес от града на Достоевски.

Всичко това може да се проследи, тъй като Достоевски описвал географската среда на своето повествование грижливо и с любов, също както Балзак, когато пишел за главната улица в Сомюр. Може би, за да обуздава въображението си, Достоевски се е нуждал от конкретните реални факти. Още от първите страници на „Братя Карамазови“ личи неговото желание да оживи физическия свят, да го направи от плът, кръв и разум. Това е очевидният смисъл на книгата, който ѝ придава непостигната от него до този момент живост и някаква особена приповдигнатост. И преди в своите произведения Достоевски е обръщал внимание на къщите дори когато хората вътре в тях са като безплътни, като някаква объркана смесица от сложни емоции и раздвоен дух, но той не се е вглеждал кой знае колко в така наречената природа. В „Братя Карамазови“ Альоша оставя тялото на своя любим учител отец Зосима; излиза в градината на манастира, оглежда с

възторг нощното небе, целува пръстта и се заклева да я обича винаги. В цялото творчество на Достоевски няма друг такъв пасаж.

Всеки писател, дори и най-великият, би бил щастлив да създаде поне една такава книга в живота си — тоест книга, при която всичко още от началото да тръгне както трябва. Явно, че самият той е бил уверен в това — нещо необичайно за него, — щом като изоставил „Дневник на писателя“ и в първите месеци на 1878 година започнал да пише романа. Известно време преди това му се искало да попадне на някакъв първокласен сюжет. И отново всеки писател, дори и най-великият, би бил щастлив да намери поне един първокласен сюжет в живота си. Стотици автори могат да измислят добри механични сюжети, но истински дар божи е онзи, който е органически свързан с темата. Такъв един сюжет, разбира се, е различен по вид от обикновеното повествование, чийто майстор Достоевски винаги е бил. Повествованието е съществено важно за всеки сериозен роман, но естественият или неизмислен сюжет е нещо, което често липсва дори на големите романи; случаите направо могат да се изброят на пръстите на двете ръце.

Сюжетът на Достоевски е като на добър криминален роман, при това е разработен майсторски. Кой е убил татко Карамазов? Писателят разполагал с всички технически способности, необходими за такъв разказ. Освен това може би за първи път разполагал и с всички технически средства, нужни за задълбочените изследвания, които са най-забележителното нещо в този роман. Възможно е да го е подпомогнала стройната композиция на разказа — тоест изискванията на сюжета. Може би в този случай формата или архитектурата на романа му е дала подходящите възможности, ни повече, ни по-малко (в други свои книги той е имал прекалено големи възможности), за да изрази своите дълбоки мисли.

Що се отнася до темата, като нещо различно от повествованието и сюжета, той е поел риск, който за него е по-малък, отколкото би бил за повечето други писатели. Темата би могла да бъде прекалено схематична. Тя му била подсказана от прочутата Гоголева Тройка — необузданият, бясно препускащ екипаж, който преминава по цяла Русия и повежда русите един бог знае накъде. В разработката на Достоевски единият от конете на тройката трябвало да представлява плътта, вторият — разумът, третият — духът. Бащата на Карамазови,

долен, коварен, порочен старец, чийто образ понякога се осветлява от проблясъци на прозорливост, хумор и мъдрост, каквито Достоевски често виждал в подобни персонажи, завещал на тримата си сина своята неуморна чувственост, живота на насекомите, който Достоевски така добре бил опознал от собствения си опит.

При най-възрастния син, Дмитри, тази чувственост се изразява в буйна физическа страст, при Иван тя е скрита дълбоко в него, под скептичния му ум, а при най-младия, Альоша, сублимира в религиозно чувство. Те са трите коня на Тройката. Както казахме малко по-горе, всичко това би могло да изглежда твърде схематично, а героите да се превърнат в стереотипи. Ала при Достоевски, с неговата проникателност и въображение, става точно обратното. Той използва цялата си емоционална многостранност, за да покаже трима водени от инстинктите си млади мъже, раздвоени като самия него и толкова близки до действителността, толкова човешки, колкото могат да бъдат едни литературни персонажи. Малко са онези младежи, които биха прочели книгата, без да се идентифицират с един или друг от братята. Интелектуалците обикновено си представят, че са Иван — умен, колеблив, несигурен дори в това дали вярва в бога, или не, все още не изпитал физическа любов, но не по-малко от другите жадуващ за нея. Когато в началото на 1960-те години в Москва даваха драматизацията по романа, младежите подвикваха по коридорите: „Всички ние сме наследници на Иван Карамазов“. Или: „Не забравяйте. Ние сме наследници и на Альоша“.

Обикновено се смята, че образът на Иван е в най-голяма степен автопортрет на Достоевски. В това има нещо вярно. Особено ако става въпрос за Достоевски като млад. Но може би едва с възрастта човек започва да осъзнава, че Дмитри е по-забележителният персонаж. Той притежава сила, каквато Иван все още не е намерил у себе си. Дмитри върши зли неща, истински измамник е и въпреки всичко иска да бъде добър. Той е опасен и необуздан човек, но в същото време е способен на любов, и то не само физическа. Тук Достоевски черпи от цял един жизнен опит, и то от своя собствен. За някои читатели, особено когато остаряят, Дмитри е най-големият успех на книгата.

Тоест най-големият успех, що се отнася до създаването на един напълно реален човешки образ. Най-големият успех, що се отнася до драматична сцена, и то повече от драматична, е разговорът между

Иван и Альоша в нещо, което понякога се нарича ресторант, макар че прилича по-скоро на кръчма, шумна и неуютна като днешните лондонски кръчми. Типично за изкуството на Достоевски е това, че той разполага своето най-дълбоко откровение в едно такова място, което едва ли не с някакво умиление описва надълго и нашироко, така че да можем действително да усетим миризмите му и да чуем глъчката.

Трудно се забравя този разговор, този по-скоро монолог, почти изцяло изграден от страстните, категорични изблици на Иван, които изтръгват измъчени отговори от Альоша, отчаяно вкопчен в своята вяра. Това е една от най-паметните сцени в цялата световна литература. Някои хора я поставят над и извън литературата и тя така ги е разтърсила, че те си спомнят съвсем точно мястото и времето, когато са я прочели за първи път. Поводът за негодуванието на Иван срещу живота са страданията на невинните. Той говори на Альоша за измъчванията, на които биват подлагани някои деца. Казано с прости думи, говори му за проблема зло. Но това е прекалено опростено за Достоевски и за тази сцена. Иван описва съществуващия свят. Накрая казва, че ако това е светът, който бог е създал, той не желае да живее в него; и ако има рай господен, няма да отиде там. Или по неговия самоунищожителен израз, връща си билета.

След това Иван разказва своя Сън за Великия инквизитор. Той вече е уталожил своето силно човешко възмущение, но неговата пророческа и духовно възвишена реч е в своя апогей. И все пак може би не това е най-забележителното в целия разговор. Най-забележителното е, че през всичкото време, под повърхността на този великолепен, но привидно безпристрастен спор самите Иван и Альоша, чиито нерви са възбудени до крайност, се намират в черната власт на онази чувственост, която поражда ненавижданите от тях злини. В тази сложна, братска полулюбов Иван се опитва да сломи Альошината вяра, а Альоша копнее да каже: „Помогни ми в моето неверие“.

Още от първата месечна сvezка романът „Братя Карамазови“ получил такъв прием, какъвто Достоевски не помнел от времето на „Бедни хора“, тоест от преди тридесет и пет години. Четящата публика го гълтала жадно от брой на брой. През цялата 1879 и през 1880 година списанието на Катков се търсело все повече и повече. Най-после Катков бил възнаграден. Нараснала и славата на Достоевски. Дори

неговите врагове трябвало да признаят неохотно, че в този роман си личи талантът. Повечето младежи, включително и прогресивно мислещите, смятали, че това е една забележителна творба. Някои от либералите му опростили реакционните изявления. Колкото до реакционерите, той бил техният герой, който бил написал една велика книга. Отношението на Победоносцев било студено — одобрително — и дори със забавна нотка на човешка слабост той решил, че е житейският първообраз на отец Зосима, което било напълно погрешно. Царят помолил Достоевски да поприказва с неговите невръстни синове, тъй като само той можел да им повлияе най-добре. Царевичът, бъдещият Александър III, не бил особено интелигентен, но прочел най-добросъвестно книгата и си записал няколко искрени въпроса, които да зададе на автора.

Здравословното състояние на Достоевски сякаш било по-добро от всякога. След последния си престой в Емс дишал по-лесно, макар че работел неистово, изпращал на Катков откъс след откъс, пишел както в миналото до малките часове на нощта, планирал продължение на „Дневник на писателя“ веднага щом приключи с „Братя Карамазови“. Нищо чудно да е замислял и още една част на романа. Години наред бил размишлявал над книга, която да се нарича „Историята на един Велик Грешник“. Сам той е загатвал, че тази идея може да се реализира, ако се изпрати Альоша в светския свят. Съвсем спокойно е можел да напише такава книга, макар че немало от проектите на Достоевски са останали неосъществени. Ако я беше написал, тя нямаше да разруши магията на „Братя Карамазови“, тъй като формата на този роман е достатъчно пластична, за да издържи на каквото и да е.

През лятото на 1880 година имало интересно събитие. Най-видните литературни дружества в Москва били решили да издигнат паметник на Пушкин. Донякъде, за да помирят литературните групировки, те поканили както либералите, така и консерваторите, огромно множество от хора, цяла литературна Русия, като геният на едната страна бил Достоевски, а на другата — Тургенев. Толстой отказал да отиде, отхвърляйки с презрение тържествената церемония. Може да е имал и друга, лично своя причина, тъй като щял да бъде задължен да говори пред публика, а не умеел.

Достоевски и Тургенев отишли на тържеството. И двамата рецитирали творби от Пушкин, за което били възторжено аплодирани

от съответните си привърженици. Това били дни на разговори и вълнения, на литературни и политически спорове. Тържеството се превърнало в събитие със силен национален заряд.

На третата сутрин Достоевски трябвало да произнесе своята реч по случай празненството. С положителност никоя реч, произнесена от писател по повод на някакво литературно събитие, не е произвеждала такъв ефект. Достоевски нямал чак такава практика като Дикенс, който можел да се състезава с най-големите оратори на Англия. Гласът му бил напрегнат и тих почти до шепот. Остава тайна как е стигнал до многолюдната публика в онова утро на празненствата в памет на Пушкин. Но тази реч се превърнала в част от културната история на Русия. Може би славата на Достоевски и неговите житейски страдания са му помогнали да хипнотизира публиката. Но ако се съди по разказите на очевидци, той постигнал това преди всичко благодарение на своята силна, дълбока личност.

Както повечето речи, речта за Пушкин не е особено вълнуваща, когато я четеш. Една голяма част от мислите в нея той вече бил изразявал преди. Пушкин е притежавал онова специфично руско качество, казал Достоевски, да се обръща към всички хора, да им съчувства и да страда заедно с тях. Той е бил говорител на цялото човешко братство. И то именно защото е бил руснак. Русия има мисията да поведе света към едно бъдеще, когато хората ще заживеят в една огромна общност, подвластна на любовта.

Възторжени аплодисменти. Хората от публиката плачели, крещели, прегръщали се, викали за Достоевски, Пушкин, Русия, за човешкото братство. Тълпи от мъже и жени се качвали на подиума и прегръщали Достоевски. Разнежен, просълзен, Тургенев го целунал и му казал, че е повече от гений. Следващият оратор провъзгласил, че всички те са присъствали на историческо събитие, че сега навсякъде ще възтържествува добрата воля, и той не може да добави нищо повече от това. Публиката отново започнала да вика, хора припадали. Мнозинството крещяло: „Вие сте нашият пророк“. Не би било типично за съдбата на Достоевски, нито за настроенията в Русия от края на деветнадесети век, ако това невероятно величаене бе продължило дълго време, все така единодушно и ненарушено. Тургенев, който често променял мненията си, решил, че е бил зашеметен от пламенното слово на Достоевски и че всъщност ненавижда този

несдържан руски шовинизъм. Другите либерали, както и прогресивните вестници, също се чувствали объркани. Те започнали да съпоставят и преразглеждат някои от убежденията на Достоевски. Харесвал им неговият популизъм, вярата му в руските народни маси — и все пак той не бил демократ, не радеел за парламентарно правителство.

Достоевски се почувствал оскърбен. След като бил преживял толкова много, той най-после получил максималното признание. Твърде жестоко било сега да му търсят недостатъците. И все пак, въпреки критикарите, въпреки собствените си изострени нерви, знаел със сигурност, че от всички руски писатели само той можел да се сравнява с Толстой като обществена фигура. А вероятно е знаел и че макар Толстой да печелел привърженици на своето учение, неговият собствен глас бил проникнал по-надълбоко в Русия и му бил донесъл повече любов.

Това се казвало щастие. След като приключил „Братя Карамазови“, възторгът на читателите от романа нараснал още повече. Никакви писателски колебания, а такива той изпитвал в по-голяма степен от много други, не можели да го накарат да се съмнява в това. Книгата имала изключителен успех.

У дома тяхната любов с Ана продължавала да бъде все така силна. Коледата на 1880 година му донесла всички причини за онова щастие, за което си бил мечтал, но дотогава не познавал. Всички, събрани заедно, му били поднесени като един огромен дар. Настъпила 1881-ва и той навлязъл в своята шестдесета годишнина. Рядко човек е имал толкова много, макар и закъснели причини за благодарност. В последната седмица на януари Достоевски получил кръвоизлив в белия дроб. Последвали още и той починал, без мъки, на 9 февруари. Изчислено е, че двадесет хиляди души са участвали в траурната процесия. До този момент подобно нещо не се било случвало за никой друг писател никъде по света, макар че четири години по-късно тълпата от хора, която придружила ковчега на Виктор Юго до гроба му в Париж, била също толкова многолюдна.

[1] В случая Сноу е подведен от източника, който е ползвал. Известно е, че семейство Достоевски са имали само една кърмачка и една гувернантка. — Б.р. ↑

[2] Всъщност Достоевски и Некрасов са връстници. — Б.пр. ↑

[3] „Детство“ излиза шест години след „Бедни хора“, през 1852 година. — Б.р. ↑

[4] Тук Сноу прави едно обобщение, което води до смесване на фактите. Въпросът „Какво да се прави?“ е зададен от Чернишевски. — Б.р. ↑

[5] Допуснатата е неточност. Руската кола се е състояла от 23 страници. — Б.р. ↑

[6] Тоест могъщ задкулисен манипулатор, по прозвището на капуцинския монах Франсоа Лъоклер дьо Трамбле (1577 — 1638), доверен съветник на Ришельо. — Б.пр. ↑

ТОЛСТОЙ

Някой някога бе казал за „Война и мир“ и „Ана Каренина“, двата велики романа на Толстой, че сякаш самият бог е взел в ръка перото си и ги е написал. Подобна забележка е направил и Пруст, в смисъл че в тези книги човечеството е подложено на преценка от един всеблаг бог. При все колебанията на променливото литературно мнение няма място за съмнение относно абсолютното величие на Толстоевите шедьоври; няма място за съмнение и относно това кое ги прави толкова велики.

Може обаче да се спори и много от нас са спорили кое е върхът на романописането въобще: „Война и мир“ или „Братя Карамазови“. Някои ще се закълнат, че макар „Война и мир“ да е по-величествен, „Братя Карамазови“ им дава повече. Нито Толстой, нито Достоевски биха сметнали, че е нужно да се прави едно такова сравнение. Достоевски, макар че веднъж се опитал в печата да заглади положението, не можел да разбере защо се вдигал толкова шум около Толстой. Толстой, както ще споменем по-нататък, имал дори още по-ниско мнение за единствения си съвременник от същия ранг. Той измислил и определение за творбите на Достоевски, каквото едва ли някой друг би могъл да съчини. Това определение било „повърхностни“.

Както и да е, няма две мнения по въпроса за Толстой като писател и няма да има, докато хората могат да четат. Много повече са мненията по въпроса за Толстой като човек. Ние всички можем да се съгласим със заключението на Пруст, че той е пишел като всеблаг бог. Но не се е държал като такъв. Понякога може би като бог; но никой бог, нито дори човек, не би могъл да бъде по-малко благ.

Онези негови съвременници, които са го познавали добре, са изразявали мнения, които като че не се отнасят до един и същи човек. Ето два примера. Чехов и Горки се сближили с него, когато той бил вече възрастен. Самите те все още били млади хора, но с достатъчно голям житейски опит, проникателност и способност да бъдат както безпристрастни, така и отзивчиви.

Когато Чехов се запознал с Толстой, възрастният човек бил „учителят“ и този факт, както и цялата му теория били отблъскващи за Чехов. Той писал: „Всеки велик човек е деспотичен като генерал и също като генерал не желае да се съобразява с нищо, тъй като знае, че за него опасност няма. Диоген заплювал хората в лицата, тъй като знаел, че никой не може да го пипне с пръст; а Толстой казва, че всички лекари са подлещи и не проявява никакво уважение към важните въпроси, тъй като и той, подобно на Диоген, не може да бъде предаден на полицията, нито да бъде нападнат във вестниците“. И все пак, почти едновременно с това, Чехов казва: „Когато човек говори с Лев Николаевич, той чувства, че се намира напълно под негова власт. Никога не съм срещал по-властна личност, нито пък, така да се каже, по-хармонично развита. Той е почти съвършен“.

Горки, който се виждал с Толстой по-често от Чехов, е по-строг. Той писал на Чехов (1900): „Лев Толстой не обича хората; не, не ги обича. Истината е, че той ги съди прекалено жестоко и сурово. На мен не ми харесва неговата идея за господата“. Горки бил и останал едновременно запленил и объркан. В друго писмо, няколко години по-късно: „Граф Лев Толстой е гениален творец, може би нашият Шекспир. Но макар и да му се възхищавам, аз не го харесвам. Той не е искрен; прекалено е егоцентричен; не вижда и не знае нищо друго, освен себе си. Неговата смиреност е лицемерна, а желанието му да страда — отблъскващо. Такова желание обикновено е симптом за болен и извратен ум, но в неговия случай то говори за едно страхотно високомерие, което той се опитва да обуздава, за да издига авторитета си... Не, този човек ми е чужд, при цялата огромна красота на творчеството му“.

Може би ще трябва да призовем като свидетел и самия Толстой. Двадесет и пет годишен той пише: „Аз трябва веднъж завинаги да привикна с мисълта, че или съм едно изключително същество, човек, който е по-напред от времето си, или пък притежавам невъзможен, необщителен характер и съм вечно неудовлетворен... Не съм срещал никой, който да е толкова високо морален като мен или да е така готов да жертва всичко заради идеите си. Ето защо с никого не мога да се чувствам свободно“.

Това обаче не му попречило, измъчван от жаждата за изкупление, да отбелязва всичките си грехове в дневника, който водил много

добросъвестно и грижливо. Описани са неговите любовни похождения, комарджийските събирания (на които той, изглежда, почти неизменно е губел), пиянските нощи, лошото му отношение към ординарците (физически жестоко отношение, защото Толстой дълго време си останал руски болярин, според когото крепостните селяни били за това, да бъдат бити с пръчки).

Благодарение на дневника на самия Толстой, на допълнящия го дневник на неговата жена, на мненията на хипнотизираните от личността му негови съвременници в действителност няма неизяснени факти от живота на Толстой. Почти няма друго житие, което да е така документирано, ден по ден. Трудностите произтичат изцяло от това как да бъде тълкувана една толкова велика и същевременно толкова противоречива личност. Подчертавам, именно противоречива, а не разностранна и сложна, какъвто е бил случаят с Достоевски. Личността на Толстой озадачавала дори най-тънките психолози на Русия, включително понякога и самия него. Сложността на неговата природа била различна по вид от тази на Достоевски. Всичко в сложния характер на Достоевски в основата си е било свързано; докато Толстой създавал и продължава да създава впечатлението за цяла колекция от независими характери, обединени единствено от неговото ненадминато силно и непреклонно его. Понякога той ни се струва също така естествено явление, каквото е времето. Съдържанието на целия му живот е записано върху хартия, така че всички ние можем да го видим. Нашето отношение към него зависи от собственото ни чувство за морал, а в някои случаи дори в по-голяма степен от психологическите ни разбирания.

Толстой имал изключително щастливо и, както бихме казали днес, изключително привилегировано детство. Баща му носел прочута руска фамилия и макар и обеднял, възвърнал благосъстоянието си, като се оженил за богата наследница с дори още по-знатен произход. Тя била наследила голямо имение в Тулската губерния, с хиляди акра земя, няколко села и много крепостни селяни и живеела във фамилната господарска къща в Ясна поляна. Това било в дълбоката провинция, на около 210 км югоизточно от Москва.

Трудно може да се направи сравнение между богатството на родителите на Толстой и това на някой английски земевладелец от онова време. Толстоеви сигурно са имали по-малко налични пари, но

при необходимост те винаги можели да продадат някои от крепостните си селяни. Точно това направил самият Толстой, когато влязъл във владение на своя дял от наследството и както обикновено бил затънал в комарджийски дългове. Огромната територия на Толстоеви се простирала на километри около къщата им. Те имали чувство за необятност на пространството и на руската земя. От друга страна, земята била обработвана зле и дори имението в Ясна поляна би изглеждало диво, неподредено и недопустимо първобитно в погледа на собственика на някое от големите английски имения от онова време. И въпреки това Толстоеви принадлежали към висшата аристокрация, били старовремски боляри и можели да се държат така, както един британски благородник не би си и помислил. Те имали властта — макар че не я прилагали, за разлика от съседите си — да изпратят някой крепостен селянин на двадесет и пет годишна военна служба като наказание, задето е ял месо на Велики пости. Капризите, които по онова време са проявявали някои руски благородници, ни отвеждат със стотици години назад в западноевропейската история. Също както и нивото на битовите им условия.

Господарската къща била дървена, боядисана в бяло, построена в полукласически стил. Състояла се от отделни части, като детска игра конструктор. Къщата, която виждаме днес, не прилича много на онази от детството на Толстой. В един момент, когато бил двадесет и няколко годишен и кредиторите му били по-настойчиви от всякога, той продал средния блок на един съсед, който го пренесъл на километри разстояние, в собственото си имение. Така останали само двата странични корпуса, но по-късно, в период на благоденствие, били пристроени нови крила.

Естествено, течаща вода нямало. Почти цялата мебелировка била скована грубо от крепостни селяни. При това била съвсем оскъдна. Изобщо в Русия от деветнадесети век нямало достатъчно мебели и руските аристократи, премествайки се от един разнебитен дом в друг, обикновено носели със себе си и покъщнина. В Ясна поляна никога нямало достатъчно легла. Една вечер, когато и четиримата братя, от които Лев Толстой бил най-малкият, се случили там наведнъж, имало само три свободни легла. И тогава, от братска солидарност, те решили да спят всичките на земята.

В детството на Толстой домашните прислужници, също крепостни селяни, трябвало да се задоволяват нощем с всеки незаеет ъгъл или килер, в който можели да се свият. Някои от тях — а те били много — били мръсни или пияни. Имало въшки и хлебарки. Храната на общата трапеза, макар сервирана от лакеи с бели ръкавици и изобилна, била лошокачествена, приготвена от готвач — крепостен селянин, който през цялото време се наливал с квас. И дори много покъсно, когато Толстой бил един от най-известните хора на земята, той не знаел в Ясна поляна какво значи домашният уют и удобствата на английските буржоазни домове, като например дома на Дикенсови в Гадшил или на Трольпови в Уолтъм Крос.

Все пак онова, което не познаваш, не ти липсва, а той и да го бе познавал, не би го било грижа. За едно дете, което расте, къщата била чудесна. Майка му починала, когато той бил на две години, но през цялото време бил заобиколен от любов. Баща му, братята, любимата му леля Тоанет — къща, пълна с хора, с обич, с руска сплотеност, дом, в който имало място и за незаконната дъщеря на един неженен гуляйджия, приятел на бащата на Толстой. Те поели с готовност и добро сърце задължението да се грижат за нея. Сутрин — уроци с един приятен възрастен германец. Роднините често говорели на малкия Лев на френски, който той научил също така добре, както и руски. Следобед — идилично съществуване, далеч от цивилизацията; децата се наслаждавали на дивата природа, на мириса на дърветата и реката, на игрите в снега през зимата.

Всичко това ни е известно. В поредицата „Детство“, „Юношество“, „Младост“ то е разказано с онази достоверност, която е неговото първо изискване към собственото му изкуство, както впрочем и към всяко друго изкуство. Той бил против измислицата. Изхождайки от позициите на собствените си, твърде силни възприятия, бил също така и против въображението. Тоест против въображението като нещо предполагаемо. Това, което е тук, е по-чудно от всичко онова, което би съчинил нечий немощен мозък, макар че на мозъка може да му бъде разрешено да изтълкува или анализира чудото. Такава била неговата художествена свобода. Тя му давала сигурността, че наблюдава всичко с очите на господата бога.

Ние научаваме за неговото детство не само от тази в действителност автобиографична поредица, но и от „Война и мир“.

Като всеки разумен писател, заловил се да напише една епопея, той използвал всеки източник, който можел да му послужи, за да пресъздаде военната история и социалните факти от живота на поколението преди неговото. Основният му източник бил неговото семейство. Верен на своето кредо, Толстой измислял много малко, понякога дори смешно малко. Той нямал особено чувство за хумор, нито като човек, нито като писател, освен за хумор от най-грубия, земен вид. Но може би си е позволил една самодоволна усмивка, когато променил името на майка си. В действителност тя била княгиня Мария Волконска. Разрешавайки си една съвсем незначителна измислица, нейният син преобразувал името ѝ на Болконска, както и го четем във „Война и мир“.

С подобна изобретателност Дорохов, един от най-разгулните приятели на Толстой, станал Долохов. Семейство Ростови са Толстоеви. Бащата на Толстой, Николай, се появява в романа като Николай Ростов, представен възможно най-достоверно от Толстой, което значи, че никой друг писател не би могъл да го представи по-достоверно. Може би има само съвсем леко смекчаване. Бракът на бащата и майката на Толстой е бил уреден по-прозаично и от Толстоевата страна бил по открито користен, отколкото в романа. И въпреки това в живота, както и в художественото произведение, бракът се оказал напълно сполучлив.

Толстой обичал баща си, превърнал се в един дружелюбен провинциален благородник, който си пийвал добре. Той починал, когато Толстой бил на девет години и това била една от малкото сенки, помрачили щастливото му детство. Разказът на самия Толстой за това как е приел тази смърт напомня силно за Дейвид Копърфийлд при смъртта на майка му. Малкият Толстой бил изпълнен със скръб, но по време на погребалната служба в църквата си мислел, че сигурно има доста любопитен вид в траурните си дрехи и че сега всички го гледат с още по-голям интерес, защото е сирак.

Преди да напише „Детство“, Толстой — по онова време изпълнен с литературни амбиции — надраскал в бележника си, че „Дейвид Копърфийлд“ му бил оказал „огромно влияние“. Разбира се, и двамата писатели са представили абсолютно достоверно реакцията на едно дете пред лицето на смъртта (макар че Дикенс е почерпил своята достоверност от въображението си). Както ще отбележим и по-нататък,

между Дикенс и Толстой има много прилики. Техният егоцентризъм е по-силен от нормалното. Толстой се възхищавал от Дикенс, когото считал за меланхолик и за човек с по-развито чувство за хумор, отколкото бил самият той (Толстой). Едва ли е можел да си представи колко комична е тази забележка.

Детството му било типично за син на руски аристократи и ако е имало някакви различия, те били породени от неговата изключителна, пламенна самовглъбеност. От време на време семейството отивало в Москва, където имали къща. Гостували на свой роднина в Казан. Толстой изкарал два-три семестъра в Казанския университет. Накрая обаче решил, че сам ще може да се образова по-добре. Всъщност, макар че неговите съвременници, изглежда, не споделяли това мнение, той наистина получил всестранно образование благодарение на тази своя положителна самоувереност. Освен на френски четял на английски и немски. Интересувал се от философия, история, право. Математиката не му вървяла, но това, изглежда, е обща професионална слабост на големите романисти, с изключение на Стендал.

Когато Толстой станал на деветнадесет години, той и братята му разделили семейното наследство. В царска Русия не съществувало правото на първородството, така че имуществото не се запазвало цяло, както при английските благородници. Броят на носителите на титли също така се умножавал, защото титлите, с похвално равноправие, преминавали върху всичките деца. Оттук произтича изобилието на князе и графове в руската литература, някои от които били бедняци като княз Мишкин. Още с раждането си и четиримата братя Толстой станали графове. Те си поделили мирно и тихо имуществото, като Толстой получил самата Ясна поляна (просто защото я искал), 4000 акра земя и 330 крепостни селяни.

Години по-късно земите на Волконски отново се съединили, тъй като двама от братята починали неженени. Те били много странни хора, непринудени, с широки души в руския смисъл на думата, без определена цел в живота. Най-големият, Николай, се отдал на военна служба и станал добър офицер, но постепенно се пропилил здравата. Толстой му се възхищавал, не му харесвало само това, дете не си миел ръцете — самият Толстой бил голям чистник, докато вече на старини не започнал да подражава на селяните си. И Николай, и Дмитри умрели млади, вероятно от туберкулоза. Дмитри се опитал да води

християнски живот, който прекарал с някаква проститутка, единствената жена, с която е имал връзка. Вторият брат, Сергей, бил изтънчен младеж, превъзхождащ останалите трима. Толстой му завиждал и го издигал в култ, но той се заловил с някаква циганка, вероятно проститутка, движеща се из висшите кръгове, и след дълги години най-после се оженил за нея. С възрастта се превърнал в тираничен, консервативен руски благородник от стар тип.

И така, деветнадесетгодишният Толстой се настанил в Ясна поляна. Бил достатъчно богат, за да предприема набези до Москва и да води живота на себеравните си. Всъщност в Казан той вече бил започнал да води такъв живот — играл на комар, тази пагубна страст на аристокрацията от осемнадесети и деветнадесети век; пиел; занимавал се с жени. Последното занимание играло по-голяма роля в съществуването на Толстой, отколкото в това на повечето други хора, при това решаваща, мрачна и в крайна сметка злополучна роля. Той изпитвал ненаситно влечение към природата и още по-ненаситно към жените. Бил крайно настойчив в сексуалните си желания. Но, изглежда, не е бил в състояние да изпитва към тях кой знае каква любов. Подобна преценка за човека, създал едни от най-прекрасните женски образи в световната литература, звучи може би странно и дори глупаво. Правим я с всичките възможни уговорки. И все пак въпреки резервите в нея има истина.

Той страдал от изключително силно чувство за сексуална вина. След всеки любовен акт го терзаели страхотни угризения на съвестта. На старини казал на Чехов и на Горки, че бил ненаситен, при това го казал, използвайки най-бруталните селски думи, с което скандализирал Чехов, който бил донякъде пуритан. Трудно може да се намери по-ярък пример за сексуална вина от „Кройцеровата соната“. За него жените били едновременно съблазън и враг. В това отношение Толстой е точно обратното на Достоевски. Както вече видяхме, Достоевски можел да чувства вина по отношение на много неща, но не и на секса и жените, които той, в лицето на своята съпруга, обожавал.

Когато бил по-сдържан и не чак толкова изпълнен с разкаяние, Толстой се държал, говорел и повелявал като истински мъжкар тиранин. Жените били създадени за леглото, за законен брак, да раждат деца, защото сношението, дори в брака, било абсолютно неоправдано, ако нямало за цел възпроизвеждането; да кърмят децата си, защото

никоя жена не бивало да позволява друга жена да храни детето ѝ (когато най-после се оженил, по този именно пункт на своето верую създад големи трудности на жена си); били създадени за кухнята, или ако произхождали от знатно семейство, каквото било неговото, да надзирават слугите, които приготвят храната. Наташа от края на „Война и мир“ е конкретният израз на всичко онова, което според него би трябвало да представлява жената.

Със своята неукротима жар в детството си той нерядко изпитвал силни невинни чувства към момичета и момчета. За първи път имал връзки с жена на около шестнадесет години в един публичен дом в Казан, често посещаван от студентите. Преживяното го изпълнило с ужас и чувство на разкаяние и за известно време го отвратило от всичко това. Но не за дълго. Доста скоро графът от Ясна поляна приел по отношение на жените поведението, характерно за другите богати младежи, с които дружал. Проститутки, циганки, преди всичко крепостни селянки от собственото му имение. Докато се оженил на тридесет и четири годишна възраст, необичайно късно за мъж с неговото положение, той, доколкото е известно, не бил имал отношения с жена от собствената си класа. Или купувал, или просто си вземал онова, което му трябвало.

Може би този факт не е без значение. Преди да се ожени, макар и да презирал висшето общество на Москва и Петербург, той доста много се движел из него. Започнал да се прочува като литератор. Произхождал от знатно семейство. Имал извънредно мъжествен вид. С положителност е привличал погледите на много жени. Като дете, а и по-късно, той често си мислел с огорчение колко е грозен. Искало му се да има изящен орлов нос като на брат му Сергей, а не такъв смачкан като неговия собствен. Искало му се да има големи бляскави очи, а не такива вдълбани в черепа, като на някакъв детектив. Но всичко това не му навредило. Като мъж той бил привлекателен. Подобно на Достоевски бил малко нисък, но не дребен. Бил набит, с крайно развити мускули. Като зрял мъж можел да се пребори с най-силните азиатци и да работи на полето по-дълго от своите селяни. Можел да легне по гръб и да издържи мъж, стъпил върху протегнатите му ръце. Единственият му физически недостатък бил, че подобно на Балзак още като млад изгубил почти всичките си зъби; но жените от деветнадесети

век сигурно са били свикнали с липсата на зъби. Един пламенен мъж като него можел да има колкото си иска жени.

Но той не ги търсел специално. Просто завеждал някое крепостно момиче зад храстите в собствената си градина и толкоз. Кратката, бурна сцена била сподиряна от разкажание, добри намерения и нова серия от житейски правила, каквито той все измислял и все не спазвал. За него сексът бил насъщна необходимост, а не висше удоволствие, както за Балзак. Толстой никога не би могъл да се отнесе към еротичния живот с Балзаковата жизнерадостност, защото би го сметнал за греховно, дяволско дело. Ето защо една такава опитна жена като Балзаковата Фани винаги би избрала Балзак, макар че Толстой може би е превъзхождал не само него, но и повечето други мъже, от гледна точка на чисто физическата, мъжка сила.

Сред всичките си случайно избирани жени от неговото имение Толстой имал една полупостоянна любовница — крепостна селянка. Наричала се Аксиния и имала син от него. За човек от края на двадесети век е много по-трудно да приеме историята или по-скоро антиисторията на този син, отколкото всички други неща от живота на Толстой. Този син приличал на Толстой повече от законните му деца. Толстой въобще не му обръщал внимание. Той не направил нищо за момчето, което не получило никакво образование. Станало кочияш в имението. Вече осемдесетгодишен, Толстой понякога се запитвал дали не трябва да му поиска прошка. Синът наричал Толстой „господарю“ и двамата не си разменили нито една интимна дума.

Още като момче Толстой заявил твърдо намеренията си да стане писател, но по-късно, когато вече бил дори двадесет и две-три годишен, все още не можел да намери своята цел в живота. Продължавал да съчинява Житейски правила, които винаги включвали отказване от картите, пиенето и жените. Понякога добавял правилото, че трябва да си намери добра (тоест държавна) служба. Но той почти е нямал отношение към професията въобще. Всъщност през целия си живот е имал по-неопределено отношение към писателската професия, отколкото стотици други, по-незначителни автори. Само в някои моменти се отдавал на изкуството като на занимание, достойно за един сериозен човек — или по-точно за Лев Толстой.

Фактът, че не трябвало да си печели прехраната, вероятно допринесъл за липсата на всякаква цел в младите му години, а може би

и по-късно. Богатството влияе отрицателно върху професионалното развитие на човека. Няма принуждения, но няма и тихи радости. Диапазонът на алтернативите е толкова широк, че е невъзможно да се направи избор, какъвто е бил случаят и с младия Толстой в периода на неговите скитания из Петербург.

Не бива да забравяме, че все пак средствата му не били неизчерпаеми. Той не бил богат редом до онези, с които играел комар. Не бил толкова богат, колкото Тургенев, който притежавал пет хиляди крепостни селяни, докато Толстой само триста. Освен това Толстой пропилял част от състоянието си. И той като Достоевски нямал късмет на карти. Вероятно неговото високо обществено положение, което било по-внушително от богатството му, донякъде го спасило от последиците от дълговете, но така или иначе, бил застрашен. Могъл да измисли само един изход и той бил да продаде едно-две села и част от крепостните си селяни. Това очевидно не можело да продължава безконечно. Докато станал на двадесет и две години, Толстой бил пропилял може би една четвърт от наследството си. В „Казаци“ неговият автобиографичен герой прахосва половината си пари, но писателят тук преувеличава. И въпреки това, подобно на героя си Оленин, Толстой решил, че е време да бяга. Решил да отиде офицер като брат си Николай. Може би щяло да му се удаде да служи в Кавказ, който тогава, както и сега, излъчвал особена, романтична красота за младите руснаци. Така и станало. Толстой служил в артилерията и се отличил със своите умения и храброст.

Известно време, макар и да изпълнявал задълженията на младши офицер, той фактически бил цивилен. Руската бюрокрация страхотно много усложнявала нещата. Аристократ като Толстой се ползвал с почти невероятни привилегии, но тези привилегии не били достатъчни да се прескочи бюрократичният ред. Документите му не били в ред. Той не се бил уволнил от някаква съществуваща само на книга държавна служба, която никога не бил заемал. Това се оказало непреодолима трудност, докато не се получило формално уволнение от губернатора на Казан (длъжност, която някога бил заемал неговият собствен дядо, граф Ростов от „Война и мир“). И така, Толстой останал извън военните регистри.

Поради това трябвало да изживее неприятно разочарование. Бил добър офицер. Тъй като бил прекалено самоуверен и прекалено

надменен, началниците му не го обичали, но не можели да не признаят професионалните му достойнства. Руснаците се биели с мюсюлмански племена и в същност това си било истинска война. Толстой участвал в редица военни действия и се отличил със смелостта си. Два пъти бил предлаган за Георгиевския кръст. Но не могъл да го получи, тъй като документите му още не били пристигнали и името му не фигурирало във военните регистри. На него щяло да му бъде много приятно да получи военно отличие.

В казашкото селище Толстой живеел точно така, както го е описал в повестта си. На първо време това бил един нов, идиличен живот, подобен на ранното му детство. Той се увлякъл по едно волно казашко момиче, спал с много други. Според руските, а и не само според руските представи казашките момичета били свободни духом и телом, додето се омъжели. Това било едно погранично общество — останка от прединдустриалната епоха, не много по-различно от пренесеното в следващия век казашко общество от „Тихият Дон“.

Полека-лека на Толстой му омръзнало всичко това. Както обикновено той бил непримирим към лъжата в живота, към лъжата на живота — тоест към това, че нещата не са такива, каквито изглеждат, че повърхността лъже относно съдържанието, което е старият конфликт между привидното и реалното. Почти само заради това, че нямало какво друго да прави, седнал да пише „Детство“. Още от първия момент разбрал, че ще му се удаде. Истината, никакъв компромис с истината. Ако било необходимо да повтори някоя дума, за да не пожертва истината, той я повтарял; ако някое изречение трябвало да стане претрупано, то ставало претрупано. Разбира се, обръщал внимание на думите. Обръщал им толкова голямо внимание, че веднага разбирал кога пречат на истината.

Той изпратил „Детство“ на „Современник“, едно от „маститите“ месечни списания в Русия от средата на деветнадесети век. Тогава бил на двадесет и четири години.

„Современник“ се ползвал с голям престиж. Негов редактор — няколко години преди това списанието вече било изиграло своята роля в творческия път на Достоевски — бил чудесният поет Некрасов, когото можем да сравним, като човек и литератор, с друг един чудесен поет, наш съвременник — Твардовски. Ръкописът на Толстой трябвало да бъде пренесен от Кавказ до Петербург с транспортните средства от

средата на деветнадесети век. Отговорът на Некрасов пристигнал за изненадващо кратък срок (шест седмици). Той щял да публикува книгата. Бил сигурен, че авторът притежава забележителен талант, и се надявал, че той ще се отдаде на литературата.

По изключение Толстой реагирал като всеки друг млад писател. Изпълнил се с простодушен, наивен възторг. И сякаш вече бил рутиниран творец, запитал кога ще му платят. Некрасов и приятелите му разбрали, макар и не заради този въпрос, че са открили един изключително самобитен писател.

Литературна Русия от деветнадесети век с готовност откривала и приемала новите таланти. Поради национални причини, поради литературни причини, излизаци извън границите на нацията, те се надявали пламенно, че творческият взрив на Пушкин и Гогол ще създаде свои последователи. Търсели големи писатели и ги насърчавали. Вярно е, че щом веднъж се утвърдели, самите големи писатели не обичали кой знае колко да се хвалят едни други. Във всеки случай много по-неохотно хвалели съотечествениците си, отколкото своите английски съвременници. Толстой най-великодушно и мъдро признавал достойнствата на Дикенс и Тролъп, но не виждал тези на Достоевски. Достоевски му отвърщал със същия негативен комплимент. А пък и двамата смятали, че Тургенев е един изискан празноглавец. Толстой отправял към Чехов шеговити обиди, като заявявал, че той (Толстой) имал извънредно лошо мнение за Шекспир, но дори Шекспировите пиеси били по-добри от тези на Чехов, който трябвало веднага да престане да пише.

Онези, които нямали чак такава световна известност и не страдали толкова от завистта на великите, реагирали много по-трезво. Вече бе споменато как Белински доловил таланта на Достоевски още при първото четене на първата му книга. Некрасов се отнесъл по същия начин най-напред с Достоевски, а по-късно и с Толстой. Нито Толстой, нито Достоевски са имали фантастичния читателски успех на младия англичанин Дикенс, но веднага с публикуването на „Детство“ сериозните литератори в Русия признали появата на нов талант. Мнението им се затвърдило още повече с „Юношество“, „Младост“ и с разказите на Толстой за боевете при Севастопол. Хората отрано усетили неговата велика и донякъде уникална дарба — никоой дотогава не бил успял да предаде така пълно и цялостно безпощадната истина.

Като артилерийски офицер в Севастопол Толстой видял със собствените си очи какво представлява в действителност войната и я описал. Тя била ето такава, без украсите на другите писатели. Както и по-рано в Кавказ, Толстой бил добър и смел войник, който радеел за своята войска. Но същевременно у него имало известна аристократична или по-скоро егоистична безотговорност. Понякога си мислел, че прахосва таланта си в батареята и че ще е по-добре да остане на служба в щаба и да напише още книги. Войсковите командири не се съгласили с него.

Това негово участие в истинска война му било от полза, когато през следващото десетилетие създал своя велик роман — макар че самият той, с присъщата си готовност да признава влиянието на чуждите писатели върху себе си, казал, че никога нямало да може да опише достоверно Аустерлиц и Бородино, ако Стендал не му бил показал как да го направи в сцените с участието на Фабрицио в битката при Ватерло.

В средата на петдесетте години Толстой, чието име вече било известно в литературните „салони“, пристигнал в Петербург, все още в униформа, и се настанил у Тургенев. Тургенев, който бил безкрайно възпитан, се отнесъл към него изключително благородно. Толстой, който не бил толкова възпитан, не се държал чак толкова благородно. На Тургенев не му харесвало особено това, дето младежът всяка вечер излизал и тръгвал по проститутки, отивал да се напие или да играе комар, или пък вършел всичко това заедно. Въпреки че по произход Толстой бил по-истински аристократ от двамата, в общество той, изглежда, нарочно се държал по-грубовато, докато Тургенев имал приятни, макар и леко превзети маниери. Тургенев нарекъл госта си „троглодит“. Те се карали, сдобрявали се, пак се карали и така до смъртта на Тургенев.

Ако Толстой желаел да се посвети на литературата или да признае призванието си, пътят му бил чист. Достоевски все още служел като редник в Сибирската пехота. Толстой бил най-видният млад прозаик на литературната сцена. Трябвало само да седне и да пише.

Но той не направил нищо такова. Върнал се в Ясна поляна, основал училище за децата на мужиците и се заловил сам да ги учи — следвайки точно принципите на Русо, че хората по природа са добри и

само условията ги покваряват. Пътувал в чужбина и както повечето руси — славянофили (към които, за разлика от Тургенев, те двамата с Достоевски принадлежали) бил отвратен от онова, което видял. Лондон най-вече го изпълнил с омерзение към модерната цивилизация... Преподавайки на селските деца, Толстой взел да презира изкуството — и по-късно, когато станал пророк, това презрение се превърнало в част от неговите възгледи, макар че той го потискал, когато пишел великите си романи.

Когато през 1861 година бил издаден царският декрет за отменяне на крепостничеството, Толстой го разяснил внимателно и търпеливо на своите крепостни селяни и им предложил най-изгодните арендаторски условия, които позволявали новите закони. Селяните го слушали с подозрение. Смятали, че в цялата тая работа сигурно има някаква уловка. Толстой не си измислил нищо и наблюдавал всичко. Той бил в състояние да вярва, че селяните, до неотдавна крепостни, били източникът на доброто за Русия и за света въобще. В същото време, благодарение на своята способност да открива лъжата в живота, твърде добре разбирал какво си мислят те и какви са в действителност. Прочетете сцената в „Ана Каренина“, когато Левин се опитва да разкрепости своите селяни. Толстой не си измислял нищо; той просто наблюдавал всичко онова, което се случвало с него.

По това време именно решил, че вече му е време да се ожени. И преди се бил замислял по този въпрос, но въпреки силната си воля той бил непостоянен в чувствата си. Сега чувствата му най-последно изкристализирали, след като се колебали между три сестри, едната на двайсет, другата на осемнайсет, третата на шестнайсет години, докато самият Толстой бил на тридесет и четири — и трите хубави, образовани и умни. Баща им бил виден кремълски лекар на име Бере. В рода им имало пралядо германец, отгук и името; но те вече били не по-малко руси от Толстоеви, а самият доктор Бере дори повече. Не били високопоставени в обществено отношение. Доколкото в Русия е съществувала едра буржоазия, принадлежали към нея. В никакъв случай не били аристократи. Толстой, с неговите прадеди от родовете Толстой и Волконски, бил отлична партия за тях. Момичетата го наричали „графа“ и си шепнели една на друга, че графът идва.

Семейство Бере били доста заможни. Както всички служебни жилища в Кремъл, техният апартамент не бил голям, но те

притежавали собствено имение в провинцията. Момичетата не били користолобиви. Били романтични идеалистки. За тях Толстой имал ореола на храбър войник, когото като деца били изпращали на война, и преди всичко на прочут писател. Най-голямата сестра се влюбила безнадеждно в него. Получило се неловко, тъй като той пък се влюбил в средната сестра, Соня (позната още като София). Толстой си мислел с тъга, че вече не е млад, че е беззъб и въпреки това влюбен. Самообвинявал се както преди в младостта си, че има „грозна муцуна“.

Но както вероятно сам знаел, всичко това нямало значение. Покорил сърцето на Соня и двамата се сгодили. Майката била съгласна. Според нея партията била чудесна. Доктор Бере не бил съгласен. Верен на консервативните условности, той смятал, че е безобразие от страна на Толстой, дете не се жени за голямата им дъщеря, която въздишала по него и която, още повече, била най-възрастната и имала право да избира първа. Последвали бурни руски сцени. Цялото семейство, включително и най-голямата дъщеря, благородна, макар и с разбито сърце, трябвало да уговорят бащата. Накрая разумът победил. Не особено сърдечно доктор Бере все пак дал благословията си на Толстой и Соня.

Преди сватбата имало още една, по-интимна сцена, която хвърлила сянка върху бъдещето. И Толстой, и Соня изпитвали подозрение към мотивите на другия. Той я ревнувал заради предишното ѝ увлечение по някакъв млад офицер. Тя го ревнувала за всичко, свързано с него. И двамата имали манията да самоанализират поведението си. И двамата вярвали в абсолютната искреност.

Толстой приближавал средната възраст и познавал почти всички видове човешки чувства. Той знаел, че Соня е абсолютно неопитна; вярно, интелигентна и решителна, но по отношение на сексуалния живот едва ли била по-сведуща от героините на Тролъп от същото това време, да речем — от Люси Робартс или Лили Дейл, без обаче да притежава тяхната интуиция и здрав разум. Всичко това му било известно; и за да се справи с положението, пък и да ѝ демонстрира искреността си, той ѝ дал да прочете дневниците му. Трудно може да се намери дума, която да определи тази странна постъпка. Невинна? Чистосърдечна? Благородна? Егоцентрична до жестокост? Позицичните и по-практични хора биха казали, че ето в такива случаи

честността и почтеността вършат повече злини от всичко друго. Въпросните цинични и практични хора вероятно биха казали, ако това е искреност, предпочитаме лицемерието.

Нека не забравяме, че дневниците на Толстой съдържаха пространни описания на пиянства и гуляи, които Соня все пак приела без особено смущение; на загуби на карти, които също приела, но вероятно се е заклела тя да ръководи финансовите му дела; на връзките му с проститутки и още по-често с негови собствени крепостни момичета. Той използвал най-грубите думи и описвал със злорадство своите чувствени удоволствия. След всеки такъв разказ идвали думи на разкаяние, добродетелни решения, житейски правила. И после — обратно към насладите на плътта.

Соня прочела дневниците няколко дни преди сватбата. Казала, че му прощава. Толстой сигурно решил, че тя е напълно щастлива. След като се оженили, в момента, в който останали сами, я обладал. Накратко казано. Той въобще не бил свикнал да ухажда невинни девизи. Тя била ужасена.

Година след сватбата им все още изпитвала този ужас и записала в дневника си, че за него физическата страна на любовта е най-важната, но за нея ни най-малко. Опитвала се да скрие отвращението си, макар да се били договорили, че всеки един от тях във всеки момент можел да прочете дневника на другия — още една чистосърдечна идея. Той бил човек с неизтощима мъжка потентност. И може би е нямал претенции жена му да споделя неговите страсти.

Такова било началото на един от най-прочутите и най-дискутирани бракове в историята на литературата. Ще бъде полезно да го съпоставим с брака на Дикенс. Двамата писатели имали доста общо помежду си, макар че в своята дейност Дикенс не надхвърлял чак толкова много обикновените човешки размери, тоест не се стремил до такава степен като Толстой да стане водач и пророк. И двамата били непреклонни егоцентрици. И на двамата им липсвала способността да възприемат пасивно, което е твърде странно за такива велики писатели. И двамата вярвали честно и всеотдайно в бога и в никакви други религиозни формулировки. Въпреки цялата напрегнатост на месианските религиозни проповеди, с които Толстой се обръщал към света, към *urbi et orbi*^[1], през последните тридесет години от живота си, предизвиквайки най-противоречиви чувства (едни го превъзнасяли,

други го отричали, православната църква го отлъчила), нека не забравяме, че фактически неговата религиозна вяра не е била по-силна от тази на един англичанин — унитарист. А Дикенс е бил именно такъв. Унитаристите възприемали евангелията просто. Нямащо мистично нито във вярванията им, нито у самите тях. Те вярвали, че Исус е син човечески.

Нещастните бракове, писал по-късно Толстой, са нещастни по различен начин. Това може би се отнася до неговия собствен брак и до този на Дикенс, макар че между двата има нещо общо. Повечето мъже биха предпочели те да им бъдат спестени, както и повечето жени. Както вече споменахме, Дикенс много рано се разочаровал от брака си и все по-отчаяно мечтаел да намери рая някъде другаде. Толстой не се разочаровал. Соня била по-интелигентна и по-енергична жена от Дикенсовата Кейт и се опитвала да стои на равна нога с него. Само че за да бъде дел животът ѝ поносим, тя трябвало да е също толкова силно егоцентрична, колкото Толстой.

Брачният им живот ни е известен в най-малки подробности, включително и физически. Няма защо специално да се ровим, за да търсим доказателства за изключителната потентност на Толстой. Той освен това ни най-малко не се съобразявал със сексуалните желания на съпругата си. Щом я пожелаел, просто лягал с нея и толкоз. Всичко това, изглежда, почти никога не доставяло удоволствие на самата нея, но все пак ѝ било приятно, че той продължава да я желае, тъй като единствено по този начин можела да има власт над него, а и той ставал по-приветлив, когато бил задоволен. Преди да прочете „Кройцеровата соната“ (която тя както винаги подготвила за печат), Соня може би не е знаела точно до каква степен в мислите си той считал жената за враг, който увлича мъжа в грях, колко силно било неговото отвращение от плътта и неговото разяждащо го чувство за вина.

Всичко това го нямало у Дикенс. Ние не знаем особено много неща за неговото сексуално поведение, но може да се предположи, че той също е бил твърде пламенен физически. Когато най-сетне решил да прекрати всякакви връзки с жена си, обявил това, като наредил да зазидат вратата между тяхната обща спалня и неговата тоалетна стая, сякаш въпреки всичко нещо можело да го накара да легне отново на брачното легло. Също както Толстой, след като написал „Кройцеровата

соната“ — този път предизвиквайки възмущението и яростта на жена си, — се показал не по-малко настъпателен от всякога.

Кейт била пасивна душица. Примирена с непрестанното раждане на деца, тя не произнасяла и дума на възмущение, когато, само няколко седмици след поредното раждане, установявала, че отново е бременна. Дикенс явно е бил не по-малък егоист от Толстой и никъде няма сведения, че в това отношение Кейт е била по-щастлива от Соня.

Семействата и на двамата били големи. Толстой имал тринадесет деца (тоест само законните), а Дикенс — десет. Нито в едното, нито в другото семейство се използвали противозачатъчни средства. Толстой не би направил такова нещо по принцип, тъй като за него единственото оправдание за този животински акт било създаването на деца. Дикенс обаче едва ли е имал подобни задръжки. Той често проклинал новото нарастване на числеността на семейството си, но така, сякаш това било някакво неизбежно божие действие. Викторианците познавали противозачатъчните методи и както е известно, някои от близките на Дикенс са ги използвали. Малка семейна тайна е защо сам той не ги е използвал.

Има още една любопитна прилика между браковете на Дикенс и на Толстой. Още в първите месеци — Дикенс може би вече разочарован, Толстой за първи път неизмеримо щастлив — и у двамата се зародило нещо повече от привързаност към по-малките сестри на съпругите им. И в двата случая било повече от привързаност, но пък и не чак истинска любов. Тук здравомислието на Толстой и неговите верни и непосредствени инстинкти му помогнали не само в живота, но и в литературата, там, където тези преживявания са оставили своя отпечатък. Дикенс издигнал Мери Хогарт в съзливо-сантиментален култ и в своето преклонение пред нея я взел като прототип за такива героини като Малката Нел. Таня Бере е първообразът на Наташа Ростова, един от най-достоверните и най-привлекателните женски персонажи в литературата въобще.

Толстоеви имали един период на нещо като брачно спокойствие. Това било през годините 1863 — 69, когато той пишел „Война и мир“. И двамата съзнавали, че той създава епопея по мащаб и по всичко друго. Дори неговите проучвания били грандиозни. Затова Соня поела в ръцете си управлението на имението. Тя била много по-решителна и делова от него, което демонстрирала и по-късно, когато, подобно на

съпругата на Достоевски, но поради различни причини, се заела да ръководи търговската страна на неговите литературни занимания.

Въпреки това грижите за Ясна поляна не били любимото занимание на Соня. Любимото ѝ занимание било всяка вечер да чете неговия ръкопис, да го разгадава и оправя. Ръкописите на Толстой били като Балзаковите коректури, целите почернели от поправки в междуредието, от добавки в белите полета, от свързващи линии по целите страници, като всичко това било изписано с дребния почерк на късоглед човек. За да бъдат разчетени те, били необходими първокласни филологически познания или предана любов, или пък и двете. Соня можела да ги разчита и това я правело извънредно щастлива. Тя била образована и начетена и притежавала остър усет към словото. Притежавала също така и тънък литературен вкус и не се бояла да го критикува не само за някои дреболии, при което той я слушал, но и в по-широк аспект, при което не я слушал.

За нея било истинско щастие, а и за техния съвместен, разяждан от конфликти живот било добре, че тя притежавала такъв усет. Още от самото начало Соня разбрала, че това, което чете всяка вечер, е нещо гениално, нещо по-различно в своята гениалност от всичко, написано от него дотогава. Вероятно на нея (както и на всички нас по-късно) ѝ е било трудно да определи същността на неговия гений. Да, крайният резултат действително е, както казва Пруст, дело на един всеблаг бог. Но тя, повече от всеки друг, е имала причини да знае, че Лев Толстой ни най-малко не е бил благ. Соня можела да разбере неговия възторг, неговото пантеистично преклонение към природата. Това било част от него. Но онова прекрасно, спокойно отношение, с което наблюдавал различните типове мъже и жени? Великодушно, напълно освободено от егото на писателя, обективно? Такъв ли бил в своята същност мъжът, с когото тя живеела?

Трудно може да се каже за книгата нещо, което не би прозвучало като празнословие — по-трудно дори, отколкото за „Братя Карамазови“. Романът на Достоевски, както бе отбелязано, е творба с изключително психологическо проникновение и с изключително психологическо въображение. Опасно е да се играе с такава играчка като психологическото въображение, казвал Толстой с отвращение, тъй като тя изкривява истината. В своите най-добри произведения (макар и невинаги) Достоевски съумява да не губи връзката с реалния живот. И

въпреки това както неговото проникновение, така и неговото въображение са несравнимо по-различни от тези на другите хора.

При Толстой няма такова нещо. Това звучи омаловажаващо, но всъщност не е. Преди всичко, когато се вглеждал в човешките същества, също както когато четял и тълкувал евангелията, Толстой отхвърлял въображението в общоприетия смисъл на думата. То пречело на свещената и неприкосновена истина. Затова, когато се вглеждал в човешките същества, неговият поглед бил като на всеки един от нас, само че десет пъти по-остър, по-всепроникващ и побезмилостен. Достоевски, с неговата сложна проникателност, изследвал човешките същества отвътре навън. Толстой ги изследвал отвън навътре. Тоест така, както повечето хора се опитват да разберат другите. Това той правел абсолютно убедително, тъй че всеки проучван от него образ е като щампосан върху страницата. Интроспективните размишления на неговите герои, които понякога си позволява да предаде, в основата си са същите като нашите, на същото ниво на самоанализ, съзнание, тревоги и надежди (сравни Наташа преди бала у Ростови или, което не е чак толкова лесно, княз Андрей, който лежи ранен на полето при Аустерлиц). Тези интроспективни пасажии, пръснати навсякъде из „Война и мир“, са написани прекрасно, но те не съдържат нищо непознато за нас и са напълно сходни с нашите собствени мисли.

В това отношение и въобще в по-голямата част от творчеството си Толстой е абсолютно непосредствен и близък до обикновените смъртни. Това е една от причините, поради които веднага възприемаме персонажите от „Война и мир“ като хора, които познаваме, така че от наша страна не са необходими никакви тълкувателски усилия.

Ето защо не е чудно, че подготовката на Толстой за тази епопея е била старателна и прозаична. Той събрал всички материали, които могъл да изнамери. Семейни документи, каквито имало много; описания на Наполеоновите походи; спомени за Русия от началото на деветнадесети век. Той използвал тези източници възможно най-пълно и тъкмо този факт придава една чисто извънлитературна тежест дори и на скучните места, като например главите, посветени на масонството.

Езикът в неговата творба е подчинен на същата неизменна цел. Той не е изящен. Ако Толстой иска да придаде някакъв допълнителен смислов нюанс, изречението се разтегля. Ако, действайки отвън

навътре, иска да предаде някой израз съвсем точно, а това при него се случва много често, тогава се получава натрупване на прилагателни — „усмивка добродушна, мрачна, злобна, саркастична, радушна“. И преди всичко, щом попадне на вярната дума и тази дума няма точен еквивалент, той непрекъснато я повтаря. Много често в първоначалния ръкопис задрасквал полусинонимите и възвръщал оригиналната дума. Това придава някаква грубовата повтораемост на романа, твърде различна от, да речем, изящните елегантни ритми на Тургенев. Но то им придава и убедителността на истината. Вече сто години няма друг роман, който така категорично да внушава тази убедителност.

С появата си „Война и мир“ получила смесени критически оценки — и официално, и неофициално се изказвали отрицателни мнения (Тургенев се отзовал неофициално срещу книгата, но по-късно променил становището си). Вече бе споменато, че руската критика от 1860-те години била силно политическа. „Война и мир“ била атакувана със странно единомудрие както от десните, така и от левите. Един представител на левите сили заявил с искрено облекчение, че за щастие Толстой не бил велик писател.

Реакционерите го обвинявали, че не пишел като истински русин. В дългата и нелепа история на литературните коментари този специално заслужава видно място. Хората с умерени възгледи хвалели романа.

Толстой, изглежда, бил решил сам за себе си, че не трябва като Пушкин да се разстройва от лошите отзиви. И упорито се мъчел да не ги чете. Много по-голямо удоволствие му доставяло да препрочита по няколко пъти възторжените мнения.

Скоро цялото това вълнение се уталожило. Още преди „Ана Каренина“, публикувана седем години по-късно, Толстой вече се ползвал с непоклатима слава. След „Ана Каренина“, когато започнал да учи света на морал, хората го слушали не само заради неговата силна и влиятелна личност, но и заради вече общоприетото схващане, че той е най-видният жив писател. Така както преди две десетилетия слушаха Айнщайн не само заради неговата индивидуалност и идеи, но отчасти и защото беше най-великият учен на столетието.

„Война и мир“ била написана в спокойно и ведро настроение на духа. Същото не може да се каже за „Ана Каренина“, особено с напредване на работата по книгата. Самата книга, не е необходимо

дори да го казваме, е велика. Мнозина я харесват повече от „Война и мир“. Но в темата (един писател се увлича съвсем неслучайно по темата си), както и в нейното текстуално реализиране вече се долавя някакво напрежение. Тук до голяма степен липсва пантеизмът на знаменитата епопея. „Отмъщението е мое...“, това е един от възможно най-заплашителните епиграфи, върховен израз на огромните противоречия в неговата природа, които му позволили като писател да оправдае заключението на Пруст, че постепенно започнал да изпитва към Ана нежна снизходителност. Тази снизходителност била много-много далеч от първоначалните му сурови намерения.

Когато завършил книгата, той приближавал петдесетте и бил започнал полека-лека да губи уважението си към изкуството. Понякога не можел да избяга от него. Не можел да устои на изкушението да упражни отново таланта си. Изпълнен сякаш с някакво ожесточение, използвал дарбата си, за да разобличава, да осъжда (а и да тръпне от) желанията на плътта, както в „Отец Сергей“, където един отшелник, който се стреми да стане светец, си отрязва пръста, за да пропъди изкушението. Но той се поддава на съблазните на една от ония свръхсексуални жени, които в късното творчество на Толстой се превръщат в главния враг. Повестта „Дяволът“ е друг пример за това как жената враг може да докара един мъж до самоубийство чрез демона на похотливостта. Понякога той се освобождавал от натрапчивите си идеи и проявявайки за щастие непостоянство, пишел понятни комедийки като например „Плодовете на просвещението“.

На седемдесетгодишна възраст Толстой публикувал последния си роман, „Възкресение“. Върнал се към писането на романи по чисто финансова причина: искал да събере една солидна сума, за да подпомогне преследваните духоборци.^[2] По това време вече бил прекалено силно отдаден на религията си, за да пише с безпристрастността на „Война и мир“. В основата си „Възкресение“ не е успешна книга. Централната фигура, Нехлюдов, е още едно възплъщение на самия Толстой, подобно на Левин, но много по-малко реално. Толстой вече не бил в състояние да изследва някогашните противоречия, които придавали живот на неговите знаменити персонажи. В този роман панорамната картина на всички злини и неправди в Русия е нарисувана както винаги блестящо. Но според него всяка власт, където и да е, е лоша и всички хора, които упражняват и

най-малката власт, са покварени. Бедните и страдащите са добри, макар че тяхното физическо състояние е обрисувано чудесно — почувствано и доловено от несравнимите сетива на Толстой.

През последните тридесет години от живота си Толстой не знаел какво значи душевно спокойствие. Постепенно свикнал без него. Благодарение на своята свръхнормална физическа и морална сила той съвсем успешно можел да мине без това спокойствие. Дикенс също така не знаел какво е душевно спокойствие през последната третина от живота си; но в неговия случай, освен когато намирал временно спасение в някакви развлечения, нещастieto го тласкало към трескава активност. Толстой търсел свой собствен начин да открие истината и доброто зад фалшивата фасада на света. Това му дало силата да стане проповедник от световен мащаб, за мнозина символ на морална надежда и спасение. Гласът му се понесъл отвъд границите на Русия, по целия свят, стигнал дори до един индийски адвокат в Южна Африка на име Ганди. Толстой се превърнал във водач, в нещо като светец за онези, които мечтаели за светска религия или за някакви практически, житейски нравствени принципи. Към края на деветнадесетото столетие и през първите няколко години от двадесетото имало немало болезнено чувствителни хора, които жадували за общение с такъв един светец, сякаш предчувствали какво ще донесе новият век.

Толстой достигнал това свое положение благодарение на писаното слово и на известността си като личност. Интересното е, че не бил добър оратор и не говорел пред публика. Но неговите пропагандни писания били извънредно прости и ясни. Както преди като творец, така и сега той презирал лъжливите усложнения. Смятал с аристократична увереност, че нравствените житейски принципи, всеобщите принципи или трябва да бъдат такива прости, каквито сам ги виждал, или в противен случай не си заслужава човек да се занимава с тях. Когато ги записвал, Толстой се изразявал по същия прост и ясен начин, по който тълкувал евангелията.

Нравственият живот е прост, като Проповедта в планината. Всеки човек трябва да вярва в бога и да живее като Христос. Подай си другата буза. Не прибъгвай до насилие. Убиването е абсолютно зло. Войната е абсолютно зло. Всяко наказание е престъпление. Човек не бива да притежава нищо и трябва да живее като бедняците. Именно бедните, руските мъжици са мъдрите и добродетелните; човек трябва

да живее скромно като тях. Плътта е грешна. Чрез целомъдрие човек може да избегне най-грешния от всички грехове.

Започнали да се формират толстоистки общества в Америка, в Англия, в Западна Европа. Както при други подобни движения, появил се един още по-безкомпромисен и от Толстой негов ученик, който се грижел за това последователите им да не се отклоняват от вярата. Това бил запасният офицер Чертков, който живеел заедно със собствената си група в къща, недалеч от дома на Толстой. Живеели като старохристияни. Освен това много други последователи, а дори и любопитни зяпачи идвали в Ясна поляна да видят Толстой. От снимките хората вече били свикнали с вида му — грубото пророческо лице, свирепите вежди, неоформената брада. Обличал се в селска рубашка и носел селски ботуши. Макар и седемдесет и няколко годишен, Толстой вършеел не по-малко енергично и в продължение на не по-малко часове от който и да е от своите селяни.

Онези, които имали привилегията да бъдат поканени в къщата, го виждали на семейната трапеза, вгълбен в себе си, неучастващ в разговорите, заобиколен от синове и дъщери. Начело на масата седяла жена му, сякаш той изрично искал да подчертае принизеното си положение спрямо тях. Ядял постна вегетарианска храна, докато останалите се тъпчели с питателни руски гозби. От дълго време вече не пиел алкохол.

За страничния наблюдател това е била може би красива патриархална картина, старият пророк и светец, в своя спокоен дом. Всъщност обаче домът бил раздиран от възможно най-горчивата семейна омраза. Толстой чувствал, че всичките му деца, с изключение понякога на една от дъщерите му, изпитвали към него само студенина и враждебност. И той им отвърщал със същото. Те не били неговото семейство, писал в дневника си. Истинското му семейство били неговите ученици.

Толстой искал да раздаде цялото си имущество. Това означавало да раздаде имуществото на жена си и децата си. Те взели да го мислят просто за егоманиак. Съвършено равнодушен, безразличен към всички тях, той не желал нищо друго, освен да демонстрира собствената си святост.

Накрая постигнали делови компромис, според който печалбите от книгите, написани до 1881 година — а това включвало най-

известните му романи, — оставали за семейството. От цял свят пристигали хонорари за „Война и мир“ и „Ана Каренина“. Те ставали все по-големи и многократно превишавали приходите от поземлената собственост. Така че жена му и децата му живеели по-богато от неговите деди. Пък и той също, макар да се обличал като мужик и да ядял само зеленчуци и яйца.

Толстой не понасял да отричат проповядваните от него идеи. Това е твърде странно за човек, който се смятал за мъченик. Църквата го отлъчила като еретик, но правителството не пожелало да го направи мъченик. Той се обявил срещу войната с японците; призовавал към тотално ненасилие; надявал се, че най-после ще го напъхат в затвора, в, както неведнъж казвал с копнеж, „някой чудесен, смрадлив затвор“. Един-два пъти полицията обискирала къщата му, срещу което той реагирал с цялото възмущение на истински руски болярин, но иначе през всичките години на своята мисия живеел необезпокояван в собственото си имение.

Освен че поела управлението на имението, Соня ръководела и неговия литературен бизнес. Тя получила добри професионални съвети от Ана Достоевска и станала практична и делова като нея. Под ръководството на Соня приходите от книгите на Толстой нараствали по силно възходяща линия. Неговите памфлети, които се продавали в огромни тиражи, се публикували не от нея, а от Чертков в евтини издания, тъй като Чертков се занимавал с всичко, свързано с Толстоевото учение.

Толстой не одобрявал деловите занимания на жена си. Тя нямала моралното право да превръща в пари неговото изкуство. Нямала право да не приема всичко онова, в което вярвал той. Отношенията им се обтегнаха до непоносимост. От нейна страна било така от дълго време. Измъчвала ги непоносимостта, съществуваща между двама души, които години наред са живели заедно, без да общуват помежду си. Единственият начин на общуване, който тя познавала и който описвала със суров тон в дневника си, бил, когато той не можел да устои на половия нагон и я отвеждал в кревата.

Това продължило до напреднала старост, дълго след „Кройцеровата соната“, най-яроствната атака срещу половото общуване, написана след Тертулиан^[3]. Той дори смятал, че ще бъде доста неловко, ако Соня забременее пак наскоро след публикуването

на тази книга. Тоест неловко за него. Най-големият майстор психолог не си правел труда да вникне в нейните чувства.

И двамата били изключително интелигентни хора със забележителни характери. Но тяхното нещастие в брака, което потиска дори само като четем за него, твърде много ги доближава до по-обикновените, по-незначителните човешки същества. В някои свои аспекти, както е при нещастните бракове на по-посредствените хора, то било трогателно — гротескно. Например в желанието си да живее като селянин Толстой постепенно придобил мъжишкия навик много-много да не се мие. Дотогава бил маниак на тема чистота, а Соня продължила да бъде такава. „Смърди като козел“ — отвратено писала тя по негов адрес.

Всичко това най-напред я лишило от вярна преценка за нещата, а сетне нарушило и душевното ѝ равновесие. Открай време Соня била ревнива. Може би тъкмо защото на самата нея плътската любов ѝ била доста чужда, тя го подозирала, че я търси, където му падне. Затова решила, че той поддържа любовна връзка с Чертков, което е все едно да се мисли, че Хърбърт Уелс е бил увлечен хомосексуално по Бърнард Шоу. Полупобъркана от ревност, измисляла какви ли не начини да го следи. Ровела се из дневниците му, за да търси описания на неговите възторжени чувства към млади мъже. Проследила го до мястото на срещата му с Чертков някъде из горите, след като отказала да приеме Чертков като гост в дома си. Всъщност те двамата обсъждали някои тайни планове за Толстоевата кауза, включително и ново разпореждане с неговото литературно имущество. Соня била убедена, че се е сдобила с окончателното доказателство. Била болнава и имала периоди на душевна нестабилност. По това време Толстой бил на около осемдесет, а тя само на шестдесет и две години.

Трудно може да се въздържим от едно парадоксално заключение. Едва ли някой някога се е опитвал така упорито да води морален живот, както Толстой, и да призовава и другите да водят също такъв морален живот. Едва ли някой някога е бил по-малко упорит от Балзак в това отношение. Фактите говорят, че всеки, който в един или друг момент е бил близък с Балзак, в това число и неговите любовници, се е чувствал щастлив от познанството си с него. Докато Толстой донесъл само нещастие на всичките си близки, на децата си и преди всичко на жена си.

През есента на 1910, когато Толстой бил на осемдесет и две години, а Соня на шестдесет и четири, тя вече била почти клинически луда; Толстой бил прекарал няколко удара, така че и неговият разсъдък не бил особено ясен. Тези, които били на негова страна, тоест дъщерята, която поддържала него, а мразела майка си, Чертков и Маковицки, домашният лекар на Толстой, настоявали психическото заболяване на Соня да бъде удостоверено официално, а самата тя — изпратена в лудница. Онези, които били на страната на Соня, тоест всички останали от семейството, я молели да се раздели със стареца. Къщата кънтяла от бурни кавги. Двамата съпрузи крещели и се проклинали един друг. Една вечер Соня се втурнала към градината. Той се потътрил след нея и тя се развикала, колкото ѝ глас държи: „Той е чудовище! Убиец! Не желая повече да го виждам!“.

Тази яростна драма продължила цели седмици. Понякога настъпвали моменти на мрачен семеен фарс, които обаче само предизвиквали нови бурни сцени. И двете страни искали да се докопат до някакви документи. Единият бил новото завещание на Толстой, във връзка с което Чертков бил удържал победа. Соня и другите не знаели подробностите, но то фактически предавало всички негови художествени произведения в полза на обществената кауза и обезнаследявало семейството му. Другите търсени документи били дневниците на Толстой. Ровели скришом из цялата къща, криели се по долапите, тършували нощем. След една бурна вечер, посред едно такова тършуване, Толстой получил нов удар.

И двамата — и той, и Соня, били хора с невероятно силен дух. След всеки пореден удар той излизал да язди цял ден. Препроchel Русо и Паскал, които го успокоявали и чиято душевност намирал, че е сродна с неговата. Соня събрала сили да се усмихне пред фотографите на четиридесет и осмата годишнина от тяхната сватба.

Толстой пръв напуснал полесражението. Известно време правил някакви смътни планове за бягство. Подпитал дъщеря си Саша дали ще тръгне с него. Нямало значение накъде. Можело да отидат да живеят при някой селянин, който вярвал в чистотата на Толстой. Така щяло да е най-добре. Но можело и другаде, нямало значение. Важното било да избягат.

На 28 октомври посред нощ той се събудил от някакъв шум в стаята му — Соня се ровела из книгата на писалището му. Това вече

било прекалено. Трябвало да избяга, веднага, още на сутринта. Щом тя излязла, той станал. Повикал доктор Маковицки и го помолил или по-точно заповядал му да тръгне с него.

Сред толстоистите отдавна се обсъждала възможността Толстой да напусне всичко светско. Маковицки, който бил толстоист фанатик, верен другар на Чертков, посрещнал идеята с възторг. Ни най-малко не се тревожел от това, че Толстой е твърде стар, че е прекарал няколко тежки удара и въобще не би понесъл трудни пътешествия. Това означавало победа за вярата и за всички тях. Едва ли е имало някога по-нездравомислещ лекар от Маковицки. Той бил словак и наред с другите му недостатъци като личен съветник на Толстой, бил яростен и действащ антисемит. За него обаче не било проблем да съчетава тази си страст с толстоисткото братство между хората.

Къде да отидат? Отново, както Толстой и Саша вече били решили, нямало значение. Трябвало само да тръгнат веднага. Соня щяла да се опита да ги открие. Маковицки с обичайното си недомислие предложил като цел Бесарабия.

Не стигнали до Бесарабия. Толстой и Маковицки тръгнали сами, а Саша трябвало да ги последва. Бил жесток студ, началото на ранна руска зима. Във файтона до гарата Маковицки грижливо нахлупил върху главата на Толстой още една шапка. Наложило им се да чакат влака цели часове. Едва вечерта пристигнали в Оптинската обител.

Не могли да останат дълго там. Пристигнала Саша с новината, че Соня и другите членове на семейството се опитват да ги открият къде са. Трябвало да се махат. Отново същият въпрос — накъде? Разтворили географските карти. Кавказ. И на тримата това им се сторило разумно. Трябвало да стигнат с влака до Ростов на Дон през Новочеркасск. Пътуването с влак през казашките земи не било трудна работа. Щели да пристигнат в Новочеркасск за тридесет часа. Маковицки се обнадеждал. Толстой можел да издържи и повече от това.

Станали призори. Два часа се друсали в една двуколка до Козелск, най-близкия железопътен възел. Още преди да стигнат дотам, Толстой се почувствал отмалял. Същия следобед във влака температурата му започнала да се покачва. Той развивал пневмония. Трябвало да го свалят от влака на малката гаричка Астапово. Дотогава малко хора, дори и в Русия, били чували за нея. През следващите

няколко дни тя се превърнала в най-известната железопътна гара в света.

Толстой, който бил изгубил съзнание, лежал във всекидневната на началник-гарата. Началникът и семейството му били любезни и добросърдечни хора. И трябвало да бъдат такива, защото новината за бягството и болестта на Толстой вече се разпространявала от световния печат. Гарата се напълнила с журналисти. Както и с фотографи, сред които имало и пионери на киното. Навсякъде се съобщавали сведения за развоя на болестта. Никой друг писател не е умирал в такава гласност.

Пристигнали Чертков и най-близките последователи на Толстой, които били извикани телеграфически. Саша се опитала да задържи в неведение Соня и семейството, но някакъв журналист им съобщил за случилото се. Соня, която при тази извънредна ситуация възвърнала напълно разсъдъка си, мобилизирала трима от синовете и една от дъщерите си, медицинска сестра, лекар, медикаменти. Извикани били още лекари. Накрая около леглото му бдели шест-седем лекари. Оказало се, че в деня, в който Соня чула новината, нямало влак от Тула за Астапово. Но тя не току-така била знатна дама. Най-категорично заповядала да се пусне специален влак.

Последвала тягостна и тежка конфронтация. Толстоистите били пристигнали първи и Чертков и Маковицки решили, че трябва на всяка цена да попречат на Соня и синовете ѝ да се видят с Толстой. Това само щяло да увеличи страданията му, да влоши положението му, да унищожи всички шансове за оздравяване. Професионален дълг на Маковицки бил да съобщи тази присъда на Соня и семейството ѝ. И той изпълнил този свой дълг с готовност. Те се съгласили. Единственото, което им оставало, било да надзъртат скришом през прозорците на всекидневната.

Соня получила позволение да го види едва когато Маковицки и Саша решили, че той е изпаднал в дълбоко и невъзвратимо безсъзнание. В такова състояние нямало да я познае. Починал рано сутринта на 7 ноември.

Гробът му в Ясна поляна е скромен и естествен като най-доброто от неговото изкуство. Няма нито паметник, нито надгробна плоча — само една затревена могила сред група дървета. Той излъчва

хармонията, спокойствието и отъждествяването с природата, които е притежавал самият Толстой, когато е пишел като всеблаг бог.

[1] Всички (лат.). — Б.пр. ↑

[2] Руска християнска секта, възникнала през 50-те години на XVIII в. Принадлежи към така наречените рационалистични секти, чиито основатели се опитвали да тълкуват християнското вероучение в духа на „разума“. — Б.пр. ↑

[3] Християнски отец (ок. 155 — 222). Неговите теологични трудове са най-ранните значителни християнски писмени паметници на латински език. — Б.пр. ↑

ГАЛДОС

Вече дълго време интелектуалният свят в своето мнозинство като че ли се задоволява с невежеството си по отношение на испанската литература. Най-ярък е случаят с Галдос. С изключение на академичните кръгове и на образованите жители на ония части на САЩ, където има силно испанско влияние, твърде малко хора, говорещи английски език, са чували името му или биха могли да кажат нещо по-съществено за него. През 1880-те и 1890-те години неговите книги са били превеждани на английски, френски и други езици, без да събудят особен интерес. Днес само два негових романа се продават в английски преводи. И въпреки това Галдос е голям писател.

Наистина е голям писател, от същия вид и ранг, както другите, включени в този подбор. Можем да го сравним с Балзак и това сравнение няма да бъде в негов ущърб. Тези думи може да прозвучат като преувеличение, но са казани умишлено. Ние трябва да осъзнаем какво губим, като не го четем. Неговият шедевър „Фортуната и Хасинта“ е един от най-прекрасните романи в световната литература и никой друг автор не е правил толкова задълбочено изследване на женски образи (двете героини от заглавието).

Роден е в Лас Палмас през май 1843 година, като десетото и последно дете на Себастиен Перес и Долорес Галдос. Бащата бил на петдесет и девет години, а майката на четиридесет и три. Кръстили го с пълното име Бенито Мария де лос Долорес Перес Галдос. Официално и върху заглавните страници на книгите си се подписвал Бенито Перес Галдос, но още от младежките си години, а и по-късно, вече като писател, използвал само името на майка си.

За това има две причини, едната съвсем прозаична. Перес е от най-често срещаните испански презимена и както е при Лопес, Мартинес, Фернандес, Гарсия, Ернандес и т.н., то нерядко се изоставя в полза на майчиното. Освен това специално в тяхното семейство родът Галдос бил значително по-изтъкнат от рода Перес и Долорес

Галдос, жена със страхотен характер, била известна само с моминското си име.

Това не означава, че имало нещо нередно в брака на родителите му. Напротив, на Канарските острови нямало по-благопристойно семейство от тяхното. Долорес възпитала всичките си деца като изпълнителни и дисциплинирани католици. Семейството им било порядъчно, сравнително преуспяващо, от кръга на средната буржоазия. Имали роднини, които заемали доста високо положение в обществото. Бащата на Долорес бил дошъл на Канарските острови като секретар на Инквизицията, твърде достолепна служба, която чудно как била дадена на светски човек. Себастиен Перес произхождал от състоятелен селски род. Участвал като офицер доброволец във войната на Португалия и Испания срещу нашествието на Наполеон, проявил се, получил орден и му била подарена земя. Още преди да се ожени за Долорес, той вече отглеждал с успех лозя. Макар че като личност жена му го превъзхождала, бил практичен и почтен и голямото му семейство живеело охолно. Двама от братята на Бенито по-късно станали генерали в испанската армия.

Тъй като бил любимият изтърсак, при това нежно и стеснително дете, Бенито бил ограждан със специални грижи и обич. През цялото му детство майката бдяла над него като над някаква своя лична собственост. На всички им било ясно, че е надарено дете. Нейното пламенно желание било той да прослави още повече семейството. Затова се погрижила да му даде най-доброто образование, което можел да предложи Лас Палмас. Вероятно научил донякъде английски и доста добре латински и френски. Четял много. Справял се добре с училищните си задължения, достатъчно добре. Майка му се безпокояла, че се разпилява. Изглежда, че пишел скришно и негови статии и стихотворения се появявали анонимно в местния печат. Имал немалък художнически талант. Карикатурите му били толкова оригинални, че директорът на училището си ги запазвал. По-късно Галдос, подобно на Достоевски, често украсявал белите полета на ръкописите си с рисунки. Някои негови малки маслени платна били отличавани с награди на изложбите в Лас Палмас. Явно, че е можел да си припечелва прехраната в много сфери на изкуството.

Майка му продължавала да се безпокои. По-друго била очаквала тя от него. И сигурно е щяла да се тревожи още повече, ако е знаела, че

той бяга от училище, за да проучва задните улички на града и пристанището. И в училище, и вкъщи бил прекалено мирен и тих, но наблюдавал всичко. Почти нищо не убягвало от погледа му, от неговия свръхестествен точен поглед.

Най-после майка му решила. Няма да го остави да пропилее дарбите си. Трябвало да получи юридическо образование. Притежавал всички данни, за да стане първокласен адвокат. Адвокатството било почтена професия и най-добрият начин за него да стигне до някоя високопоставена служба в Испания. Трябвало да отиде в Мадрид и да запише в университета право.

Бенито не желал да бъде адвокат. Предпочитал да стане архитект. Завързали спор, тя, използвайки целия си дар слово, той, с обичайната си липса на красноречие. Бенито знаел много добре колко е силна майчината му воля. Накрая постигнали съгласие. Той заминал за Мадрид да учи право.

Това прилича на едностранен компромис. Но всъщност, макар и външно плах, той бил не по-малко решителен от нея. За него било добре дошло да отиде в Мадрид. Дълбоко в съзнанието му вече се оформял таен план. Няма кой да знае какво значение какъв предмет ще изучава или ще се прави, че изучава. Важното било, че ще се намира в Мадрид по някакъв повод и с достатъчно средства за съществуване. По-нататък знаел какво иска да прави.

Едва ли някой друг от великите писатели на деветнадесети век е бил така сигурен относно призванието си. И тази сигурност за него била основната движеща сила. Той щял да стане писател. Почти всичките му познати го смятали за непретенциозен и скромнен. И действително бил непретенциозен повече от нормалното. В компания често се показвал неподправено плах и както биха се изразили някои хора — chétif^[1]. Но скромнен не бил. Щял да стане най-големият писател в Испания на своето време. Въпреки всички тревоги и колебания на младостта, нито за миг не се усъмнил, че ще успее.

В такова състояние на духа се намирал на деветнадесетгодишна възраст, когато пристигнал в Мадрид. В такова състояние на духа се намирал и когато починал, стар, сляп, вече осъществил своето призвание. Бил си извоювал огромна популярност и успех, бил изпълнил онова, към което се стремял, и сега умира — странно и неизвестно защо — почти толкова беден, както когато започвал. Като

младеж не издавал никому намеренията си. Година след година се записвал прилежно в университета като студент по право. Година след година правният факултет съответно докладвал, че семестрите не му се зачитат поради отсъствия от занятията. Той успявал да скрие от семейството си своите намерения, макар че една от снахите му се досетила и станала негова най-възторжена поддръжница. Успявал също така да скрие заниманията си и от своите състуденти, което би било невъзможно, ако той беше един обикновен, непосредствен двадесетгодишен младеж.

Но не бил обикновен и непосредствен младеж. Когато се събирали с приятели на чашка кафе, цялото му държане излъчвало приветливост; той слушал, наблюдавал и се обаждал съвсем рядко — другарите му казвали, че не си отваря устата дори за да си поръча кафе. И все пак всички го обичали. През целия му живот, въпреки мълчаливата му затвореност, у него имало нещо кротко, благо. Имало присъствие. Не бил красив, но бил представителен, с гъста тъмна коса, непроницаемо лице, наблюдателни и пронизващи малки очи — ето още една прилика с Достоевски. Бил висок за испанец, строен, може би дори малко прекалено дълъг. Имал навика да преплита краката си под масата. В редките случаи, когато казвал нещо, гласът му бил сподавен и речта му не вървяла гладко.

Имал и друго качество, което още повече увеличавало неговата репутация като желан гост на събиранията на кафе (*tertulia*), увеличавало я необяснимо много за представите на един съвременен англосаксонец. Докато останалите младежи говорели с часове за политика, религия, жени, той си седял тихо в някой ъгъл и изрязвал птици от хартия. Благодарение на вярното си око и сръчни пръсти бил много добър в това занимание. Мигел де Унамуно, който съвсем не бил толкова привлекателна личност, колкото Галдос, вероятно е заимствал този номер от него. Унамуно се отнесъл твърде непочтено към славата на Галдос. Щом решил, че неговото собствено аз не е достатъчно признато, и той взел да изрязва птички от хартия.

Галдос освен това изрязвал от хартия и фигурите на прочути мадридски проститутки. С това си занимание се прочул дори още повече в студентските кръгове и получил прякора „*El chico de las putas*“. Казват, че тази фраза звучи необичайно на испански. Буквално

тя означава „момчето на проститутките“. Възможно е другарите на Галдос да са се опитвали да разберат къде и защо скита той.

Много дълго се опитвали да разберат и друго — каква професия ще си избере той. Дали няма да стане правителствен шпионин? Това предположение им се виждало напълно правдоподобно. Веднъж някой го видял да влиза в редакцията на вестник. Ясно. Този мълчалив, стеснителен, непроницаем Галдос възнамерявал да стане журналист.

И наистина станал. Но само като крачка по пътя. Назначили го едновременно в два вестника. Бил добър журналист, подобно на Дикенс, един от неговите кумири, и подобно на Дикенс работил като репортер в парламента. Използвали го също така да ходи из Мадрид и да събира разни истории. Това му донесло малко пари. Донесло му и познания. Макар и да бил роден на Канарските острови, скоро опознал Мадрид по-добре от кореняците мадридчани. По-късно никой — освен канарските патриоти, които се чувствали пренебрегнати — не го мислел за друго, освен за мадридчанин, но е известно, че в неговия чист кастилски говор се срещали няколко диалектни думи (от португалски произход).

Журналистиката ангажирала само част от неговата енергия. Той не си пилеел времето. Четял жадно, като всеки млад писател. И той като Достоевски и Толстой, само че с двадесет години по-късно, четял Дикенс, Балзак и Шилер — модните писатели за младите интелектуалци. Четял също така днес вече забравени испански автори. Трябва да помним, че потенциално големите писатели четат големи писатели, но не само тях. Често те се учат, за добро или за зло, от обикновените, преходните четива на своето време. Греъм Грийн е казал много мъдри и искрени слова за автори, които са му повлияли най-силно, но повечето от тях не са включени в университетските програми.

Наред с всичко друго, и преди всичко друго, младият Галдос пишел. Той не би бил дете на своето време, на литературния деветнадесети век, ако не бе започнал с пиеси, пиеси в стихове в стила на Шилер — един от най-опасните модели за подражание измежду всички майстори на перото. Галдос съчинил една драма в стихове за прогонването на маврите от Испания и някои други драматургични творби. Те никога не са поставяни на сцената и казват, че са ужасни. Интересна задача за сравнителното литературознание би било да се

види дали те са по-ужасни от пиесите на другите големи белетристи и поети на деветнадесети век.

Първата по-дълга публикувана работа на Галдос била преводът на „Посмъртните записки на клуба Пикуик“. Това било едно доста странно и смело начинание. Както знаем, Галдос не се научил да говори английски. Няма доказателство, че действително е владеел езика, но казват, че преводът му звучи съвсем добре. Бил публикуван във вестник „Ла Насион“. Дикенсовият език далеч не е от най-простите.

След това Галдос се заловил да пише романи. Той, така или иначе, щял да стигне дотам — бил прекалено интелигентен, за да не разбере какви са истинските му дарби. Но изборът му бил ускорен от чужди добри намерения — тоест добри намерения в обратната посока, чието предназначение било да го отклонят от писането и да го върнат към някаква добра, сигурна, почтена професия. Семейството му все още мислело, че той учи право, макар и не така целеустремено, както можело да се желае. Двадесет и четири годишен, Галдос се върнал в Лас Палмас за някаква ваканция (през целия си дълъг живот той щял да посети своя дом само още веднъж). Провели се семейни заседания под ръководството на майката. Можело ли да се съчетаят правото и литературата? Общото мнение било не, като само снахата, която била половин американка, изразила несъгласие. Галдос не изяснил, че му е все едно дали ще стане адвокат или санитарен инспектор. Споровете продължили. На някой му хрумнала идея. Защо да не съберат общо пари и да изпратят Бенито на разходка до Париж?

Кой знае защо, решили, че това ще го пренасочи към правото. Галдос мълчал и си мислел, че точно този резултат най-малко можело да се очаква. От друга страна, и това го накарало да се обади веднъж-дваж, си казал, че разходката до Париж е чудесна идея. Чудесна заради неговите собствени планове. Именно по време на това пътуване действително разбрал Балзак и осъзнал с какво трябва той самият да се занимава в тоя живот. Подобно на Балзак започнал с исторически роман. Книгата не била исторически романс, каквито било модно да се пишат тогава, но действието ѝ се развивало в миналото. Той все още не стигал до най-дълбоките си творчески извори. Трябвало да минат още десет години, докато се опита да съчетае своята обществена с психологическата си прозорливост, така че да може да изследва и

описва живота наоколо си. Тогава именно настъпил неговият велик период, който обхванал само няколко години от дългата му литературна кариера, но през който той извоювал своите триумфални успехи в областта на реализма.

Освен през този период у него се борели противоречиви мисли. Бил абсолютно уверен, че ще е големият писател на Испания; но повечето от книгите, които пишел, не подхранвали у него тази увереност. Засягал се от критиците, по което не се различавал кой знае колко от други автори: Толстой пренебрегвал мнението им, но повечето писатели нямат Толстоевия характер. Освен това, и преди всичко, Галдос живеел в общество с блестящо минало, при това минало, което в ретроспекция изглеждало още по-блестящо, отколкото е било в действителност. В сравнение с останалите страни от Западна Европа Испания на Галдос живеела в застои и хората като него се стремели неудържимо към някакво по-добро бъдеще.

Външно погледнато, през целия живот на Галдос Испания непрекъснато се променяла в политическо отношение, прогонвала монарси, опитвала се да стане република, възстановявала династии, играела си с институции. Галдос не вярвал в институциите. Още от ранната си младост бил либерал и останал такъв до смъртта си. Обичал всичко, свързано с Испания — езика, природата, хората от мадридските бордеи, понякога дори анахронизмите. Бил изключително предан патриот. Познавал историята и политиката по-добре от повечето други писатели. Жадувал за национално възраждане. Но се отнасял скептично към политическото разрешаване на въпроса. Също както Достоевски в Русия, вероятно смятал, че това възраждане може да дойде само чрез вътрешна промяна в самите хора. И макар да изглеждал скромен, вярвал, че именно той ще даде началото на това възраждане чрез собствените си романи.

Днес ни се струва странно, че един толкова мислещ и скептично настроен човек е можел да храни подобна илюзия. Може би ще е добре да си припомним, че имало нещо много общо между Испания от деветнадесети век и Русия от деветнадесети век. Но все пак съществувала и една дълбока разлика. Испания била имала велико минало. Русия щяла да има велико бъдеще; по всеки друг въпрос руснаците спорели помежду си, но само не по този. Инак, по отношение на жизнения стандарт, и двете страни били векове назад от

Англия, Германия и Франция. Техните интелектуалци много добре разбирали това, когато тръгвали да пътуват в чужбина. Тогава не било прието да ходят до Съединените щати, а именно там са щели да се почувстват още по-потиснати.

И в Испания, и в Русия мислещите хора били разделени от политиката. Политиката щяла да ги спаси, само че чия политика? Литературните спорове трябвало да бъдат политически. Може би като резултат те се гордеели със своите идеи и невероятно много вярвали в тях и в печатаното слово. Волята, интелектът и печатаното слово можели някак си да доведат до промяната. Галдос бил сигурен, че като казва на хората истината за самите тях чрез романите си, ще може да ги поведе.

Един от пътищата, по които можел да ги поведе — и това щяло да бъде неговото най-ясно и категорично послание, — бил срещу църквата. Именно църквата, със своята ненакърнена средновековна власт и черно невежество, задържала развитието на Испания. Галдос бил непоклатим антиклерикал. Но колкото и невероятно да звучи, той бил същевременно човек с остро религиозно чувство. В някои от неговите по-късни романи, най-вече в „Насарин“, това чувство е особено силно. Подобно съчетание на антиклерикална свирепост и религиозно чувство не би се сторило странно на много западноевропейци. Галдос бил за католицизъм лишен от украси, суеверия, самодоволство и власт. Насоката, която взе испанският католицизъм през последните двадесетина години, може би щеше да го изненада, а може би щеше и да му хареса и той щеше да я приеме.

Първият исторически роман „Златният извор“, чието действие се развива през периода 1820 — 1823, се занимава със специфичните за един испански либерал проблеми. За да може да го публикува, той трябвало най-сетне да бъде наясно със семейството си. Бил на двадесет и седем години. Осведомил ги, че ще стане писател и нищо друго, освен писател. Изкарвал прехраната си като журналист, но нямал достатъчно пари, за да плати да се издаде романът му. За огорчение на майка му Мадрина, снахата, половин американка, която била най-близкият му човек от цялото семейство и негова предана почитателка, веднага му предложила необходимите пари. В същност Галдос никога не е бил действително беден в Мадрид, никога не се е намирал в положението на младия Балзак или младия Достоевски. А много скоро

щял да бъде съвсем добре в материално отношение, поне за испанския стандарт.

Да искаш да издадеш роман в Мадрид през 1870 година, съвсем не било окуражителна перспектива. Авторите на популярни любовни романчета публикували книгите си на месечни свезки, които се продавали само на абонати. За да може един начинаещ да издаде своя книга с твърди корици, той трябвало да заплати първоначалните разноси и да убеди книжарите не толкова да купуват екземпляри, колкото да ги излагат. Така станало и с първия роман на Галдос, но после няколко месеца наред не се случило нищо повече. Тогава той направил реклами на книгата си чрез един от вестниците, в които работел. И имал късмет. Двама-трима от влиятелните писатели разбрали за книгата и я прочели.

Галдос бил открит. Заговорили за него. Всичко това напомня за начина, по който бил приет „Бедни хора“ на Достоевски. Интелектуалците либерали били малочислени, но тяхното мнение се зачитало; а те казали, че в Испания се е родил голям писател. Първата му книга „Златният извор“ не се продала в много екземпляри. Но скоро след това Галдос станал писателят, чиито романи се търсели най-много в Испания. Неговата идея за темата на произведенията му отговаряла на надеждата му за национално възраждане и същевременно носела пари. Той се потопил в испанската история. Испанската история от деветнадесети век била нещо, което народът трябвало да научи достоверно, без фалшив блясък, но все пак с чувство за собствено достойнство. Той можел да му я разкаже в една поредица от романи. Започнал поредицата през 1873, когато бил на тридесет години; написал десет романа, след което още една поредица от десет романа — и всичките тези двадесет книги създал за шест години. Това била първата част на „Национални епизоди“.

„Епизодите“ започнали стремително — с романа „Графалгар“. Втората книга била „Дворът на Карлос IV“. Галдос се превърнал във фигура с национално значение. Десетте романа от първата поредица се появили със забележителна скорост, десет в продължение само на две години. Те били забележителни и на външен вид, тъй като кориците им били украсени с националния флаг. Книгите докосвали надеждите на Испания. За такова нещо именно си била мечтала образованата общественост.

Историята била сигурна работа. Галдос бил добросъвестен и ерудиран човек и макар че не прикривал собствената си идеологическа позиция, не изопачавал фактите. Като всеки добър писател използвал не само природните си дарби, но и действителния живот, за да подхранва своята проникателност, която, макар и не особено силна в ранните романи от „Епизодите“, вече била оформена.

Тъй като вече бил национален герой, Галдос много по-трудно можел да стане и интернационален. Испания била изостанала, слаба държава, настрана от главните събития. Никой в Англия или Франция нямало да се интересува от някаква си поредица романи с исторически сюжети, които те нито познавали, нито искали да опознаят. За какво бил целият този шум? Някои английски и френски издатели направили плахи опити да публикуват преводи на книгите, непосредствено следващи първите двадесет „Епизода“. Опитите се оказали неуспешни. Ако първите преводи на творби от някой чужд писател не се харесат, след това много трудно може да се събуди интересът към него. Така големите романи на неговата зрелост, писани през следващото десетилетие, когато той бил между четиридесетте и петдесетте, останали незабелязани в Лондон и Париж, а шедьоврите му бяха преведени както трябва едва преди няколко години.

Затова пък в Испания тридесетгодишният Галдос вече бил известен като изразител на мнението на либералите и като техния най-високо професионален писател. Ако оставим настрана една негова особеност, за която ще стане дума по-нататък, той работел крайно дисциплинирано. И нямало как иначе, щом написал общо над осемдесет романа, а вече към края на творческия си път и над двадесет пиеси.

Никой не може да напише осемдесет романа, някои от които доста обемисти (шедьовърът му е малко по-дълъг от „Братя Карамазови“), ако не се залови здраво за работа. Галдос се заловил здраво за работа. Работел с методичността на Тролът, като пишел по все повече и повече часове на ден и все повече и повече страници. Както е при всички големи професионалисти, работната му практика вероятно би поразила неговите романтично настроени почитатели като твърде прозаична. Ставал в зори. Кафето и топлото мляко го чакали на работната му маса. Както много други писатели държал масата му да бъде абсолютно подредена и всичките му книжа да се намират на

точно определените си места (същото важало за Балзак, Дикенс, Достоевски и Толстой). Тъй като не бил женен, за домакинството му се грижели две от неговите сестри, които поддържали педантична чистота и гледали да няма никакви излишества.

Още с първите глътки кафе той започвал работата си. Притежавал точна памет, зрителна и словесна, така че нямало защо да препрочита онова, което бил написал предния ден. Веднъж щом преодолее най-трудното — тоест щом книгата потръгнала, — започвал да пише методично и равномерно. Пишел до един часа. Следвал скромен обяд със сестрите, по време на който той не говорел. Думи, храна, алкохол, забавления — такива неща не се прахосвали в дома на Галдос. Остатъкът от деня бил лично негов. Разписанието, по което се движел, било методично като писането му — привечер посещение в кафене, вечеря в ресторант, — но именно така намирал време за единствената странност на характера си.

Тъй като бил добър професионалист, не оставял практическата, издателската страна на случайността. Сам повел рекламната кампания за първите „Епизоди“. Националното знаме върху корицата било негова идея. Повечето от идеите за следващите издания също били негови. Някои хора, особено ония, които обичали да се прекланят пред знаменитостите, смятали, че една възвишена личност като него е много далече от такива земни неща като парите. Към това трябва да се отнесем леко скептично. Той може и да не е бил особено практичен при сключване на договорите си, но с положителност не е бил чужд на желанието да привлече и задържи колкото може по-голяма читателска публика. Това било крайно наложително както за каузата, така и — тук той не се самозаблуждавал — за самия него. Никой испански писател не можел да очаква, че ще получава за книгите си онова, което са получавали Дикенс или Тролъп, но от тридесетгодишната си възраст нататък Галдос печелел доста добре. Освен това за всеки писател от деветнадесети век числеността и предаността на неговата публика имали дълбоко емоционално значение. Неприятно било да четеш мъгляви рецензии за книгите си, но много по-лошо било да наблюдаваш как читателите ти намаляват.

„Национални епизоди“ му донесли слава и пари, но той все още не бил използвал своите най-дълбоки източници. Едва на тридесет и осем годишна възраст вече можел да започне. Това било в 1881 година,

когато публикувал първия от своите „Съвременни романи“. Не намерил за тази поредица заглавие, равностойно на „Човешка комедия“, и с привичния си литературен такт се задоволил с най-обикновеното. Тъкмо за тази поредица се учил най-много от Балзак. Имал почти всички дарби, за да направи за Испания това, което Балзак направил за Франция. Дори допуснал подобни грешки, като например от време на време по някое нелепо обобщение. В „Национални епизоди“ вече бил използвал герои, които се повтарят от книга в книга, и вероятно още по онова време е имал ясно оформена идея за тази панорама на своето съвремие.

По принцип бил по-сдържан от Балзак. Далеч не бил толкова ексцентричен. Не губел чувството си за реалността, което при него трудно можело да се поклати. Балзак знаел много. Галдос също. Що се отнася до познаване на човешките същества, едва ли може да се каже кой е бил по-добър. И двамата имали изключителна възприемателна способност — тоест притежавали проникателност, интуиция, житейски опит, всичко това свързано в една обща хармония. Балзак умее по-добре да се пренася мислено в бъдещето, отчасти защото опростявал нещата повече, но и Галдос, в разцвета на творческите си сили, придобил това умение в достатъчна степен. Що се отнася до социалния обхват, предимство, макар и слабо, имал Галдос. Балзак познавал чудесно по-голямата част от парижкото общество. Галдос също мадридското, само че, за разлика от Балзак, той бил сведущ и по отношение на неговите най-низши слоеве. Никой друг писател не е познавал един голям град така добре и на толкова много различни нива. Балзак пишел майсторски за аристокрацията, буржоазията, интелектуалните кръгове и занаятчиите. Галдос бил отлично запознат с цялото общество, от аристокрацията до кипящата от негодувание беднота, като при това ни най-малко не бил заслепен от бомонда.

Макар и да не е чак толкова важно, но той знаел града с географска точност, улица по улица. Испански изследователи като Педро Ортис са чертаели карти на местодействията в неговите романи. Джеймс Джойс бе заявил, че нямало да има значение, ако разрушат Дъблин. Той можел да бъде възстановен по текста на „Одисей“. Подобно самохвалство не било в стила на Галдос, но той е можел да каже същото за Мадрид, и то с по-голямо основание.

Най-голямата заслуга на Галдос са неговите „Съвременни романи“. Международното признание, към което той така упорито се стремял, но не успял да получи приживе, не може да бъде достатъчно голямо, ако не се прочетат и разберат както трябва най-добрите романи от тази поредица.

Първата книга, „Обезнаследената“, е може би най-доброто въведение към Галдос за английски говорещите читатели. Повествованието не е така наситено със събития, както в някои от следващите романи, но почти всички характерни достойнства вече присъстват и тук. Главната героиня е девойка (един от чудесните женски образи на Галдос), която живее в непретенциозен провинциален дом, но ѝ е внушено, че е незаконна внучка на някаква дама от висшата аристокрация. Момичето, Исидора, има обективни причини да вярва в истинността на тази история. Нейният баща (който, ако историята е вярна, не ѝ е баща) и един неин чичо, фантазьор и скъперник, са ѝ показали някакви документи.

Самата Исидора е готова да вярва във всичко това. Тя е великодушна, романтичка, честолюбива, сигурна, че този скромнен дом не е подходящото за нея място. Макар и бедна, тя се големее и харчи безразсъдно, подобно на други Галдосови героини. В началото на книгата преобладават нюанси на типичното за испанските писатели увлечение да говорят за пропастта между фантазията и действителността, нюанси, умишлено заети от Сервантес и Калдерон. Скоро след това обаче ние се потапяме в характерните за Галдос образи и социална сцена.

При една умело видяна от писателя среща предполагаемата баба маркиза казва на Исидора да не бъде толкова глупава и наивна. Но нищо не може да убеди Исидора, която завежда дело; докато се бори за, както сама смята, своите права, тя си намира любовник, тъй като е чувствено момиче и както повечето Галдосови героини изпитва нуждата да се посвети изцяло на някой мъж. После я поема друг любовник, защото само по този начин тя може да оцелее, докато приключи делото. Най-накрая бива принудена да разбере, че тези нейни безценни документи са фалшифицирани от побъркания ѝ баща. Ударът е съкрушителен. Тя намразва своята лелеяна мечта със същата страст, с която някога се е стремяла към нея. Всичко това звучи мелодраматично, но всъщност е написано изключително сдържано.

Исидора остава без пукната пара и не умее да върши нищо. Няма какво друго да прави в Мадрид от 1870-те години, освен да стане проститутка.

Навсякъде в „Съвременни романи“ действието се развива на фона на испанската история от времето на Галдос. В „Обезнаследената“ хората коментират абдикирането на един крал и онази неоправдана надежда, която съпътства президентските избори в САЩ, говорят за възвръщането на Бурбоните. Както е типично за Галдос, и тук някои глави с второстепенна важност оживяват книгата. В това отношение той се учи не само от Балзак, но си позволява да подражава леко и на своя друг кумир, Дикенс. В книгата се говори за чудесното сиромашко семейство Релимпю, което прилича на някакво смекчено и полуреалистично семейство Микобър, а тяхната коледна вечеря е Дикенсова по дух, но е наситена с още по-силна ирония. Има и едно не толкова успешно копие на Съркъмлокюшън Офис, угнетяващо и потискащо, но не така живописно, макар че Галдос е бил по-наясно от Дикенс как точно действа едно учреждение. Прекрасният млад доктор Микис сигурно дължи нещо на Балзаковия Бианшон, но той е един от най-добре изградените образи в книгата; това значи твърде много, тъй като персонажите на Галдос рядко не са триизмерни.

Перипетиите на братчето на Исидора са разказани с клиническа точност: такива именно са били схватките между бандите гаврошовци в Мадрид, погледнати от близко разстояние.

Няколко интересни романа са посветени на дребната буржоазия, като например „Мъка“ и „Госпожа Брингас“. „Фортуната и Хасинта“ обхваща много по-широк социален кръг и въобще е по-съдържателна и по-дълбока от написаните преди и след нея книги. Галдос я създал между четиридесет и две и четиридесет и четири годишната си възраст и я публикувал на четири части, всяка от които била по-голяма от един стандартен за двадесети век роман. Цялата творба има скромното подзаглавие „Два разказа за омъжени жени“. И то отговаря на истината; ала както и самият автор знаел много добре, това не е всичко. Галдос не очаквал и не получил възторжени отзиви. Но тъй като все още се ползвал с голяма слава, не го и критикували; просто никой не го похвалил. По принцип той се обиждал от мнението на критиците. Този път обаче не се обидил. Знаел, че дори да не бил написал нищо друго, това негово произведение било достатъчно.

Той изследва своите две героини с любов, но без да ги щади. Както всички женски образи в неговото творчество, те са обрисувани живо и реалистично. Техните бракове, единият нещастен, другият — пагубен, са описани със същата любеща, безпристрастна безпощадност. Цялостният ефект не е потискащ, освен ако не е потискащо изключително дълбокото опознаване на човешките същества. Пред нас е животът такъв, какъвто го живеят хората, изобразен смело, сведущо, интересно.

Бракът на Хасинта с нейния братовчед Хуанито е сполучлив не само според нормите на висшата мадридска буржоазия, към която те принадлежат, но и от лично нейна гледна точка, тъй като тя е влюбена. Хуанито е очарователен, лекомислен младеж, който се харесва на жените и който може да бъде добър, стига това да не му струва много. Той е наследник на богатство, натрупано от търговия с манифактурни стоки. Галдос, който умее да ни заинтригува, щом нещо му е интересно и на него, описва с професионална вещина търговията в Мадрид от средата на деветнадесетото столетие. Той я познава по-добре от Хуанито, тъй като младежът не се занимава с нищо друго и не е способен на нищо друго, освен да се забавлява с момичета. Известно време неговата млада съпруга е щастлива. Жизнерадост лъха от разказа за първите месеци от съвместния живот на младите съпрузи, техните ежедневни радости и сръдни. Този брак е описан по-реално в сравнение със сходния брак на Облонски от „Ана Каренина“ донякъде заради това, че Галдос е имал отношение към домашния живот, включително и към най-обикновените и най-глупави подробности.

Още преди сватбата вниманието на Хуанито било привлечено — и дори нещо повече — от едно друго момиче, Фортуната. Веднъж, когато се скитал из бордеите, той забелязал красива, снажна млада жена, която ядяла сурово яйце. Тя излъчвала жизненост, чувствена жизненост, на която Хуанито можел да отвърне, но и много други неща, на които не можел. Произхождала от най-бедните среди. Родителите ѝ починали, когато била на дванадесет-тринадесет години. Останала без подкрепа. Появил се един мъж, след него други. Не била влюбена в никой от тях, но с някои ѝ било приятно.

На двадесет и две-три години, когато срещнала Хуанито, тя нямала кой знае какви задръжки. За пари не се продавала, но била готова да се отдаде за любов. Дотогава не била обичала и бързо се

влюбила в Хуанито със същата всеотдайност, с която го обичала и неговата непорочна млада съпруга. Чувствата на Хасинта ни най-малко не били хладни, но в нейната любов имало нещо майчинско; тя копнеела за дете, но не можела да зачене. Докато любовта на Фортуната била еротична, жертвоготовна и всепоглъщаща.

Антитезата между двете героини е основата на цялата тази обемиста книга. Хуанито дава на Фортуната достатъчно пари, за да живее, и от време на време я посещава. Тя има две деца от него. Първото умира. Фортуната вярва пламенно на неговите обещания. От друга страна, Хасинта, която полека-лека открива, че Хуанито си има любовница, също вярва, че тази връзка е на приключване. Има редица дълбоко проникновени пасажии, в които се вижда колко променливи могат да бъдат човешките емоции — как ревността на влюбения може да изчезне в миг и да бъде заменена с пълно доволство и сигурност. После ревността се връща отново. Същото става и с угризенията на съвестта, отведнъж заличени от чувството за невинност.

Хасинта обаче е много по-съдържателен човек от своя съпруг. В края на книгата, когато Фортуната умира след смъртта и на второто си дете, Хасинта вижда Хуанито в истинската му светлина, без да храни капчица илюзия спрямо него. Сега тя вече е господар на чувствата си.

В романа има голям брой действащи лица и всички тях Галдос изследва и представя със свойствената си смесица от проникновение, ирония и уважение. Всяко човешко същество е човешко същество, дори и когато, както се случва понякога, това е едва ли не единственото му качество. Въпреки сложността и объркаността на романа, в техническо отношение той е изработен майсторски, макар че, попаднал под впечатление на цялото, човек престава да обръща внимание на тези неща; всъщност точно това вече е една твърде висока оценка за техническото умение на автора. Тук Галдос не е използвал редица технически похвати, които откриваме в други негови романи, като например да пише някои сцени така, сякаш са отделни пиеси. Както в „Обезнаследената“, макар че там случаите са много повече, така и тук неговите герои понякога се изразяват чрез вътрешен монолог — по-късно този метод става известен под името поток на съзнанието, между другото доста подвеждащ термин. Един такъв твърде типичен вътрешен монолог четем, когато богаташът англофил Морено, безнадеждно влюбен в Хасинта, върви от Хайд Парк до

Кромюел Роуд, което впрочем е доста странно за един толкова мадридски роман.

Галдос не е използвал за книгата своите драматургични текстове, но някои от основните епизоди са готови направо за сцената. Той е бил роден драматург и това си личи в най-важните диалози. Някакъв нещастник, вероятно импотентен, обожава Фортуната и иска да се ожени за нея. След като Хуанито я напуска, очевидно завинаги, тя бива принудена да приеме любовта на този човек, за да си възвърне достойнството. Бракът им е истинска трагедия. И двамата по душа са добри и биха искали да бъдат добри. Той е неудачник, полуинтелектуалец. Тя чете съвсем слабо, а да пише не може. Двамата нямат почти нищо общо. Преди да се оженят, Фортуната се опитва да му обясни какъв е бил нейният живот и какви чувства изпитва към Хуанито. Има и една по-мрачна сцена, след като тя вече се е омъжила за този човек и го е напуснала. Неговият брат свещеник се опитва да я накара да се върне.

Техният разговор сякаш е взет от Достоевски. Свещеникът, който не е напълно безкористен, и именно в това се състои неговата духовна драма, ѝ говори за необходимостта от изкупление. Тя само е чувала тази дума и все пак някак си разбира какво има предвид той. На нея религията въобще не ѝ е ясна, но сега слуша думите му така, сякаш са музика. Цялата тази сцена е изключително вълнуваща и силна.

Едва ли Галдос е чел Достоевски, чиито творби са стигнали за първи път до Испания няколко години след като била публикувана „Фортуната и Хасинта“. Но той познавал много добре лекциите на Емилия Пардо-Басан върху руския роман. Достоевски и Галдос определено имат нещо общо. Фортуната обаче таи в себе си едно убеждение, което би било чуждо на Достоевски. И тъкмо то обърква свещеника. А е съвсем просто. Това е убеждението, че тази любов, нейната любов към Хуанито, не може да е грешна.

Когато книгата била публикувана за първи път, обвинили Галдос, че се е впуснал в натурализъм а ла Зола. За да се обори това погрешно схващане, е необходимо да му се отдели повече място, отколкото можем да си позволим тук. Линията, отделяща реализма от натурализма, е твърде неясна. Литературните категории са по-прости и по-шаблонни от произведенията, които те се опитват да определят. Съвършено вярно е, че Галдос е събирал повече фактологически

данни, правел е по-дълги списъци на мебели и на женски дрехи, отколкото би могъл да си позволи един писател през 1978 година, дори и да е също толкова напорист и любознателен като него. Впрочем той е събирал по-голямо количество такъв материал в сравнение с другите писатели реалисти от неговото столетие, като се изключи учителят му Балзак. Но Галдос — и това е разликата между реализма и натурализма — винаги тълкува нещата, пречупвайки ги през своите собствени познания.

Докато такова нещо при крайния натурализъм няма. Натурализмът на Зола не е краен и затова е интересен. Но много от заклетите натуралисти стигат до крайност, та дори и отгатък, изправяйки ни пред възхитителната перспектива да се сблъскаме с цял куп неосмислени, объркани факти. Това в никакъв случай не може да важи нито за Галдос, нито за Балзак. Например във „Фортуната и Хасинта“ Галдос си позволява една глава, наречена „Кафеджийски навици“. В тази глава има сцени, които са свързани с темите и множеството повествователни линии, но в началото тя представлява описание на нравите в кафенетата, на това как в Мадрид по времето на Галдос компаниите се местели от кафене в кафене, като всички тези заведения не се различавали едно от друго. Подобно описание би могло да представлява досаден натуралистичен конгломерат. Но при Галдос далеч не е така. Както винаги наблюдателен, той оглежда тези явления и после разсъждава върху тях. Също както едно поколение по-късно би направил и Пруст.

Тези размишления доставят приятна отмора от наситените с напрежение многобройни човешки истории. Галдос се вглежда в героите си внимателно и надълбоко. Те са човешки същества като самия него и тъкмо в този смисъл собствената му личност е сложила своя отпечатък навсякъде. В нито един момент той не е сантиментален. Както мъдро бе отбелязал някой, сантименталността се изразява в това да пропускаш някои неща. Изграждайки своята кулминационна точка — а той е последният човек, който би пожелал да избегне една такава точка — Галдос не пропуска нищо, дори и такива неща, които според някой не толкова добър писател и реалист биха отслабили въздействието. В края на „Фортуната и Хасинта“ Фортуната е на смъртно легло. Тя не може да кърми новороденото си бебе. Съдбата ѝ е ужасна. В моменти на просветление тя се опитва да направи нещо, за

да намери човек, който да се грижи за детето ѝ; иска да изпрати бележка до Хасинта. Това е драмата на нейната високо емоционална натура. Описана е много съдържано и трудно може да бъде прочетена без вълнение. Но тъй като писателят не пропуска нищо, той не забравя, че у Фортуната наред с останалите бурни чувства има и известен бедняшки снобизъм. Една приятелка ѝ разказва за някаква богата посетителка: „И знаеш ли какво каза на Пласидо (прислужник в дома на Хуанита), когато си тръгвала? Че е наредила, ако искаш нещо, желанията ти да се изпълняват“.

„Естествено — казва Фортуната, обхваната от простодушна гордост. — Пласидо е слуга в къщата и още от малък не е правил нищо друго, освен да изпълнява заповедите на богатите...“

Галдос винаги е озадачавал читателите си не само по негово време, но и днес, откъде познава така добре, с такива подробности и сигурност, бедните и отритнатите, евтините проститутки и отрепките от бордеите.

Да проникнеш в домовете на бедните чиновници, не било особено трудно; Дикенс и Достоевски са успели. Но цялата тази сбирщина от света на Фортуната — как я е опознал Галдос? Отговорът е прост. По възможно най-прекия начин. Галдос е бил страстен поклонник на жените. При това, изглежда, са го привличали най-вече жените от низшите обществени кръгове — проститутки, полупроститутки, жените от бордеите, които били чували за този симпатичен, добър, богат и щедър мъж. Той не търсел постоянна връзка. Имал е няколко високопоставени любовници, но, изглежда, много ловко е успявал да се измъкне от тях. Всичко у жената му харесвало, но преди всичко обичал нейната плът, и то когато я получавал лесно и начаса.

Всичко това пазел в абсолютна тайна. Давал много интервюта, но говорел за литература и политика, не за себе си. Когато четем интервютата с него, взети от американски и английски журналисти, получаваме впечатлението, че те са налучквали нещо такова. Някои от приятелите му се догаждали, особено неговият съдружник във фирмата, която издавала книгите му. Този съдружник не можел да не забележи, че Галдос непрекъснато тегли от фирмата необяснимо големи суми за човек, който води такъв скромен живот.

Когато петдесетгодишният Галдос изпаднал във финансови затруднения, които с времето ставали все по-сериозни и по-сериозни, макар че той все още бил най-преуспяващият испански писател, и други хора започнали да се досещат. Възможно е още на младини неговите приятели студенти да са го подозирали в такова пристрастие — поне прякорът, който му измислили, дава основание за това.

Тази страст, привичка, необходимост или както и да я наречем, си имала свое място в режима на неговите дни. Празнината в дневния му ред, която дълго време озадачавала домашните му, днес вече не е празнина. Цяла сутрин пишел — това била неговата първа необходимост. В един часа скромен обяд, на който присъствали и неговите сестри, без обаче да смущават мислите му — също като в дома на благочестив свещеник. Преди да удари два часът, той излизал всеки следобед в продължение на десетилетия; излизал сам, докато отпаднал физически и тогава го придружавал един верен и дискретен слуга. Ако давал някакво обяснение вкъщи, то било — „по работа“, „по издателски дела“. В творчеството на Галдос има няколко намека, които могат да се приемат като прикрити шеги по негов адрес.

Две жени си разказват своите любовни похождения. Едната, Аурора, приятелка на Фортуната, се оплаква, че ергените, особено заможните ергени, са големи егоисти. Уреждат си срещите посред бял ден, в два следобед. Ама че час!

Това е Галдосовият час. Известно е, че той имал две-три скривалища в Мадрид — взети под наем стаи, където можел да приема любовниците си. Имената на повечето от тези жени са предадени на забвението, явно завинаги. Вероятно са били неграмотни и не са си водили дневници. Фортуната четяла, макар и трудно, но не можела да пише. Естествено, в колекцията на Галдос е имало някоя Фортуната. Той разказва за нея съвършено достоверно, предава до най-малките подробности нейните простички и честни обяснения за това колко малко знае (според нея Дева Мария, Исус Христос и св. Петър са добри хора, но нищо повече). Тя пита какво означават някои по-дълги думи и не може да ги произнесе. За един писател романтик не би било трудно да създаде образа на някой пълен дивак, но тук този дивак е взет от живота. Можем да се обзаложим, че някой ден, както се е разхождал из бедните улички и е наблюдавал всичко наоколо си, той е зърнал снажната фигура на момиче, което яде сурово яйце.

Както споменахме, той не се е ограничавал само с жени от бордеите. В живота му е имало една приятна и образована шведка, Хуанита Лунд, с която поддържал, макар и не съвсем редовна връзка с години. Имало е и една не толкова приятна, но по-колоритна испанска графиня, Емилия Пардо-Басан, която притежавала литературни дарби и била нещо като испанската Жорж Санд, с книгите, мъжете и всичко останало. Била писателка, при това доста добра. Пишела му дълги и цветисти любовни писма, които по-късно били публикувани. Нейният пламенен характер компенсирал липсата на физически прелести (била необичайно дебела). Галдос, който имал силно чувство за самосъхранение, изглежда, че почти не е писал любовни писма нито до нея, нито до някоя друга. Ако пък е писал, не са открити. От неговата кореспонденция, с която разполагаме днес, се вижда, че и в писмата си той е бил извънредно съдържан и предпазлив, както в разговорите си.

Подобно на Балзак и на много други писатели, които докосват емоционалните струни, Галдос получавал писма от обожателки. Някои от тези писма били направо предложения. По негово време жените в буржоазна Испания не водели чак толкова затворен живот, както смятаме. Без съмнение той приемал някои от тези предложения. Но никоя от тези връзки не поглъщала вниманието му дотам, че да попречи на неговите задължителни ежедневни посещения в Барнис Бахос^[2].

Той познавал тамошните улички и дворове както никой друг буржоа. Вслушвал се в речта не само на жените, с които имал отношения, но и на мъжете, на амбулантните търговци, просяците, дребните престъпници. Запомнял езика им и го използвал нашироко в своите романи. Вероятно се чувствал по-свободно с хората там, отколкото с компаниите в кафенетата.

Във всеки случай те го обичали. Той естествено представлявал необичайна гледка; веднага биела на очи неговата изпълнена с достойнство походка, когато минавал покрай порутените магазинчета, влизал през разхлопаните врати и се качвал по стълбите с липсващи стъпала. Неговият строг черен костюм изпъквал сред дрипите на тези голтаци, които си крещели един на друг, но никога не на него. Него те обичали. Естествено в тяхната обич имало и известно користолюбие. Много бързо разбрали, че той не само е щедър, но е и крайно небрежен

към парите си, както по отношение на своите момичета, така и на всеки, който е в нужда. Не можели да знаят, че същото важало и за неговите събратья по перо. В няколко свои романа Галдос с явно удоволствие и разбиране е скицирал образи на жени, които изпадат в материално затруднение поради това, че парите изтичат между пръстите им, сякаш са вода. Този дребен недостатък му е бил пределно ясен, тъй като и той го притежавал. Уж бил толкова благоразумен и предпазлив, уж харчел толкова малко за себе си, а пък парите изчезвали.

И въпреки всичко все още остава загадка защо се е забъркал в такава финансова каша. За себе си сигурно е харчел съвсем малко. Има предположения, че съдружникът му го измамил — в пристъпи на параноя самият Галдос вярвал в това — и офейкал с част от парите на фирмата. Всичко това противоречи на съществуващите данни, но все пак може би не е зле да се направи проверка на техните сметки. Подобна проверка би ни показала точно колко е печелел Галдос. Може да се окаже, че е печелел много по-малко, отколкото си мислим ние, които сме свикнали на писателските доходи в Америка и Англия. Ако е така, това би обяснило донякъде неговите парични проблеми.

Макар и да си уговарял срещи в своите тайни скривалища, той обичал също така да посещава своите любовници в техните жилища. Оттук именно идват и описанията на подобни интериори в неговите книги. Както винаги наблюдавал внимателно и се наслаждавал на вида и миризмата на ежедневно съществуване, независимо дали то било мизерно, разкошно или само приятничко. Изглежда, че обичал да чете коректури в стаята на една от своите любимки. Нищо чудно тя да е била прототипът на Фортуната. За нея сигурно е било много трудно да прочете някои думи. Той се заемал да ѝ ги обяснява и тъй като тя била весела по природа, я разсмивал.

Този негов своеобразен начин на живот накарал близките му да си зададат един въпрос. Той не се бил женил, но колко ли деца имал? Това никой не знаел. И до днес не знае. Известно е, че е имал поне една дъщеря. Той надраскал нейната рождена дата в бележника си и очевидно от време на време отивал да я види. Предполага се, че част от парите му са отишли за нея. Тя получила образование и се превърнала в умна и приятна на вид жена. Била спокойна, стеснителна и решителна. Когато той бил на смъртното си ложе, настояла да го види.

Сама се наричала Мария Галдос и години след смъртта му я канели на честванията на Галдос.

Знае се, че е имал и други деца, но не е известен броят им. Предполага се, че един от чиновниците в собствената му издателска къща е бил негов син. Другите вероятно са си живеели своя живот из бедняшките улички, като само от време на време най-мистериозно са получавали пари. Очевидно Галдос не е изпитвал по-голяма отговорност към тях, отколкото Толстой към незаконния си потомък, макар че Мария доста го объркала, когато се опитала да проникне в семейството му. Според някои испански източници той е имал поне шест деца, но според други — цифрата е много по-голяма. Най-вероятно никой никога няма да узнае това със сигурност.

Впрочем слабо е да се каже, че този негов начин на живот е бил своеобразен. Трудно бихме могли да си спомним нещо подобно за когото и да било от големите писатели, а и въобще всичко това е крайно необичайно. За Мопасан жените са били също такава натрапчива мания, но той е бил невъздържан във всяко едно отношение, докато Галдос във всяко друго отношение е бил образец на въздържаност. В скоби казано, Мопасан хванал сифилис и умрял на четиридесет и няколко години. Галдос не се разболял от сифилис и живял до седемдесет и седем годишна възраст, без, както ще видим след малко, да промени своите навици до самата си смърт.

Испански приятели са ми казвали безгрижно, че Галдос е имал две слабости, писането и жените, и че обяснението за скритата страна на неговото съществуване е чисто и просто биологично. Биологично, казват те убедено, като истински разумни хора от Средиземноморието. Добре, само че това звучи опростенчески. Галдос обичал жените и всичко, свързано с тях. Не само телата им, но и техния начин на мислене, техните вкусове. Огромно удоволствие му доставяло да гледа как една жена се облича и съблича и в това отношение не е единствен, но той също така заедно с тях се възхищавал от дрехите им.

Чудно е, че не е пожелал да има една постоянна връзка наред с всичките си други увлечения. Във „Фортуната и Хасинта“ той сякаш несъзнателно изпуска едно признание по този въпрос, макар че много малко писатели до такава степен са си скъпели признанията. В тази книга Хуанито казва, че единствено разнообразието от жени може да го подтиква към живот, и ние трябва да заключим, че това разнообразие

му служи като полов стимулатор. Без разнообразие не може да има пълноценен полов живот. Хуанито е безделник, докато Галдос е бил тъкмо обратното. Хуанито притежава твърде бедно въображение, докато Галдос — твърде богато. Нуждата от разнообразие е самоизвинението, което обикновено си намират безделниците без въображение. Да не би специално в това отношение Галдос да се е идентифицирал с подобни хора?

След като минал четиридесетте, започнал да получава обществени почести. Консервативните сили били против него. Със закъснение бил избран в Кралската испанска академия по език и литература. А тъй като бил обидчив, заел мястото си в нея едва години след това. Направили го член на Кортесите, както подобавало на най-известния писател либерал. Той най-добросъвестно посещавал заседанията, но само веднъж се изказал. Продължавал да бъде все така изключително стеснителен. Съществува мнението, впрочем твърде схематично, че тази негова стеснителност е била обратната страна на дързостта му с жените.

В Кортесите, където бил на особена почит, той, наблюдателен както винаги, се държал като най-обикновен член на партията си, предан, но безгласен. Много по-късно, когато се отказал от монархо-либерализма и станал републиканец, изкарал още една сесия в Кортесите и седял също така тържествено и мълчаливо като член на друга партийна групировка. Не можел да говори пред публика. Неговата практика била такава: много внимателно си написвал речта, дори и по някой съвсем дребен литературен повод, и карал друг да я прочете. Едва ли е имало човек, по-непригоден от него за обществен живот.

Не че не търсел обществено признание. Напротив, той жадувал за такова признание особено с напредване на възрастта. Бил болезнено стеснителен, но нека отново си припомним, че не бил скромнен. Пропътувал цяла Западна Европа, за да извоюва международна слава на книгите си. Един писател може да постигне това чрез появата на собствената си личност само ако има у себе си нещо от филмовата звезда, какъвто е бил Байрон или какъвто е днес Евтушенко. Галдос нямал особен успех. Но той не се отказвал лесно нито от творческите, нито от обществените си амбиции. И едните, и другите представлявали органическа част от него, нищо че е бил толкова непретенциозен.

Неговите творчески амбиции, благородни, но ненаситни още от самото начало, го отклонили от съблазнителната популярност към сравнителния неуспех на „Фортуната и Хасинта“, макар че книгата постепенно си пробила път. Амбициите му не стихнали с приближаването на петдесетте. Не било малка работа да обновиш испанския роман. Сега неговата задача била да обнови испанската драма. Той чувствал, че е написал най-добрите испански романи и че ще е хубаво да се опита да напише и най-добрите пиеси.

И така, създал двадесет и една пиеси, като започнал в началото на деветдесетте години на миналия век и свършил през 1918, на седемдесет и пет годишна възраст. С някои от пиесите си пожънал огромен успех (тоест според представите в Испания, където една пиеса не се играела дълго време), с други стигнал до пълен провал. Станал най-известният драматург на испанската сцена. За човек с неговия характер премиерите означавали страхотни мъки, страхотни дори в сравнение с тези на който и да било друг драматург. Той седял зад кулисите и пушел цигара след цигара, не можел да говори, не можел да разбере нищо. В скоро време повечето хора в Испания и Латинска Америка го познавали по-добре като драматург, отколкото като романист. Тук един англосаксонец е в неизгодно положение. Пиесите на Галдос не стигнали до нашата сцена и не може да се каже как биха били посрещнати те у нас по онова време или как бихме ги възприели ние, ако се поставят днес.

В неговите романи има епизоди със силно драматургичен характер, в най-добрия смисъл на думата. Той е бил майстор на драматургичния диалог, който е съвсем различен от натуралистичния. Сценичните адаптации на тези романи вероятно биха имали успех, впрочем известно е, че професионални драматурзи са инсценирали негови книги с успех. По това, което знаем от втора ръка за пиесите му, изглежда, че те не са били от същата величина като най-добрите му романи. Подобно на други писатели реалисти, впоследствие насочили се към сцената, като например Хенри Джеймс, той може би е приел тази форма прекалено несериозно, въпреки силното си литературно съзнание. Тоест може би пиесите му са прекалено механични и абстрактни, докато неговите романи дълбаят в същността на непредсказуемите мотиви за човешко поведение; може би е бил прекалено повествователен и прекалено очевиден е пропагандирал

идеите си. Такова впечатление се създава от сведенията за неговата най-успешна пиеса „Електра“, превърнала се в нещо като национален химн за либерална Испания. Погледнато обективно или през призмата на една по-различна култура, тя звучи като чиста антиклерикална мелодрама — свещеникът злодей, невинното момиче, изолирано в манастир. Испанците казват, че в тази пиеса Галдос се проявява като техния Ибсен. Вярно е, че не познаваме произведението, но въпреки всичко трудно можем да повярваме на едно такова твърдение.

Във всеки случай пиесите увеличили националната му слава. Той имал и две други причини за желанието си да покори театралната сцена. Едната била, че пиесите се разпространявали по света по-бързо от романите и може би най-после щял да види осъществена своята заветна мечта, тоест шумен успех в Париж. Това не станало, макар че завоювал успех из цяла Латинска Америка. Втората причина била, че пиесите носели пари.

Това станало, макар че и тези пари не разрешили финансовите му проблеми. След петдесетгодишната му възраст неговите парични дела се влошавали все повече и повече и на стари години той изпаднал в крайна нужда — поради обстоятелства, свързани с личния му живот, както деликатно писали озадачените биографи след смъртта му.

Колкото повече печелел, толкова по-силно се оплаквал от безпаричие и толкова повече сякаш обеднявал. Както вече казахме, тук има някаква все още неизяснена тайна. Колко печелел? Положително повече от Достоевски, но бил непрактичен като него и ставал все по-разточителен по отношение на тайнствените си навици. Наред с пиесите продължил да пише и романи, тъй като неговата творческа страст, както и другата му всепоглъщаща страст не намаляла. За да спре водопадите от дългове, той създал трета поредица от своите „Национални епизоди“, като се надявал да получи значителни парични постъпления. И наистина ги получил, но те не спрели водопадите за дълго. Всеобщото мнение е, че третата поредица е чиста халтура, макар някои неконформистки гласове да твърдят, че тези романи са много по-добри от романите от първите две поредици и че са дело на един зрял творец, а пък книгите от четвъртата поредица са още по-добри. При всичките си проблеми Галдос запазил непокътнати своите дарби. „Действителност“ е един от неговите най-хубави романи, както

и такива неортодоксални и възвишени творби като „Насарин“, създадени в последните години на живота му.

На шестдесетгодишна възраст той постепенно изпаднал в една от онези кризи, на които не им се вижда края. Бил най-прославеният писател в своята родина. Освен това бил духовният водач на либерална Испания. Когато един писател има ореола на духовен водач, той е натоварен с допълнителна отговорност. Това важи както за Галдос, така и за Толстой. Те не се стремят толкова да създават възвишено изкуство, колкото доста грубо да раздуват значението на собствената си личност. Признаци за това се забелязвали при Галдос. Неговите велики творби били зад гърба му, макар че и сред новите, които създал, имало добри.

Но той все повече страдал от непрекъснатата обсада на кредитори и храненици. Седмица след седмица го притискали за пари. Приходите му намалели. Продажбата на книгите му спаднала, не трагично, но достатъчно, за да накара един вече възрастен писател да се разтревожи. Следобедните излизания се превърнали в единствените му блажени, безгрижни моменти. Само със своите приятелки, колкото и да харчел за тях, той можел да забрави своите тревоги.

Навсякъде другаде му се струвало, че го преследват. Бил убеден, че съдружникът му от издателската фирма го мамел. Този съдружник бил човекът, който знаел най-добре как и къде отивали приходите от книгите му. Галдос завел дело. Приятелите му го вразумили и нещата се уредили без съд. Той постепенно обеднявал, да не кажем и нещо по-лошо. Неговият здрав разсъдък започнал да му изневерява.

Може би заради самото предизвикателство или поради стремежа си към обществена слава Галдос направил крачка наляво. Той бил духовният водач на либерална Испания. Но младите го обикнали дори още повече, когато се обявил за републиканска Испания.

Орисниците все още не си били разчистили сметките с него. На шестдесет и пет-шест годишна възраст получил лек удар. Но най-лошото било, че зрението му отслабвало. Дълго време се опитвал да скрие това и успявал да напише повечето от романите си на ръка. Накрая лекарите установили, че има перде и на двете си очи. Казали му, че операцията ще го излекува.

Неговите приятели и почитатели разбрали за бедността, в която бил изпаднал. Може би поверително се разпространявали и слухове за

причините ѝ. Почти никой, дори и неговите врагове клерикали не го осъждали за историите, които чували, макар че враговете му го осъждали за неговите политически убеждения. Много хора започнали да говорят, че трябва да се направи нещо за Галдос. Не бивало да оставят великия старец да затъне още повече в беднотия. Той от толкова време бил най-маститата литературна фигура в Испания, че го мислели за по-възрастен, отколкото бил в действителност. Възмутително било техният патриарх да живее в немотия.

Защо да не му се даде Нобеловата награда? Ще е добре за Испания, а и неговото финансово положение ще се оправи (само за известно време, сигурно са си казвали скептично настроените му приятели, тъй като тогава Нобеловата награда била по-малка, дори и по курса от 1912 година). Почти всички писатели в Испания били мобилизирани в негова подкрепа. Но консервативната опозиция отказала да участва. Католическата преса се разбесняла. Кралската испанска академия по език и литература обявила, че ще бъде неудобно тя да го подкрепи официално. И все пак ентузиазмът взел национални размери, споделял го дори Галдос, който с годините ставал по-унил, но и не толкова затворен в себе си.

Не получил Нобеловата награда. Не бил достатъчно известен извън границите на своята родина. Но може би по-важното било това, че както биха казали днешните журналисти, бил спорна личност в собствената си страна. При подобни обстоятелства Толстой също не получил тази награда. От гледна точка на литературната история това е възможно най-невероятният отказ. Не по-малко невероятно ни се струва днес и отхвърлянето на кандидатурата на Галдос.

Неговите поддръжници не се предали. Защо да не организират общонационална подписка и да съберат пари, колкото била Нобеловата награда, че и повече? Галдос посрещнал възторжено и тази идея. Побързали да открият подписката. Пръв бил кралят Алфонсо XIII, който подарил една доста прилична сума. Алфонсо нямал претенциите, че разбира кой знае колко от книги, но той се отнесъл рицарски към Галдос. Докато Галдос, вече немощен, с отслабнало зрение, показал, че е изгубил своето чувство за действителността. Той се оплакал, че кралят не го бил поканил в летния си дворец на крайбрежието, където самият Галдос в по-честити дни си бил построил къща. На него не му идвало наум, че най-видният

републиканец не може да е особено подходящ обект за кралско гостоприемство.

Подписката започнала успешно, но постепенно замряла. Едно подобно начинание не би имало успех в никоя страна. В Испания то вероятно само предизвикало недоумение. Галдос, техният най-прочут писател, чиито книги те познавали още от детството си, молел за помощ! По същия начин сигурно биха се озадачили и американците, ако петдесет години по-късно ги бяха помолили да събират пари, за да подпомогнат Ърнест Хемингуей.

В крайна сметка правителството се погрижило Галдос да не умре в бедност. Дали му синекурната длъжност член на комитета за честването на тристагодишнината от смъртта на Сервантес. Заплатата, която получавал, била достатъчна, за да му осигури едно прилично съществуване. Тържествата по случай тристагодишнината били отменени, но той продължил да получава тази заплата до смъртта си.

Междувременно ослепял или поне бил толкова зле със зрението, че вече не можел нито да чете, нито да пише. Операциите на пердето излезли несполучливи. Може би шестдесет години по-късно очната хирургия би му помогнала, но диагнозата му, изглежда, въобще не е била съвсем ясна. Последните седем години от живота си прекарал лишен от зрение. Малцина са живели до такава степен чрез погледа си. Неговият непрогледен край напомня за крал Лир.

Той се вгълбил в себе си. Унасял се в мечти, а когато стоицизмът му изневерявал, започвал да сипе обвинения и да предявява искания. Втълпил си, че са го ограбили с подписката, че организаторите са отмъкнали парите. Скандалът станал обществено достояние и се наложило да бъде потушен.

През всичкото това време Галдос упорито диктувал. След като ослепял напълно, не се опитвал повече да пише романи, но пиесите можело да бъдат диктувани, така че съчинил четири пиеси и един дълъг диалог. Освен това не се отказал от втората страст на своя живот и нищо не можело да го спре да посещава своите момичета. Тъй като бил сляп и не можел да върви сам, придружавал го един слуга, който умее да пази тайни. Високият старец и неговият придружител станали обичайна гледка за улиците на Бариос Бахос. Там Галдос както винаги бил посрещан с любов от отрепките на обществото. Слугата намирал местата на срещите на Галдос с питане. Упътвали го вежливо,

без никой да проявява любопитство. Явно цялата тази история била отдавна известна на хората от бордеите. Те почитали стареца и с поведението си сякаш искали да запазят неговото достойнство.

Той не променил навиците си. Запазил своя интерес към жените. Режимът му бил изменен само в едно отношение. Преди да ослепее, правел тези свои посещения следобед. Сега по неизвестни причини разписанието било променено и той поемал заедно със слугата си сутрин.

Когато се завърнал в своя дом, Галдос потъвал в мислите си. Ако дойдели да го навестят приятели, се показвал по-приказлив от преди. Както и при много други хора в екстремни ситуации, неговото така дълго съдържано „аз“ започнало да се проявява. Интересували го главно работата му и нуждите му — обичайните изисквания на един инвалид.

Когато се научил, че Галдос е обиден, задето не го бил поканил в двореца си, кралят го поканил. Галдос не пропускал да разказва за случая на всички, които го посещавали.

Починал от уремия след мъчително боледуване. През последните си месеци често изпадал в безсъзнание и бълнувал. Когато дъщеря му Мария настояла да го види, бил с ясно съзнание, макар и крайно изнемоощял.

Неговата публика, народът му, читателите му, бедняците, които знаели само името му, но го обичали, му останали верни до края. Никой друг испански писател не е бил изпращан от такава многолюдна погребална процесия — може би двадесет хиляди души. По същия начин русите изпратили до гроба Достоевски, а парижаните — Юго. Това са трите големи демонстрации на обществена скръб, причинена от смъртта на писател. Ние винаги обичаме много да говорим за евентуалното удовлетворение, което би изпитал мъртвият, но не може да не си помислим, че това би доставило на Галдос по-голямо удоволствие от всякакви хвалебствия.

[1] Хилав, мършав (фр.). — Б.пр. ↑

[2] Бордеи (исп.). — Б.пр. ↑

ХЕНРИ ДЖЕЙМС

В спомените на съвременниците на Хенри Джеймс трудно може да се открие човек, който го е познавал и не го е обичал. От всички велики писатели той е бил най-порядъчният и с най-силно развито чувство за отговорност. Бил е безкрайно любезен и добър. Когато се прочул и станал величие по теория на литературата, получавал хиляди ръкописи от колеги писатели. Четял ги всичките и след това пишел дълги-предълги писма със заплетени похвали, като се опитвал наистина да намери нещо хубаво в произведенията; макар че, тъй като не можел да не бъде верен на собствените си представи за изкуството, обикновено вмъквал по някоя и друга нотка на съмнение, прикрита под многозначността на неговия стил. Притежавал е вроден авторитет и в Англия се ползвал с по-голямо уважение от който и да е друг писател.

По негово време Джеймс бил учителят в областта на литературата. Възможно е някои хора, когато са го слушали как говори, да са се подсмиввали скришом. Едва ли не с абсурдно упорство, като развален компютър, той се стараел да намери най-точната дума, която след минути на напрежение най-после изниквала. Изненадващо често, след като сам накрая оставал доволен, че това е точната дума, тя не произвеждала търсения ефект.

Въпреки цялото уважение, на което се е радвал, Джеймс, както неговите най-наблюдателни приятели вероятно са забелязвали (показателно е, че никой от тях не му е бил истински близък), не бил особено щастлив. Външно погледнато, животът му не бил богат на събития, не много по-богат от живота на Джейн Остин, освен че той станал професионален писател още на двадесет и две-три години и успял да опознае всички разочарования и краткотрайни успехи на писателството. В много отношения е живял като оксфордски преподавател ерген, при положение че говорим за преподавател, който е така предан на науката, както е бил Хенри Джеймс на литературата — не особено напрегнати пътешествия, главно из Франция и Италия, добър, но не оригинален вкус в областта на архитектурата и

живописиста, вечери в лондонски ресторанти, гостувания в провинциални имения и с напредване на възрастта — романтични приятелства с млади мъже. Последният факт не бива да бъде тълкуван според представите от края на двадесети век. По-нататък отново ще се спрем на него.

Всичко това не било достатъчно. Той не познал обикновените, нито върховните радости на живота — и преди всичко онези моменти, в които обикновените и върховните радости се сливат в едно. Не получил дори литературните награди, към които така настойчиво се стремял. Вярно, че е имал възторжени почитатели на литературата. Повъзторжени, отколкото Дикенс или Достоевски. Той не се съмнявал, че е написал превъзходни романи. Притежавал е някакъв свой егоизъм и не се съмнявал също така, че всяка произнесена от него дума за писателското майсторство е безапелационно вярна. Твърде силно искал обаче да има пълен и внушителен масов успех. В това свое желание не направил компромис със себе си и пишел само такива романи, които задоволявали неговото творческо съзнание. Но затова пък правел компромиси — в по-голяма степен, отколкото автори с не толкова възвишени принципи — при своите трогателни опити да пише пиеси. Тук той се провалил и това е най-мъчителният епизод от неговия творчески път.

Не постигнал масов успех. Затова пък някои негови приятели го постигнали — когато бил млад, Тургенев, по-късно Пол Бурже; когато поостарял, Хърбърт Уелс и Идит Уортън. Хенри им завиждал, завиждал на всички, които си били спечелили широка публика и много пари. Всъщност и на него доста му провървяло. Освен слава той си осигурил и един напълно приличен живот. Имал големи доходи за писател, който не пише популярно. Но това не го успокоявало. Неговите надежди оставали неосъществени. Джеймс бил добър човек със силен дух. Той понасял стоически всичко онова, което му се случвало, но през последните години от живота си вече не можел да скрие своето разочарование.

Някои смятат, че Хенри Джеймс произхожда от стар английски род от Нова Англия и че открай време е имал солидна рента. Колкото до рентата, не притежавал такава почти до петдесетгодишната си възраст, когато започнал да получава по около 300 лири на година. В края на деветнадесетото столетие триста лири стерлинги били много

повече, отколкото са сега, но все пак не означавали богатство. Такъв бил доходът на героинята на Тролъп, мисис Дейл, която живеела скромно като вдовица в Алингтън. Хенри можел да има тези пари десет години преди това, но със своята изключителна щедрост и силно братско чувство, каквито притежавал в по-голяма степен от нормалното, настоявал болната му сестра Алис да получава тези пари, докато е жива.

Още от двадесетгодишната си възраст той си изкарвал прехраната с писане. Често се занимавал с халтура, каквато един сериозен писател като него днес не би и погледнал. Работел много и упорито, пишел рецензии, статии, писма до американските вестници, биография, която му била поръчана от някакъв богаташ и за която той самият имал доста ниско мнение, разкази едnodневки. И същевременно създавал онези белетристични творби, с които го знаем ние днес. Вярно е, че докато починал баща му, когато Хенри бил на тридесет и девет години, той можел да тегли дребни суми от семейните фондове. Рядко прибъгвал до това, но все пак знаел, че има някаква подкрепа зад гърба си. Джеймсови не били истински богати, макар че бащата на Хенри, след смъртта на собствения си баща, обявил с обичайната си склонност към преувеличение, че е „осигурен до живот“ и може да не работи.

Били ирландци или по-точно онова, което американците наричат шотландо-ирландци. Тоест произхождали от шотландски заселници, които специално в случая с Джеймсови не се установили в Ълстър, а отишли по на юг. Били калвинисти презвитерианци. Особено строг и твърд в религията си бил дядото на Хенри, основателят на американския клон на рода. Той имигрирал в Америка в края на осемнадесети век, заселил се в Олбъни и натрупал състояние от покупко-продажби на земи в горната част на щата Ню Йорк. Състоянието било голямо за онова време, но той имал тринадесет деца, така че бащата на Хенри Джеймс, също Хенри, в крайна сметка имал рента от около 10000 долара на година. Не бива да забравяме, че тогава пет долара правели една английска лира. Но дори един годишен доход от 2 000 лири стерлинги бил достатъчен, за да осигури Хенри старши до живот и той не намерил за нужно да припечели нито пени.

Не че бездействал. И той като сина си писал цял живот, писал много и красноречиво, но без особена полза. Когато говорел, бил дори

още по-красноречив. Изглежда, че е бил много обаятелен човек, типичен ирландец. В детството си Хенри Джеймс сигурно е слушал главно ирландски акцент, макар че заличил в собствения си говор всички следи от него. Това не е единствената причина, поради която един страничен наблюдател трудно може да си представи човек, който да изглежда по-малко ирландец от Хенри. Той ходил в Ирландия веднъж или два пъти в живота си и я намразил.

Изключително силна привързаност обединявала семейството. Брат му Уилям бил само година и половина по-голям от него. Впоследствие той станал също толкова прочут философ психолог, колкото Хенри — писател. В детските им години бил агресивен, властен, своенравен, а Хенри бил скромният и най-любим син. Поради чудатостите на бащата и неговата страст към най-различни идеи детството им, макар и изпълнено с любов, било доста неспокойно. Те непрекъснато били в движение.

Хенри Джеймс старши имал смели и добронамерени идеи. Той смятал, че децата му не трябва да страдат от суровата религия, която била помрачила неговото собствено детство. Затова открил или измислил някаква универсална вяра за всички тях, за човешкия род, за социалния напредък на хората, изведена от Сведенборг; но позитивна и свършено оптимистична. Написал много книги върху своето кредо, но никой не ги прочел. Това не го разтревожило кой знае колко. Решил да се посвети на образованието на децата си.

Душата му все не се успокоявала. Сменили много къщи — Уошингтън Плейс (близо до Уошингтън Скуеър), Четиринадесета улица, която по онова време се намирала в жилищните квартали на Ню Йорк, Нюпорт, Роуд Айланд. Решил, че европейската образователна система е по-добра; последвали пребивавания в Женева, Париж, Лондон. Но тъй като онова, което нямаме, винаги е по-добро, мислите му се върнали към достойнствата на американското образование, към неговата демократичност. Обратно в Нюпорт. Само след година отново прозрял съвсем ясно, че европейската строгост е по-подходяща за възпитанието на децата. На шестнадесетгодишна възраст Хенри бил записан в инженерно училище. Той бил умно момче, но без никакви способности в областта на приложните науки. От всички блестящи идеи на баща му тази била най-неудачната.

По време на поредицата от пътешествия Хенри и Уилям успели да получат добро, макар и безразборно образование. Татко Хенри обръщал особено голямо внимание на изучаването на чужди езици. Имали гувернантки францужойки. Посещавали френски училища. Уилям научил отлично и немски. Хенри, който освен добрата си езикова подготовка бил и роден лингвист, още в юношеската си възраст говорел френски възможно най-добре за един чужденец. По сведения на негови приятели французи единственият му недостатък бил едно съвсем леко колебание, по-леко от заекване. По негов адрес Алфонс Доде е написал едно от най-големите лингвистични хвалебствия: „Ако той умее да борави със собствения си език така, както с нашия, значи, няма равен на себе си“.

Като момчета Хенри и Уилям живели в Париж по време на Втората империя и в Лондон през върховия период — краткотраен, но действителен — на английското благосъстояние, мощ и сигурност. Те попили много неща, като че от самия въздух. Същността на писателското изкуство на Хенри до голяма степен произтича от този специфичен, пътешественически начин на образование. Общо взето, добронамерените, но често пъти смахнати замисли на баща им завършили благополучно. Но все пак не без последствия.

Те нямали установено място или по-точно такова място, където инстинктивно да се чувстват у дома си. За разлика от Идит Уортън, приятелката на Хенри от по-напредналата му възраст, не смятали стария Ню Йорк за свой. Баща им ги възпитал като джентълмени, но в социално отношение те не били издигнати като Идит, нито пък толкова богати. Може би (един англичанин не би могъл да има мнение по този въпрос, при това толкова години по-късно) за едно ирландско семейство е било трудно да стигне до вътрешния кръг на това особено, затворено общество, дори и Хенри Джеймс старши да го е искал. Но това било последното нещо на света, което той искал, както сам обяснявал в своите трактати за славното всечовешко общество. Той дружал с Емерсон и с хората от неговия кръг, а в Англия с най-видните литератори. Ето такава компания обичал. Въобще не го интересувала социалната градация, която по-късно заслепила за известно време неговия син. Те можели и отивали навсякъде, без да принадлежат изцяло никъде. Това е чудесна изходна точка за един безпристрастен наблюдател, или за онзи тип писател, какъвто станал Хенри. Той се

възползвал максимално от всичко видно. Но това вероятно е най-лошата изходна точка за един щастлив семеен живот. Тя затруднява интимните познанства, брака и прочее, освен при емоционално пламенните натури. В случая с Хенри, който далеч не бил толкова пламенен и който дълбоко в душата си бил притеснителен и страдал от какви ли не задръжки, тази изходна точка отслабила всякакво желание за интимности и му послужила като оправдание, задето ги избягва. Възможно е пак тя да е причината за липсата на първичен инстинкт, което е единствената голяма слабост на неговото изкуство.

Той бил забележително скромен младеж. Бил нисък, както повечето си роднини, и набит. На снимките от тези години лицето му изглежда изящно и красиво, изненадващо различно от лика на неговата зряла възраст. Вероятно като младеж не е бил чак толкова очарователен, че да привлича погледите на жените, но все пак е имал приятен външен вид, с остри, пронизващи, светлосиви очи. С тези очи най-внимателно наблюдавал всичко. Бил изключително мълчалив. През целия си живот останал все така наблюдателен, но не и толкова мълчалив.

Бил на осемнадесет години, когато започнала Гражданската война. Двамата с Уилям не знаели какво да правят. Младежите от висшите слоеве на обществото в северните щати, изглежда, не се включвали във войната с ентузиазма на своите противници южняци. Когато пораснали достатъчно, двамата по-млади братя Джеймс отишли войници и се отличили с храбростта си. Уилям и Хенри не срещнали подкрепа у баща си, както личи от едно писмо до негов приятел: „Аз им казвам, че никой млад американец не бива да се подлага на опасността от смърт, докато не е изпитал някои от хубавите неща в този живот“ (тоест докато не се ожени и има дете).

Без съмнение Хенри се срамувал да остане настрана. Въпросът бил решен по начин, който впоследствие предизвикал по-глупави коментари от всичко друго в живота му. Повикали го да помогне при потушаването на някакъв пожар в Нюпорт. Пожарът не бил кой знае колко голям — не бил като онзи, в който неговият баща, по нелепа случайност, изгубил единия си крак на четиринадесетгодишна възраст. Хенри определил нюпортския пожар като „жалък“. През тази нощ никой не забелязал, че Хенри пострадал. След около три дни той се чувствал достатъчно добре, за да отпътува за Бостън. Няколко месеца

по-късно отишъл да го прегледа един от видните хирурзи по онова време. Собственото му описание на случая е твърде уклончиво дори за човек с неговия стил, не се посочват никакви дати, макар че сега те вече са установени. „В същия този тъмен и мрачен час — било е през октомври 1861 — аз усетих ужасна, макар и неясна болка.“ Той обвинява инцидента във воал от думи. „При никакви обстоятелства не може да се приеме за почтено да се измъкнеш от такова едно критическо положение — тоест от войната — под предлог, че си куц.“

На Хенри обикновено му липсвала самоаналитична откровеност или дори самоаналитична проникателност. Той много по-добре разбирал другите хора, отколкото себе си. Цитираният пасаж е писан на старини. Никой добър автор не би писал с такова прискърбие, нито така тромаво объркано, освен ако не иска да скрие нещо. Американските критици веднага побързали да заключат, че този инцидент е повредил Хенри като мъж. Тази тържествена преценка била дадена, преди да се изяснят всички факти; но така или иначе, подобна глупост могат да измислят само хора, и то интелигентни хора, които от прекалено увлечение по психоанализата са изгубили връзка с действителността. Чудо невиждано би било някой да бъде кастриран, помпайки вода. А още по-голямо чудо би било този някой да се държи най-мъжки в течение на месеци след това, сякаш нищо не се е случило. И накрая, ако действително е ставало въпрос за кастрация, лекарят много лесно е щял да определи диагнозата, вместо да се чуди какво да мисли, както по-късно се е чудел и брат му Уилям (който имал медицинско образование).

Днес е почти сигурно, че Хенри е получил някакво увреждане на гръбнака, нещо, което сега вероятно бихме нарекли дискова херния, а по негово време се е смятало за хроническо лумбаго. Твърде неприятно и понякога мъчително заболяване: но едно такова психофизическо състояние освобождава човек от моралното задължение да облече военната униформа (той явно станал напълно негоден за войник) и може би, в по-напреднала възраст, от необходимостта да изпробва вириалността си.

Неясно как облекчен от своята неясна болка, Хенри се записал в Харвард. Както обикновено през деветнадесетото столетие един млад човек с литературни интереси и талант много трудно можел да реши какво трябва да учи. Както обикновено в деветнадесетото столетие

(сравни Балзак, Толстой, Галдос, и едно поколение по-късно, Хенри Джеймс, Пруст) имало само едно разрешение: право. Но и Хенри като другите избягал. Той издържал една година в Харвардския юридически факултет, не се отличил нито в положителен, нито в отрицателен смисъл, и на двадесет и една години направил първите си стъпки, изненадващо неплахи стъпки, в професионалното писателско поприще.

През целия си по-нататъшен живот бил професионален писател и нищо друго, бил много по-всеотдаен в това отношение от повечето други големи писатели, с изключение може би на Галдос. Тези първи стъпки му се удали смайващо лесно и всъщност оттогава нататък той живеел с доходите от литературните си занимания. Наистина животът през деветнадесетото столетие бил евтин. Въпреки всичките му оплаквания от безпаричие, които в крайна сметка, когато вече бил възрастен, накарали Идит Уортън да предприеме благотворителни инициативи в негова полза, неговото творчество му носело постоянен доход от двадесет и една-две годишна възраст до смъртта му — наистина по-малко от една десета от дохода на самата Идит Уортън и на такива негови приятели като Хърбърт Уелс, Бурже, Хауълс^[1]; но много повече от това, което би получавал, ако беше станал световноизвестен учен като брат си Уилям. Хенри излязъл на литературната сцена, без да съзнава какъв голям късмет има. В продължение на много години си докарвал пари главно от литературнокритически журналистически материал, нещо, което не би било толкова лесно в Лондон. Културният климат на Нова Англия бил създаден сякаш за него, макар че той не се показал особено признателен. Покровителствали го хора като Джеймс Ръсъл Лоуел^[2] и Чарлс Елиът Нортън^[3]. Неговите изкусно написани критически статии били добре дошли в „Атлантик мънтли“ и в „Норт Америкън Ривю“. Уилям Дийн Хауълс започнал да работи в „Атлантик мънтли“, а това означавало приятел и поддръжник, който винаги бил готов да помести разказите и статиите на Хенри. Годкин от новосъздадения „Нейшън“ му поръчвал журналистически материали — никой не би могъл да приеме Хенри като журналист с усет към популярното, и в Англия трудно би се намерил някой толкова търпелив вестник.

В Бостън по времето на Лоуел и Нортън съществувала твърде висока култура, макар и прекалено самоцелна и възвишена. Едва ли

през 1860-те години която и да е друга културна групировка в света би насърчила един съвършено непознат младеж да започне творческия си път с обширно есе върху литературата, написано сложно и с претенции за безпогрешност. Хенри до голяма степен изградил своята теория за литературата, преди сам да започне да твори литература. Бил също така добър оперативен критик, по-добър в тези ранни години, отколкото по-късно, когато изпаднал напълно под влияние на собствената си теория. Както всички писатели, създали някаква теория, той, разбира се, изхождал от собственото си творчество.

Но бил благороден и в действителност можел много по-често да изпитва възхищение, отколкото на теория. Още като младеж казал, че Дикенс е „най-великият от лековатите писатели“, преценка, която е напълно в духа на неговата теория и е доста нелогична. Нелогична е също така и неговата забележка, че романите на Толстой и Достоевски са чудовищно безформени и разплутни, което значи, че той въобще не е разбирал изкуството им. Същевременно смятал и през целия си живот запазил това свое мнение, че Балзак е най-великият писател. Тук няма да спорим за правилността или неправилността на тази преценка, ще кажем само, че без съмнение от всички велики писатели Балзак е може би последният, който би се вместил в рамките на Джеймсовата теория за литературата. И все пак, вече възрастен, Хенри обикалял Америка и обяснявал в лекциите си колко е знаменит Балзак. Имало е нещо чудесно у Хенри Джеймс.

Дали се е запитвал някога за какво би писал неговият кумир Балзак, ако бе поставен при неговите (на Хенри) условия? Не е трябвало да се пита дълго. На Балзак би му харесала Америка от 1860-те и 1870-те, от цивилизования Бостън и нюйоркските бордеи до пограничните райони. Тя би била чудесно поле за наблюдение за писател с Балзаковата страст и неделикатност. Но за Хенри не била.

Изглежда, той е знаел, че неговата тема ще бъде взаимоотношенията между американците — тоест американците от неговия тип и класа — и европейците. Предварително бил решил в съзнанието си, че това е сблъсък между целомъдрието и опита. Пътуванията в неговото детство го били подготвили за тази тема, но окончателният избор идвал от гълбините на неговата природа. Целомъдрието на американците било чисто романтична представа; той просто трябвало да се вгледа по-добре в своя приятел Фулъртън, който

бил целомъдрен колкото Мопасан. Дори самият Хенри не бил чак толкова целомъдрен, макар че можел да видоизменя своите собствени вълнения така, че те да създават впечатление за целомъдрие. Но е вярно и друго, че той е можел да наблюдава истински целомъдрени американци, като например братовчедка си Мини Темпъл, която е прототип на Изабел Арчър. Хенри бил полувлюбен в нея, но когато тя починала на двадесет и две-три години, почувствал облекчение. Той се опитал да обясни логично това свое облекчение с мисълта, че жените и любовта са пагубни за изкуството. Това е класически пример за изключителна сексуална плахост.

Не може да се каже, че като младеж не е живял добре. Но много по-късно, вече в напреднала възраст, сам стигнал до мрачното, ала полуприкрито съзнание за това какво е изгубил, от какво се е лишил. Дори и като зрял мъж той все още не мислел така. Станал експатриант и за него така било много удобно. Забавленията му били спокойни, като на улегнал университетски преподавател. Железопътни линии вече пресичали цяла Европа, удобно било да се пътува. Докато бил на път, Хенри се оплаквал единствено от констипация, към която, с чисто староергенска раздражителност, се отнасял така сериозно, сякаш това било рак.

Когато бил на тридесет и пет-шест години, избрал за свое местожителство Лондон. Именно тук му се струвало за известен период от време, че големите му надежди се оправдават и Англия станала неговият постоянен дом. Междувременно се опитал да живее и в Италия, към която запазил слабост завинаги. Опитал се дори да живее в Ню Йорк, за да провери дали ще може да се осъществи като писател там; отговорът бил „не“ и той повече не си правил експерименти да пише в родината си. Прекарал година и повече в Париж, но там не получил достъп в „обществото“, какъвто малко по-късно го чакал в Лондон. Също както младият Пруст след двадесет години, Хенри жадувал да влезе във френското висше общество; но той не притежавал преимуществата на младия Пруст, френското общество било по-затворено от английското и един американец, дори и от добро семейство, представителен, с маниери и чудесен френски, не можел да стигне надалеко.

В литературните кръгове го приели, но те не му допаднали особено. Той решил, че повечето от парижките знаменитости са

ограничени и посредствени. Имал известно право. Освен това оставаме с впечатлението, че според него разговорите им са били прекалено непристойни — нито достатъчно естетични, нито интелектуални, просто отегчително еднообразни в циничността си. Възхищавал се само от Флобер и най-вече от Тургенев. Тургенев станал един от неговите кумири и той научил много от него както като човек, така и като писател. Те имали близки схващания за писателското майсторство, макар че Тургенев бил по-пластичен и не се ограничавал в рамките на никаква теория. По тон и преди всичко по качества романите на Хенри могат да се мерят с тези на Тургенев, но не и с творбите на Достоевски и Толстой, въпреки опитите му да ги принизи.

В Италия не се запознал с кой знае колко италиански писатели, но прекарал много по-добре. Още преди средата на деветнадесетото столетие богатите американци били решили, че това е най-приятната страна за живеене. Дори средно заможни хора, като семействата на Робърт Браунинг и на Том Тролъп — английската колония във Флоренция, — можели да живеят там доста нашироко. В Рим или Венеция годишната поддръжка на един дворец струвала по-малко от 1 000 долара (200–300 английски лири по курса от 1870-те години). Така че Хенри успял да направи една наистина прилична обиколка: Рим, Флоренция, Венеция (която останала неговото любимо кътче на земята), като се радвал на компанията на свои приятели американци.

Те повечето били високо културни хора. Някои от тях изпитвали романтичното желание да опознаят европейската цивилизация. Малцина, със или без талант, се надявали да станат художници или скулптори. Един-двама, като например величествената Изабела Гарднър, купували купища италиански картини и си ги отнасяли в Америка. Днес можем да се уверим в Кеймбридж, щата Масачузетс, че Изабела Гарднър е притежавала отличен вкус. Както и мнозина от другите. Самият Хенри имал, ако се съди по романите му, чудесен усет към изящните изкуства, макар че му липсвала страстта да купува художествени предмети. Той така и не разбрал импресионистите, нито всички ония художници, които се появили след тях; но когато познавал нещо, познавал го със сигурност. Също такъв усет имал към архитектурата и италианския пейзаж, а с историята бил по-запознат от много италианофили. 1870-те години били благодарен период за пътешествия с образователна цел и Хенри го използвал максимално.

Не само в емоционално, но и в социално отношение за Хенри било добре, че съществувала тази мрежа от богати американци в Европа. Неговата амбиция да стане голям писател била твърде силна и похвална; единствено тази амбиция била неделима от същността му, част от самия него. Но бидейки тридесет и няколкогодишен мъж, той също така смятал, че си заслужава човек да се стреми към положение в обществото. В това отношение донякъде приличал на младия Пруст и както ще видим по-нататък, между живота на единия и на другия има доста сходства. В началото Хенри не страдал чак от такъв безочлив снобизъм, както Пруст, и макар че след няколко години играта омръзнала и на двамата, Хенри бил по-слабо разочарованият накрая.

У Хенри винаги е имало оттенък на абстрактен радикализъм. И въпреки това в годините преди да напише един от своите най-хубави романи (според мнозина безусловно най-хубавият), той искал да се сдобие с място сред „хората от висшите слоеве“. Твърде бързо успял да постигне тази своя амбиция, много полезно и по-пълно, отколкото литературната (което би могло да го доведе, но явно не го довело, до някои саркастични разсъждения). Имал много преимущества, за да постигне своите победи в обществото. Литературната му слава растяла, което в края на деветнадесетото столетие значело доста. Бил джентълмен, както би казал Тролъп. Вече бил станал умел и въпреки сложната си мисъл, твърде остроумен събеседник. Бил вежлив, тактичен и изключително любезен с по-възрастните жени. Не бил женен, поради което бил удобен да го канят на вечери. Не бил самомнителен, но притежавал скрит авторитет и никога никога не го е мислил за безличен. Но макар и привидно да не изглежда така, най-много му помогнало това, че имал влиятелни покровители американци, които специално в Лондон вече били известни и уважавани.

Лоуелови и Нортънови можели да отидат навсякъде. Представителите на новоанглийското висше общество били добре дошли в Лондон, там ги харесвали и се отнасяли с тях като със свои. Ако може да се съди по мемоарните бележки, обратното не било толкова вярно. Бостънските и кеймбриджките образовани кръгове, изглежда, не обичали много англичаните със съответно на тяхното обществено и културно положение. Те смятали, че Дикенс е пройдоха, а Тролъп — невъзпитан грубиян (тази преценка би вбесила Тролъп,

който имал повече от благоприличен произход). Вътре в себе си повечето американци изпитвали презрение към англичаните, с които се сблъскваха.

Препоръките на знатните новоанглийски покровители на Хенри действали като магия. Когато се установил в Лондон — наел си квартира в чисто викториански стил, подобно на такива ергени като Холмс и Уотсън, в Хенриевия случай на Болтън стрийт, недалеч от Пикадили, — той след шеметно кратко време вече получавал покана след покана за вечеря. Сутрин пишел; по-добросъвестен професионален писател от него нямало. Вечерите му били свободни за светски ангажименти. През един от лондонските сезони, година или две след неговото настаняване в града, той вечерял навън 140 пъти — тоест приблизително три вечери от всеки четири.

Мъжете го водели в клубовете си. Дамите го канели в домовете си. Гостувал продължително, по викториански, в разни провинциални имения. Най-много дружал с хора като него, с викторианските интелектуални знаменитости — Лесли Стийвън и неговия кръг, Джордж Елиът, Томас Хенри Хъксли, Тенисън, Браунинг (последните двама го разочаровали), — но имал близки и сред най-висшите кръгове на обществото. Не опознал английската аристокрация така отблизо, както Пруст щял да опознае жителите на Фобур Сен-Жермен. Повечето от аристократичните величия, които се сприятелили с него, не били гледани с особено добро око — лорд Роузбъри, лорд Хаутън (преди това той се наричал Ричард Монктън Милнс и не се ползвал с много добра слава), Чарлс Дилк. И все пак Хенри изучил от първа ръка повечето слоеве на английското висше общество, от земевладелческата аристокрация до професионалните писатели и учени. В продължение на няколко години, между тридесет и три и тридесет и осем годишната си възраст, той се забавлявал чудесно и това е бил може би най-щастливият период в живота му.

Имал и обективна причина за това. За първи път бил написал книга, която му донесла почти масов успех. За съжаление повече нямало да види успех от такива мащаби. Книгата се наричала „Дейзи Милър“. Написана е свежо и живо, но не е така добросъвестно обмислена, както неговата най-добра творба. Героинята, чието име дава заглавието на романа, е интелигентна американска девойка, самоуверена, енергична, сигурна, че поведението ѝ е безукорно,

общителна, кокетлива, която обаче в Европа бива разбрана погрешно. Тя е най-целомъдрената от всички целомъдрени Джеймсови герои. Отличава се рязко от своите връстнички в Европа. В Рим изкарва една почти невероятна невинна любов с някакъв добродетелен млад италианец. Двата се разхождат из парковете нощем и познатите им ги подозират, че спят заедно.

Хенри докоснал чувствителен нерв. Възхвалили го, че е изкарал на мода „американското момиче“, едва ли не, че го е създал. Името Дейзи Милър се превърнало в символ. В нюйоркските магазини започнали да се продават готови дрехи с марка „Дейзи Милър“. Всъщност, както немало инициатори, Хенри не бил действително първият в това отношение. Много по-умело и по-проницателно Тролъп вече бил въвел образ на американско момиче в „Децата на херцога“. Изабел Бонкасен е също толкова самоуверена и целеустремена, колкото Дейзи Милър; тя също така рязко се разграничава от своите съвременнички англичанки. Но при Тролъп и американските, и английските момичета около Изабел са стъпили много по-здраво на земята, отколкото Дейзи. Те познават живота; Тролъп, който обичал младите жени, не ги е описал с чувството, че са безплътни. Изабел Бонкасен е първият реален образ на американка в литературата на английски език. Нейният баща е първият достоверен персонаж американец, създаден от английски писател. Хенри твърде вероятно е чел „Децата на херцога“ и е научил някои неща оттам. Не че е подражавал на повествованието в романа, но бидейки изключително внимателен читател, го е асимилирал. А това е нещо напълно редно, нещо, което вършат всички добри писатели.

„Дейзи Милър“ му направил истинска реклама и това му било извънредно приятно. Удоволствие му доставил дори шумът, който се вдигнал около романа — в Америка се чули упреци, че той бил обидил американските жени. Но Хенри не получил кой знае колко пари за него. Причината е начинът, по който била публикувана книгата и който е твърде сходен с вече описания за съвременните му руски писатели. Обикновено Хенри издавал произведенията си най-напред на месечни свезки в някое списание. Ако успеел да уреди едновременното им публикуване в американско и английско списание, събирал общо над 1000 лири стерлинги, с които можел да живее съвсем прилично в своя лондонски апартамент цяла година и да си позволява да пътува.

С „Дейзи Милър“ се получил фал, тоест романът не бил взет от американско списание. Наместо това се появило самоволно подготвено издание с меки корици, което се продало в хиляди екземпляри, без Хенри да има някаква полза от това. След като веднъж излезели в списания, неговите произведения се публикували с твърди корици, но в много малък тираж. Без никаква злоба, тъй като бил щастлив от успеха си, той казал на брат си Уилям, че в Америка е спечелил от „Дейзи Милър“ общо по-малко от 200 долара.

Не повторил грешката си със своя, както сам започнал да го нарича, „голям роман“. Заглавието на този роман било „Портрет на една дама“. Хенри се целел нависоко. Малката книжка „Уошингтън Скуеър“ била посрещната добре. След нея и след „Дейзи Милър“ можел да иска по-добри условия за своя голям роман. Списанието „Атлантик мънтли“ щяло да го издаде на части. Можел да разчита, че той ще му донесе повече пари от предишните му романи. Започнал да пише „Портрет на една дама“ във Флоренция през 1880 година. Още от самото начало бил съвършено уверен в успеха си. Повечето писатели изпитват такава увереност само един или два пъти в живота си, Достоевски я усетил само веднъж, когато размишлявал над „Братя Карамазови“. По-късно Хенри щял много пъти да чувства увереност по отношение на интелектуалните и техническите си умения, но специално в този случай бил убеден в цялостните качества на творбата си. Бил сигурен, че ще се получи хубава книга.

И имал всички основания да бъде самоуверен. Въз връзка с останалите книги на Хенри Джеймс може да има и има разногласия; но този роман е признат за един от най-добрите в англоезичната литература. Може би дори и без той да го е съзнавал напълно. „Портрет на една дама“ казва твърде много неща за самия Хенри. Погледнато по-дълбоко, психологическият климат на места е странен, но пък и самият той е бил странен човек.

Взет сам за себе си, като отделно произведение на изкуството, романът е безупречен. Макар че е дълъг, с доста много драматични измислици, които често се промъкват в творбите на Джеймс, историята в основата си е проста. Самата „дама“, Изабел Арчър, представлява апотеоз на Хенриевото американско момиче. Тя е интелигентна, волева, изпълнена с идеалистични илюзии, решена да отстоява свободата си и да остане вярна на себе си, макар че няма представа

какво точно означава тази свобода. Мъжете я харесват. Тя проявява благоразположение към мъжете, които я харесват, но в поведението ѝ има нещо странно и дори смуцаващо. Изабел е целомъдрена, което е съвсем естествено, тъй като пристига в Англия от горната част на щата Ню Йорк, където властва пуританизмът, и е едва на двадесет и две години. Но тя е целомъдрена в много по-дълбок смисъл, отколкото героините на английските романи от деветнадесети век, макар че те (сравни Люси Робартс, Доротия Касобон) дори още по-малко знаят какво е еманципация. Изабел е дотолкова скована от задръжки, че почти е лишена от чувственост, което не важи за английските момичета. Тук Хенри е имал обективно оправдание: Мини Темпъл, която е прототипът, произхождала от същата новоанглийска среда. Но този аспект на Изабел придава странен облик на една книга, чийто център е нейният избор на съпруг.

Изабел, която първоначално няма никакви средства, пристига в Англия, за да посети свои богати роднини — американци. Фонът на действието е обрисован чудесно, както навсякъде в книгата. Хенри е бил на върха на таланта си да представя външни описания, както и да изгражда образите на героите си. Нейният богат чичо, който сега е смъртно болен, я обиква. Обиква я и синът му Ралф, който е туберкулозен; ако не беше болен, той би се опитал да се ожени за нея, което щеше да е най-добре за Изабел, тъй като той е по-умен от нея, харесва я и е достатъчно проникателен, за да я разбира. Появяват се и други ухажори: един откровен, чистосърдечен, властен американец, чиято мъжка сила отблъсква Изабел, и един приятен английски пер, чийто живот, както има чувството тя, би погълнал нейния.

Чичо ѝ умира, след като по настояване на Ралф е разделил наследството си на две и едната половина е оставил на Изабел — мотивът на Ралф е, че желае тя да е свободна, за да види какво ще стане с нея. В книгата се обяснява, че с това наследство Изабел става богата. Описваният период е 1870-те години и сумата възлиза на стойност 60 000–70 000 лири.

Естествено сега тя е желана партия за зестрогонците. Заминава за Италия, където един такъв човек успява да я плени. Той е американец, експатриант, покварен от Европа в Джеймсовия смисъл на думата, естет, който не прави нищо друго, освен да култивира собственото си естетическо чувство. Изабел иска да използва

възможно най-добре своята свобода. В това отношение тя олицетворява самия Хенри Джеймс; но пък той е имал щастието да намери духовно спасение и материална свобода чрез своето изкуство. Тя няма тази възможност. Най-доброто, което може да направи, е да се омъжи за този човек и да му посвети живота си.

Останалата част на книгата представлява блестящо, но горчиво описание на този, както се оказва, нещастен брак. Той намразва и нея, и нейния възторг пред неговата естетска вялост. В отговор тя също го намразва. Той решава да я сломи психологически, но тя има твърде силен дух, за да може да стане това. В една глава, която според самия Хенри е най-доброто нещо в книгата, Изабел седи посред нощ в салона на римския дворец, който е купила за него, и разсъждава защо е направила този свой избор и докъде я е довел той.

„Обстоятелството, че беше беден и самотен и че все пак някак си бе успял да остане благородник по дух — тъкмо това беше събудило нейното любопитство и подсказало, че е намерила човека, за когото е мечтала... Днес обаче виждаше, че без парите си не би допринесла с нищо за техния брак... Всъщност парите представляваха бремене за нея, измъчваха съзнанието ѝ, което искаше да се освободи от тях, като ги прехвърли върху друга човешка съвест, в други, по-опитни ръце. А какво би я облекчило повече от това да ги повери на човека с най-добрия вкус на света?...

... Сега Изабел преживя отново ужаса, с който бе открила размерите на този духовен мир. И сред неговите четири стени живееше непрекъснато оттогава насам; тия стени щяха да я ограждат до последния ѝ час. Това беше един дом на тъмнината, дом на безмълвието, дом, лишен от възможността да се диша... Разбира се, Изабел не страдаше физически; за физическото страдание можеше да се намери лечение. Изабел можеше да ходи навсякъде, където поиска; имаше пълна свобода; съпругът ѝ не ѝ създаваше никакви пречки. В своята самоувереност Озмънд се ценеше толкова много, че просто я караше да се ужасява. Въпреки цялата му култура, въпреки изтънчения му ум, любезността, сърдечността, непринудеността и житейския опит, в душата му се таеше егоизъм, подобен на змия, скрита в цветна леха.“^[4]

Това е една тъжна сцена, защото, макар че самата Изабел притежава егоизма на всяко честолюбиво самоуверено момиче, в

своята същност тя е благородна и будна. Цялата глава — горният цитат е само един кратък откъс от нея — създава представата за една млада жена, която изключително зле познава мъжете и която дори и сега не е научила кой знае колко много. Всъщност не е задължително и ние да споделяме високото мнение на Хенри за тази глава. Тя не предава чак толкова добре интроспективните размишления на героинята и освен това е написана много по-тежко от всичко останало в романа. Затова пък говори за авторовото отъждествяване с Изабел, както и за неговата може би все още неосъзната неудовлетвореност.

Човек, който не е чел книгата, не бива да възприема този цитат като показателен. Романът в по-голямата си част е написан великолепно, по-великолепно от всички следващи книги на Хенри (до него се доближават само няколко разказа и едно-две есета). Често диалогът е остроумен, наистина леко стилизиран, но изключително силно въздействащ. Когато не се стремял да се изразява прекалено сложно, Хенри умее да бъде закачлив и находчив и в този роман той е и двете. Изабел Арчър може да не разбира мъжете, сега, след сто години, на нас може да ни се струва, че тя няма най-елементарен усет към живота; но нейният образ е жив и реален, понеже ние знаем, че и до днес има момичета като нея.

Наскоро след публикуването на „Портрет на една дама“ като книга, един подир друг починали майката и бащата на Хенри. Тук има ново съвпадение с живота на Пруст, комуто се случило същото, но с двадесет години по-късно; но макар че смъртта на родителите му причинила скръб на Хенри, тази скръб била нищо в сравнение с угнетението, в което изпаднал Пруст, когато починала майка му. Най-важното последствие за Хенри било това, че той поел задължението да се грижи за сестра си, която била инвалид и на моменти душевно нестабилна, и че сега вече можел да се установи в Англия завинаги.

Неговият живот между четиридесет и петдесетгодишната му възраст бил сякаш образец за творческо преуспяване. Поне така изглеждал на неговите колеги писатели. Критиката била оценила извънредно високо „Портрет на една дама“. Съответно материалното му положение било много добро и той се преместил да живее в хубав апартамент, с подходящ изглед към Кенсингтън Гардънс. Вероятно често си е мислел, впрочем за това има и документални свидетелства,

че е получил каквото е желал. И все пак вътре в себе си чувствал необяснимо неспокойствие.

За това неспокойствие имало някои прости причини. Благосъстоянието му чувствал той с тревогата на човек, който си изкарва хляба с работа — било преходно. Неговите американски издатели банкрутирали и той загубил по-голямата част от доходите си за една година. Но най-важното, неговите романи от осемдесетте години не били посрещнати така, както „Портрет на една дама“, „Бостонците“, „Принцеса Казамасима“, „Трагическата муза“ възплащавали достойнствата на неговия талант, но не направили поразяващо впечатление на неговите почитатели. И с право. Той ненапразно бил изкусен теоретик и можел да се защити по най-сложен и увъртян начин, но вероятно сам е знаел, че още в основата им има нещо сбъркано.

Така или иначе, два твърде неприятни факта били налице. Списанията вече не държали толкова да го печатат (в известен смисъл той ги заливал със статии и разкази). И нещо още по-трудно за преглъщане — приходите от продажбата на книгите му не успявали да покрият дори малките аванси, които му давали неговите английски и американски издатели. Авансите започнали да стават все по-неприятно ниски. Хенри не си бил спечелил публика; а през онези години публиката щяла да бъде истинска утеха за него — не само заради парите и сигурността, но и заради самия отклик. Защото той очевидно страдал от нещо повече от професионален страх. Дълбоко в него растяло безпокойството. То все още не било кристализирало в Стендаловия смисъл на думата. В Стендаловия смисъл можела да съществува кристализация на безпокойството и неудовлетворението така, както съществувала кристализация на любовта. Много бавно, почти незабележимо с Хенри ставало нещо такова.

Има някои дребни симптоми, които говорят за това. След като се запознал с Мопасан и с неговото творчество, той останал потресен. Тази груба и недвусмислена сексуалност не може да бъде начин за вникване в човешката природа, записал разсъжденията си Хенри. Тя е враг на всички други психологически обяснения. Нищо чудно понякога Хенри да е изпитвал мимолетно съмнение и да се е запитвал дали като четат неговите книги, някои хора няма да си помислят точно обратното? Нищо не можем да кажем със сигурност. Документирано е

само едно, че Хенри полусляпо завързал нестабилна връзка с жена. Не излязло нищо. По-добре да беше излязло, защото от неговото безразличие пострадала жената.

Историята е трогателна. Тя била много приятна, самотна, интелегентна американка, малко по-възрастна от него, възпитана в същия дух. Наричала се Фенимор Улсън и била някаква роднина на Фенимор Купър. Пишела романи на регионални теми, които ѝ донесли доста голяма популярност в Америка, много по-голяма от тази на Хенри. Била предана почитателка на неговото творчество. Успяла по някакъв начин да се запознае с него и веднага се влюбила. Хенри се харесвал много на жените. Бил чувствителен, авторитетен, леко загадъчен, а външният му вид създавал впечатление за мъжка сила и за нежно отношение към жените. Той я развел из Флоренция и Венеция, показал ѝ забележителностите. Някак разсеяно и може би лекомислено ѝ дал известни аванси, не физически, това поне е сигурно. Но той умее да ласкае. На няколко пъти се оттеглял и после пак се връщал. Например след интервал от шест месеца отново я намирал в Италия и започвал, както поне преценявала тя, да я ухажва.

Тя му пишела писма, пълни с обожание. Вероятно и Хенри ѝ отговарял с писма, без съмнение двусмислени, но достатъчно сърдечни, за да ѝ вдъхне надежда. Никой, освен нея не може да го вини за това: той също копнеел за обич. Но бил толкова безчувствен и дори, ако щете, егоцентричен, та не забелязал, че тъкмо той е единственият обект на нейната любов. В продължение на години Фенимор съществувала само заради техните срещи, които не били чак толкова чести. Най-накрая, когато една зима била сама във Венеция, тя се хвърлила през прозореца.

Може би на Хенри му е било нужно доста време, докато стигне до — и дори докато приеме факта, че е лишен от някои основни удоволствия, които при повечето хора идват съвсем естествено. И въпреки това, когато вече приближавал петдесетте, наред с чисто практическите тревоги започнал да изпитва и известно безпокойство по този повод. То било част, може би все още не най-мрачната, от кристализацията на неудовлетворението. А освен това го накарало да вземе едно от най-погрешните литературни решения в живота си, решение, което му донесло най-големи страдания. Той намислил да разреши проблемите си, като се залови да пише пиеси.

Непрекъснато виждал около себе си как пиесите носят на своите автори слава, пари и насърчение. Неговите романи не си спечелили публика. Тогава щял да се опита да пише пиеси. И то няколко, не една, защото така се увеличавали шансовете. Знаел, че романите му свидетелстват за усет към драмата. В тях имало силно въздействащи сцени. Хранел надежди, дори повече от надежди, че ще може да се справи с театъра.

Скоро установил, че в театъра съществуват някои трудности. Директорите го насърчавали, но след това необяснимо защо всичко се забавяло. Когато написал нова книга, тя се отпечатвала за два-три месеца (много по-бързо, отколкото в края на двадесети век). Никой не се намесвал, никой не се опитвал да променя текста. В театъра не било така. Уж приемали пиесите или поне одобрявали ги, но после ги бавели с години.

Директорите имали свои мнения. Актьорите имали свои мнения. Думите сякаш нямали нормалното си значение. Казвали му, че пиесата е чудесна. Това не означавало, че ще я поставят. Тези неща не харесвали на Хенри, който смятал, че един писател трябва да бъде уважаван, особено пък писател като него. Възможно ли било театърът да е форма на изкуството?

Един актьор и директор на театър положил особени грижи за него. Това бил Едуард Къмтън, чийто син по-късно приел името Къмтън Маккензи. В продължение на години Маккензи писал без особен успех, подражавайки на Хенри Джеймс. Едуард Къмтън платил на Хенри, за да адаптира за сцената „Пътешественикът“ (интересен роман, ако не се чете в нюйоркското издание). Напълно обърквайки Хенри, той орязал романа и поставил получената версия в провинцията, а сетне и в Лондон, където тя не донесла пари, но и не била пълен провал. Другите му пиеси имали по-малък успех. Една от тях била дискретно забравена от някакъв прочут актьор — директор на театър. Американският импресарио Дейли сключил договор за друга, включил я в програмата на своя нов театър в Лондон, колкото по-често се замислял за нея, толкова повече се обезсърчавал и накрая организирал четене на пиесата от актьорите, не репетиция, с надеждата да убеди Хенри да си я оттегли сам.

Силно огорчен, без да е сигурен, че трябва да постъпи така, но и страхувайки се да направи обратното, Хенри си я оттеглил. Затова пък

бил напълно убеден в качествата на друга своя пиеса, „Ги Домвил“. За основа на пиесата служел епизод от историята на Венеция — млад благородник трябвало да се откаже от свещеническото си призвание, тъй като всички мъже от неговото семейство умрели при една епидемия. Заповядано му било да напусне манастира, да се ожени и да продължи рода. Хенри пренесъл действието в осемнадесети век, а героя превърнал в млад английски аристократ, който учел във Франция и трябвало да стане бенедиктински монах. Хенри бил крайно доволен от своето изобретение. Доволен бил и Джордж Александър, най-преуспяващият млад актьор — директор на театър от великата епоха на тази категория хора. Александър виждал героя Ги Домвил като великолепа историческа роля за самия себе си. Подобно на Къмтън и той смутил Хенри, като се заловил да работи върху пиесата, съкратил я, направил я по-стегната. Трябва да се каже, че вероятно я е подобрил. Премиерата в неговия чудесен театър „Сейнт Джеймсиз“ била на 5 януари 1895. Тя се превърнала в една от най-скандалните премиери в историята на театъра.

Хенри не можел да издържи на напрежението да присъства. Вече пет години той се борел да покори сцената. Сега бил неговият шанс. Актьор звезда в главната роля, чудесен театър. Неговото собствено име имало огромна притегателна сила за културната лондонска общественост. Всъщност първите места в партера били заети от негови приятели, почитатели, поддръжници. Самият той, за да се удържи да не присъства на премиерата, отишъл да види новата пиеса на Оскар Уайлд „Жена без значение“ в „Хеймаркит“, само на няколко метра по-нататък. Доколкото въобще могъл да наблюдава какво става на сцената, заключил, че пиесата не струва. А дали неговата собствена великолепа творба имала успех?

Трябвало да отиде до „Сейнт Джеймсиз“, за да провери. От кулисите видял как Александър излиза да се поклони. Аплодисменти, възторжени възгласи от предните места на партера, където седели неговите привърженици и тези на Хенри. Освирквания откъм галерията. Всички зад кулисите били прекалено разстроени, за да могат да кажат въобще нещо на Хенри. Премиерата се оказала пълен провал. Никога до този момент Александър не бил освиркван така. За недоволството на публиката, изглежда, допринесъл и фактът, че той бил увеличил цената на програмите. Хенри бил прекалено смазан,

прекалено съсипан, за да разбере какво става. Викове „Авторът“ от неговите верни приятели. Александър, който в този момент вероятно бил изгубил здравия си разум, както и своя усет към театъра, повел Хенри напред. Аплодисменти от първите редове. Бурни викове, свирки, подигравки, рядкост за един лондонски театър не само тогава, но и днес, откъм евтините места. Те можели да простят на Александър, който бил техен любимец, но не и на автора. Александър трябвало да отведе Хенри обратно зад кулисите и да се върне на сцената, вече възстановил актьорското си самообладание, за да усмири публиката.

Такава една премиера би била ужасна за всекиго. У Хенри тя предизвикала сложни реакции. Някои от тях, така или иначе, са щели да се появят, но премиерата ускорила процеса. Той приключил завинаги с театъра.

Наистина ли пиесата била толкова лоша? Вероятно не чак толкова. Печатът се отнесъл към нея толерантно. Утвърдените критици я хвалели умерено, а по-младите, Шоу, Уелс, Бенет, които случайно присъствали в изпълнение на първото си служебно задължение като театрални рецензенти, се опитали да бъдат възможно най-любезни. Но Хенри не бил създаден да пише добри пиеси. Вярно е, че малко романисти са имали по-верен драматургичен инстинкт от него. Неговите емоционални задръжки не можели да бъдат пречка: Шоу е страдал от повече предразсъдъци, но той превърнал този свой недостатък в качество по отношение на театъра. Хенри обаче имал друг недостатък, който се оказал пагубен. Той презирал драмата като художествена форма.

Няма съмнение, че никой не може да напише нещо стойно, нито да привлече вниманието на публиката, ако презира това, което прави. Хенри вероятно смятал, че никоя пиеса, с изключение евентуално на Шекспировите творби, не може да се сравнява по дълбочина и яркост, с най-добрите романи, включително и с неговите собствени. От теоретична гледна точка тук има за какво да се спори. Хенри всъщност не съзнавал, че е по-трудно и може би по-рядко да се напишат добри пиеси, отколкото добри романи. Във всеки случай те са много по-малко на брой в световния литературен фонд.

В резултат на това свое отношение Хенри опощявал пиесите си много повече, отколкото би могъл дори да си представи един комерчески драматург. Неговата адаптация на собствения му роман

„Пътешественикът“ съвсем ненужно е поевтинена, нещо, което един професионален автор на адаптации не би сторил. Хенри по начало имал склонност към мелодрамата, макар и да я потискал, но поради ниското си мнение за театъра, в случаите, когато пишел пиеси, я отприщвал. В самото начало на първо действие на „Ги Домвил“ главният герой обявява. „Да живее родът Домвил, да живее!“ Алегзандър вероятно е оставил тази реплика, преценявайки, че тя подхожда на хубавия му глас. Можем ли да си представим, че Хенри е използвал такава ужасна фраза в някой от романите си?

Тук има един класически парадокс. След тази премиера Хенри се отказал от театъра; но театърът не се отказа от Хенри. След неговата смърт някои хора, които разбираха от театър, доловиха драматургичния потенциал на неговите книги. По „Уошингтън Скуеър“ бе направена доста добра пиеса. Както и по „Духът на миналото“. А което е още по-любопитно, писатели с драматургичен талант видяха в неговите романи добра основа за телевизионни театрални постановки. „Портрет на една дама“ бе превърнат в чудесна телевизионна адаптация, чудесна в естетическо и във всяко друго отношение. Макар и с една степен по-ниско това важи и за „Посланиците“ и „Златната чаша“. Интересната поука е, че никой от авторите на адаптациите не се опита да вулгаризира материала. Те проявиха много по-голямо уважение към театъра, много повече художествен такт, отколкото самият Хенри в своите сценични опити.

Унижението с „Ги Домвил“ не само че било, но и символизирило криза в живота на Хенри. Фенимор Улсън се била самоубила. Кристализацията на неудовлетворението стигнала до своя връх. Той знаел какво е пропуснал и се страхувал, че и в бъдеще ще пропусне още неща. Години наред имало моменти, когато бил на ръба на душевното разстройство. Но Джеймс бил човек с изключително силен характер и някак, мимо волята си, се залавял за работа, за да може да продължи да живее. Основният източник на сила за него било изкуството му. Бил проиграл шансовете си за широка популярност. Много добре. Без да се самоизтъква, но с целия авторитет, който притежавал и който бил все така голям, а скоро щял да стане още по-голям, той се заловил здраво за своя собствен вид непопулярно изкуство. Тоест чисто изкуство, неговата собствена версия на идеалната художествена проза. И така, година след година изграждал

легендата за Хенри Джеймс, която всички ние така добре познавахме през първата половина на този век. Както всички легенди тя беше много по-проста от самата истина, но все пак в нея има нещо.

Хенри бил роден учител. Имал авторитет, търпение, самоувереност. Учел хората на това какво трябва да представлява прозата. Единствен той от големите писатели е разработил една определена идеологическа теория на изкуството. Пруст писал още по-задълбочено по този въпрос, но не по начин, подходящ за обучаване на студенти.

Може би следва да се каже, че като цяло от теорията на Джеймс имало повече вреда, отколкото полза. Тя е прекалено ограничаваща. Като набляга толкова много на „гледната точка“, Хенри все едно че отхвърля всичко, което са написали Достоевски, Толстой, Дикенс; както вече споменахме, той неведнъж изразявал пренебрежителното си отношение към техните книги. Но преди всичко неговата теория не би могла да се приложи за Балзак — към когото Хенри, както подчертахме, проявявайки благородна непоследователност, се отнасял с пламенно почитание.

Колкото до самия него, както по отношение на легендата, така и на изкуството му, неговата теория му била от полза. На хората им прави впечатление самоувереността, а когато нещо им направи впечатление, те стават крайно благосклонни, дори и тези, които не са свикнали много да демонстрират почит. Това важи за Уелс, който, макар че веднъж си позволил злостен изблик, питаел огромно уважение към стария учител. Всички слушали прехласнати неговите трудноразбираеми лекции, гледали го как гърчи пръсти във въздуха, сякаш за да улови през дългите паузи единствено подходящата дума — непростимо прегрешение било, ако някой друг се опита да му я подсказе. Всичко това напомня много за Нилс Бор, който едно поколение по-късно в Копенхаген подлагал физиците теоретици на същото напрежение, изисквайки цялото им внимание. И неговите лекции вероятно са били също толкова продължителни.

По отношение на изкуството на Хенри неговата теория е имала по-определено предназначение. Трябва да кажем, че долуизложеното е частно мнение. С напредване на годините Хенри започнал да проявява склонност към разводняване на съдържанието, книгите му вече не били така дълбоки, както преди. Той искал да каже някакви заплетени,

сложни неща, но явно нямало какво толкова да каже. Когато един чудесен и добросъвестен писател започва да чувства, че няма какво толкова да каже, той се отдава на техническа виртуозност (у Дикенс накрая е имало признаци за това). Хенри притежавал забележителна техническа виртуозност, която била още повече подсилена от неговите идеи за техническото майсторство. Ибсеновият символизъм го привличал до такава степен, че в „Крилете на гълъба“ и в „Златната чаша“ сам прибягнал до него. Този символизъм не подходдал особено на неговия талант. Той обаче му помогнал да уплътни съдържанието на романите си. Същото важи и за езика на по-късните му романи. Често в тях не се казва повече от това, което Хенри е казал вече преди, макар и не така многословно. Техниката незабелязано му помагала. Тук веднага се налага сравнението с Достоевски. В по-късното си творчество Хенри използвал всички възможни прийоми, за да запълни една форма, която би могла да има повече съдържание. Достоевски, освен в „Братя Карамазови“, не можел да намери форма, която да е толкова обхватна, че да побере всичко онова, което имал да каже.

Някои от тези процеси могат да се проследят в прочутите предговори към нюйоркското издание, както и в преработените варианти на негови творби. Предговорите свидетелстват за неговото проникновено и вярно разбиране на собствения му творчески процес, особено що се отнася до по-старите му книги. Никой автор не е обяснявал така добре как точно твори. В преработените издания неговите по-раншни книги стават по-усложнени, по-различни по тон, но не по-добри. А някои от тях направо са развалени, деформирани от преработката. Макар че това е малко по-друго, най-показателната преработка в психологическо отношение е в края на „Портрет на една дама“, когато в нюйоркското издание Гудуд целува Изабел и тогава тя разбира колко пламенен мъж е той и осъзнава какво всъщност представлява физическата любов. Чувства се отвратена, но поне е научила нещо. Всичко това не е описано добре, тъй като подобни ситуации все още са коствали твърде много на Хенри. Чудното е, че той въобще се е наел да го опише.

Според автора на настоящото „Посланиците“ е най-добрият от късните романи на Джеймс. Тази книга до голяма степен преработва стари теми, но с много повече опит и умение, и тя се нарежда на едно от първите места в цялото му творчество. Другите му късни романи са

по-слаби от неговите разкази и новели и по-специално от „Затягането на винта“, където Хенри не се е престарал чак толкова и съдържанието само се е наложило.

И така, през последните двадесет години от живота си Хенри се проявил като вещ литературен съдник, като тълкувател на собственото си изкуство, който при това все още творял. Бил очаквал повече. Оказало се, че животът до голяма степен е едно разочарование. Но въпреки своите тревоги и вълнения, той имал силен дух и се възползвал от него.

Възползвал се от него и по отношение на своя домашен бит. Някога той вероятно си бил мечтал да се уреди също така разкошно, както Пол Бурже в Иер. Но ето че трябвало да се примири със скромното положение на един вече възрастен писател, подобно на това на някой кеймбриджи професор с неголям доход. Купил си прилична къща в Рай, в стил от началото на века, където диктувал творбите си (преминаването от писане на ръка към диктуване довело до по-честата употреба на вметнати изрази и до известна неяснота на фразата) и посрещал приятелите си. При него винаги имало храна и хубаво вино в големи количества, макар и сам той да не бил много по пиенето. В дома в Рай се съблюдавал церемониален и умерено достолепен режим — Хенри печелел достатъчно, за да може да го поддържа. Един-единствен път преживят по-значително разочарование във финансово отношение. Става въпрос за провала с нюйоркското издание. В него той бил вложил остатъка от големите си надежди и в продължение на години се трудил усърдно върху последните, окончателните поправки. Това издание трябвало да му донесе такъв доход, който да осигури старините му. Издателство „Скрибнърс“ го публикувало в чудесен полиграфически вид и го пуснало да се продава. Но почти без никакъв ефект.

Въпреки това през 1913 година Хенри си позволил да купи доста голям апартамент в Лондон, като запазил къщата в Рай за през лятото. Лондонският апартамент бил в Карлайл Маншънс, на Чейни роу, близо до реката, към която гледал салонът (няколко години по-късно Т. С. Елиът също отишъл да живее в Карлайл Маншънс). Хенри не бил беден и нямало опасност да обеднее. Лошото било там, че Идит Уортън си мислела така, а когато някаква идея се пъкнела в главата на Идит Уортън, следвали действия.

Винаги е имало нещо комично във взаимоотношенията между Хенри и нея, а самият Хенри със своята склонност към преувеличаване ги представял в още по-смешна светлина. И двамата били добри, благородни хора, но това съвсем не значи, че били създадени един за друг. Както вече казахме, тя била високопоставена в обществено отношение, много богата, имала огромен успех като писателка — и била страхотно дейна. Най-неочаквано пристигнала в Рай заедно с огромния си автомобил, последен модел, с шофьора си и всичко останало и нарушила спокойния, установен ред на Хенри. В писма до свои познати той я наричал „Ангела на Разрухата“ или понякога „Торпилата“. Тя го качвала на колата си и двамата се впусkali да обикалят Англия, без той да имал желание за това. Изглежда, че според нея Лам хаус в Рай представлявал скромен селски дом, което било чисто високомерие от нейна страна. Често чувала, че Хенри се оплаква от безпаричие. И решила, че трябва да се направи нещо. Той трябвало да получи Нобеловата награда.

Всъщност идеята ѝ била напълно разумна. С обичайната си енергичност и използвайки цялото си влияние, тя се заела да му осигури поддръжници. Приблизително по същото време и испанците се подготвяли да поставят кандидатурата на Галдос. Възраженията и срещу двамата били подобни, макар че Хенри не бил политически спорна фигура. И той като Галдос обаче не бил известен извън границите на родината си или по-точно, в случая с Хенри, извън английски говорещия свят. Което, трябва да кажем, и до днес все още до голяма степен е вярно. И Хенри като Галдос не получил наградата.

Идит била неудържима. Дошла ѝ нова идея. Те и двамата имали един и същ нийоркски издател. И тя влязла в доброжелателен заговор с Чарлс Скрибнър. От нейната сметка можело да се отдели една голяма сума. Издателство „Скрибнърс“ можело да предложи тази сума на Хенри като аванс за роман, който още не бил написан и който, поради недоброто му здраве, вероятно нямало и да бъде написан. Едно такова предложение щяло да го поободри. Чарлс Скрибнър с удоволствие се заел да изпълни ролята си. За своя изненада Хенри получил едно много тактично писмо, изпълнено със симпатия и почит (и двете искрени), в което се казвало, че „Скрибнърс“ има голямото желание да получи от него някой нов роман и в знак на това свое желание иска да му плати аванс от 8000 долара. В целия си дотогавашен творчески път

Хенри не бил получавал такъв голям аванс. Може и да е изпитвал някакви подозрения. Но приел парите.

Тогава Идит, все така неукротима, била осенена от нова, много по-неподходяща идея. Предложила да се пусне подписка за събиране на пари — и тук можем да направим сравнение с Галдос, още повече че е било по същото време. Резултатът бил различен. Въпреки оплакванията си Хенри ни най-малко не бил в нужда, а дори и да е бил, пак е щял да се вбеси. Бил изключително горд. Най-остро отхвърлил предложението без каквито и да било Джеймсови уговорки.

По характер Идит била добра като него. Между тях двамата има и друго, по-дълбоко сходство, макар че не е ясно дали сам той го е съзнавал. Тя също е имала нещастен живот — тоест нещастен по отношение на любовта. Нейният брак не ѝ дал нищо. Продължителната ѝ връзка с Уолтър Бери ѝ дала много малко или поне не това, за което жадувала. И все пак била малко по-щастлива от Хенри и не толкова плаха като него. Преживяла една не много продължителна, но екзалтирана любов с дългогодишния приятел на Хенри, Мортън Фулъртън. Фулъртън бил доста съмнителна личност в много отношения и особено по отношение на парите; но също като Балзак и той умее да ощастливява жените, с които имал връзка. Бил едва ли не вълшебник в любовта. На него му било приятно да доставя удоволствие на близките си, включително и на Идит.

Почти сигурно е, че съдбата не е надарила Хенри с подобно щастие. Но затова пък през тези последни двадесет години от живота си той като компенсация бил обожаван и уважаван от млади мъже, което все пак е по-добре от нищо. Имало няколко такива младежи в неговия живот и първият от тях, половин норвежец, половин американец на име Хендрик Андерсен, който иначе във всяко друго отношение бил егоцентрик, изглежда, създал у Хенри вкус към обикновения физически живот и към онова, което той бил избягвал както в изкуството си, така и в делничното си съществуване. Впрочем между тях не е имало нищо повече от прегръдки и целувки. От този момент нататък писмата на Хенри не само до Хендрик, но и до други негови познати младежи са пълни и с двете. Това не е признак за пълно еротично освобождение, а по-скоро за копнеж. Въпреки своите умолителни, патетични писма, Хенри не успявал да придума Андерсен да се виждат по-често. Двамата са се срещнали всичко на всичко

четири пъти. Всъщност Хендрик Андерсен хранел безумната илюзия, че е или ще стане велик скулптор. Той търсел съвети, но не ги следвал. Същата мегаломанска амбиция е имал и друг един скулптор от норвежки произход, Вигеланд, който все пак съумял да насели един парк в Осло с чудовищни „творби“.

От всички тези младежи най-приятен бил Джослин Пърс, син на англо-ирландски благородници от графството Голуей, племенник на лейди Грегъри^[5]. Той бил красив, жизнерадостен, възпитан, тактичен и непретенциозен. Години след това Джослин казал, че Хенри е най-прекрасното човешко същество, което е познавал. И добавил искрено учуден, че не можел да разбере защо Хенри е имал такава слабост към него.

Това било най-спокойното от всички увлечения и полуувлечения на Хенри. Обект на последното бил Хю Уолпоул^[6]. Младият Уолпоул, чистосърдечен, спонтанен, свършено непринуден, бил истинска утеха за застаряващия Хенри. Той правел първите си стъпки в писателското поприще и Хенри можел да го съветва, да го учи на художествените закони, да му дава житейски наставления, морални наставления, да се държи с него полубащински, полуприятелски, в зависимост от психологическия момент.

През лятото на 1914 година Хенри вече бил болен. Той се интересувал страстно от войната. Както цял живот, така и сега смятал, че Англия е огнището на цивилизацията. Не можел да слуша критиките на американците, а още по-малко за помощта, която американците от ирландски произход оказвали на неприятеля. Много негови приятели, сред тях и Джослин Пърс, се сражавали. Той искал да направи нещо. Сам предложил да прекарва по няколко часа с ранените белгийски войници, тъй като се търсели хора, които да говорят с тях на френски. Не било много, но все пак било нещо за един болен и капризен старец.

После Хенри решил да направи и нещо повече. Подтик за това му дала една малко смешна бюрократична случка. През лятото на 1915 година, когато всичко годно било на фронта, Хенри се намирал в Рай и както много други здравомислещи хора не можел да предвиди какъв ще е краят на войната. По едно време поискали от него да се регистрира като чужденец. Това го разстроило. Той живеел в Англия от тридесет години, а общо му се събирало, че е прекарал там половината

си живот. Почти всички хора, които обичал, се намирали в Англия. Обичал и самата страна. Понякога я наблюдавал от разстояние; но той наблюдавал от разстояние всичко и навсякъде. Доколкото бил в състояние да изпитва лоялност към нещо, то било към Англия.

Въобще не се двоумил. Трябвало да направи само едно. Подал молба за английско поданство.

Ако не била войната, нямало да постъпи така. Хенри не бил такъв човек, който би сменил националността си, името си или каквото и да е друго, свързано с него. Това не му било в стила. Вероятно е знаел, че за него е щяло да бъде по-добре, ако бе направил тази промяна години преди това. Бил по-известна фигура в Англия, отколкото в Америка. Водещите политици, и особено министър-председателят Аскуит, който имал литературна култура, го уважавали дълбоко. Като англичанин Хенри е щял да получи всички държавни почести. Той обаче не се бил замислял върху този въпрос.

Но ето че сега, през тази мрачна военна година се замислил. Без да отлага повече, пристъпил към действие. Това бил рицарски жест от негова страна. Единственото, което можел да даде, било своето име. И било редно да го даде. Обяснил всичко това на роднините си в Америка, но им заявил, че вече е взел решението си. Вестниците разтръбили новината, самият министър-председател бил единият от поръчителите му.

Англичаните били във възторг. За тях, разбра се, това било страхотна реклама. Световната културна общественост смятала Хенри за най-видния от живите американци. В „Таймс“ се появила уводна статия по този повод. Англия на държавните служители и аристокрацията, онази Англия, която той описвал и познавал така добре, била удовлетворена.

Наскоро след това здравето му рязко се влошило. Смъртта била близко, но той изкарал още няколко месеца. Умирал бавно и мъчително. Разсъдъкът го напуснал, от време на време го връщал в настоящето и после пак го напускал. На 1 януари 1916 година било съобщено, че мистър Хенри Джеймс е награден с орден „За заслуги“ — най-високият граждански орден, с който можел да бъде отличен един англичанин.

Той, изглежда, успял да възприеме вестта и останал поласкан. Рядко бил в съзнание, но в един момент изпратил писмо до свой

приятел, в което му казвал, че е твърдо решен да оцелее. Имал халюцинации, че пътува с кораб и че е Наполеон. Вкопчен в живота, издържал още няколко седмици и починал в последния ден на февруари.

Погребалната церемония била извършена в Оулд Чърч в Челси, а прахта му била отнесена в Америка. Шестдесет години по-късно табелка с неговото име бе поставена в Ъгъла на поетите в Уестминстърското абатство — съвременният еквивалент на факта, че си погребан там. Шестдесет години са много време; този израз на почит може и да не е кой знае какво, но повече от това не може да се направи, а и то има символично значение.

[1] Американски писател и критик (1837 — 1920). — Б.пр. ↑

[2] Американски писател и дипломат (1819 — 1891). Наследил е Лонгфелоу като професор по съвременни езици в Харвард. — Б.пр. ↑

[3] Американски писател и журналист (1837 — 1920). — Б.пр. ↑

[4] Превод Юлий Генов („Народна култура“, 1972). — Б.пр. ↑

[5] Изабела Огъста Грегъри (1852 — 1932) — ирландска драматуржка, която заедно с Уилям Бътлър Йейтс създава прочутия „Аби тийтър“ (1904). — Б.пр. ↑

[6] Английски писател (1884 — 1941). — Б.пр. ↑

ПРУСТ

Метафизичната рамка, в която Пруст е вметил „По следите на изгубеното време“, откъснатата от живота формулировка на времето и паметта, понякога скрива неговите най-прекрасни и най-свойствени дарби. Рамката не произтича от жизнения опит и е била определена преди да бъде написан самият роман. Прочутият край — където всички герои са като великани, потопени във времето — е бил съчинен преди да бъде готова по-голямата част от първата книга. Този край придава естетическа завършеност и форма на цялата творба и според едно от съществуващите мнения (някои от заклетите почитатели на Пруст все още се съмняват в него) вероятно е оправдан. Той не трябва обаче да отвлича вниманието ни от безспорните и общовалидни елементи в този велик „роман — река“. Много хора са боравили със загадката време — неволният спомен не е бил ново откритие, — но сцената, в която Суан се разхожда пред къщата на Одет, оголването на личността на г-н дьо Шарлю, пласт след пласт, сякаш са люспите на лукова глава, абсурдното веселие по време на вечерите у семейство Вердюрен, жестокото разочарование призори, всичко това е можел да опише само този велик писател.

Може би ще е добре да си припомним един прост факт. Пруст е бил голям познавач на творчеството на Балзак. От всички големи романисти Балзак е най-труден за разбиране. Пруст бил сигурен, че можел да надмине Балзак във всичко. Това не било напълно вярно, макар че Прустовият анализ на онези слоеве от обществото, в които Балзак също бил проникнал шестдесет години преди това, е по-точен и по-блестящ, а анализът на отделните персонажи — често пъти по-дълбок. Както и да е, една от литературните амбиции на Пруст била да надмине Балзак и той се заловил с нея истински, без ненужна самонадеяност.

И през цялото това време сякаш се присмивал вътрешно над самия себе си. В книгата „Срещу Сент-Бьов“, която написал, но не издал, преди да е сигурен какъв ще бъде шедьовърът му, има една

чудесна критическа глава, наречена „Балзак на г-н дьо Германт“. Тази глава е репетицията на г-н дьо Германт за неговата роля като херцог дьо Германт в „По следите на изгубеното време“. Той е високомерен аристократ, необразован и несведущ в областта на литературата, сигурен, че всеки разумен човек би трябвало да споделя неговите възгледи за Балзак и неговите причини да обича романа. Младият Пруст, който имал изключително изтънчен литературен вкус, добавя, леко развеселен, че за своя собствена изненада той е съгласен с г-н дьо Германт. Младият Пруст бил чел Балзак именно по същите причини и бил на едно мнение с този глуповат човек срещу целия литературен свят.

Между другото онзи, който иска да получи представа за хумора на Пруст, би трябвало да прочете тази глава. След Дикенс от всички велики романисти Пруст има най-силно развит усет към комичното. Хуморът му е по-благ от този на Дикенс, по-спокоен и често се приема по-добре. Главата за г-н дьо Германт, която, както казахме, е показателна за неговия стереоскоп, е напълно безобидна и приятна за четене. В „По следите на изгубеното време“ комичното е въплътено в друг персонаж и е придобило лек социален оттенък, което до известна степен пречи на чистото човешко забавление.

Не е нужно да се заблуждаваме, че Пруст е бил здрав и бодър като Балзак, от когото се възхищавал и когото искал да надмине. Пруст бил всичко друго само не здрав и бодър. Още от деветгодишната си възраст страдал от хроническа неврастения. През последните си двадесет години превърнал своето постоянно болезнено състояние в начин на живот. Понякога го превъзмогвал, а благодарение на изключително силната си воля, която невинаги си признавал, че притежава, го превъзмогнал в изкуството си. Но той водел толкова различно съществуване в сравнение със себеравните си писатели Толстой, Достоевски, Дикенс и Балзак, че сякаш принадлежал към друг биологичен вид.

Външно погледнато, животът му бил дори още по-малко драматичен от този на Хенри Джеймс. Пруст не бил точно хипохондрик и починал на петдесет и една години от своите болести, но мислел за болестите си непрекъснато, като хипохондрик и някои неща в изкуството му произтичат от неговата болезнено изнервена чувствителност. Или ако използваме определението на Малкълм

Каули, той бил единственият голям писател, който можел да опише пътуването с влак от Париж до Нормандския бряг така, сякаш е някакво невероятно приключение.

Още в ранното му детство неговите родители забелязали, че е анормално умен и анормално чувствителен — и тук анормално не е случайна дума. Всъщност и баща му, и майка му били много интелигентни хора; той бил първото им дете и майка му по-специално се тревожела за него от бебешката му възраст, докато станал на тридесет и няколко години, когато тя починала. Тревожела се за своя Марсел така, както една друга майка се тревожела за младия Галдос, с някои външни прилики, но по различни обективни причини.

Парите не били проблем и през целия си живот Пруст имал на разположение по-солидни лични средства от който и да е друг голям писател от същото време. Всъщност баща му не произхождал от знатно семейство. Поколение след поколение Прустови държали магазин в малкото градче Илие, разположено в равната местност Бос на югоизток от Шартр. Първ в рода си татко Пруст успял да получи професия, благодарение на съществуващата през деветнадесети век във Франция (и в Англия) система на подбиране на студентите според оценките им на приемните изпити. Той станал лекар и на тридесет години вече бил много известен. Прочул се по време на една холерна епидемия, когато проявил както смелост, така и професионална вещина. Бил приспособен католик, приспособен консерватор — провинциална Франция в нейния най-стабилен и истински вид.

Тридесет и шест годишен, завоювал твърди позиции в своята професия, той се оженил за Жана Вейл, която била по-млада от него с петнадесет години. Както показва фамилното ѝ име, тя произхождала от еврейско семейство. Баща ѝ бил богат борсов посредник. Доктор Пруст печелел доста добре, но повечето от парите на Марсел идвали именно от фамилията Вейл.

Почти всички представители на рода Вейл били асимилирани. По възпитание и образование Жана Вейл не се различавала от другите френски момичета от привилегированите класи. Очевидно от уважение към традициите на своето семейство не станала католичка; но тъй като нито тя, нито доктор Пруст били вярващи, това нямало значение. От само себе си се разбирало, че Марсел, роден през 1871 година, точно след Френско-пруската война и Комуната, трябвало да

бъде кръстен като католик. На съответната възраст приел и първото си причастие. Самият той не бил по-вярващ от родителите си. В „Последите на изгубеното време“, чието съдържание в основата си е автобиографично, но видоизменено с художествена цел, Пруст е почти толкова верен на действителността, колкото Толстой. Фактът, че е представил майка си като издънка на френската висша буржоазия, правел образа ѝ по-познат, по-близък. Неговият литературен такт — често подценявано качество, на което обаче един толкова добросъвестен творец като Пруст обръщал голямо внимание — както обикновено е безпогрешен. Безпогрешен е и по отношение на един още по-важен въпрос — когато той стига до своя (тоест на разказвача) еротичен живот.

Ние можем да проследим този негов литературен такт и когато описва как като дете отивал в Комбре, литературната версия на Илие, днес познат официално като Илие-Комбре, което е един скромен знак на почит към изкуството. Тези посветени на детството сцени се запечатват дълбоко в съзнанието на читателя. Те запазват съвсем точно духа на неговите преживявания, но са много по-опростени в сравнение с историческите факти. Като дете Пруст всъщност прекарвал летата си при две роднински семейства: на един негов чичо от рода Вейл в Отьой и на една негова леля по линията на Прустови в Илие.

Именно в Отьой се случил онзи епизод, когато майка му била заета и не отишла да го целуне за лека нощ (епизодът е описан чудесно, но само един психиатър с елементарно мислене може да заключи, че той е предопределил бъдещия му живот). Отново в Отьой, а не в Илие, Пруст получил на деветгодишна възраст първия си астматичен пристъп, който действително предвещавал неговата болнавост. Поради чисто художествени причини, тъй като за тези детски скърби и радости му трябвало нещо по-провинциално от Отьой, Пруст пренесъл всичко това в Илие. След което, оглеждайки града през призмата на детското въображение, той го описал по-голям и по-интересен, така както би го видяло едно дете. За възрастните Илие е, както отбелязва г-н дьо Шарлю, малко градче като много други. Къщата на леля Леони е видимо по-скромна от онази, която си представя човек, четейки романа — това е къщата на търговец. Истинска загадка е как леля Леони е виждала улицата от спалнята си, но това, че накрая тя става пълен инвалид, прикован завинаги в тази

малка стая, ни най-малко не е загадка и представлява предварителна картина на състоянието, в което самият Пруст изпаднал в крайна сметка. Изглежда, че крехкото физическо здраве е било генетично заложено в Прустовия род. Градината, през която минава Суан, след като е позвънил на външния звънец, е съвсем малка, едва ли не колкото вътрешните дворчета в Челси^[1]. Малкият Пруст можел да превърне всичко това в истински земен рай, така както по-късно го превърнал и творецът Пруст.

Още един пример за литературен такт или в този случай по-скоро за литературна ловкост. Невинаги се осъзнава, че Пруст е майстор на „престорената наивност“. Всяко наблюдателно осемгодишно дете, което не е глупаво (а малкият Пруст е бил крайно наблюдателно и ни най-малко не глупаво дете), само след две разходки, при това съвсем кратки, би разбрало докъде води прочутият булевард на гарата. Г-жа Пруст сигурно се е изненадала от чувството за ориентация на съпруга си само първия път, когато са се върнали вкъщи. Удивлението на Пруст пред такива чудеса е негов любим номер. Зад привидно простодушния разказвач стои един присмехулен наблюдател и надничва иззад рамото му, в резултат на което се получава една от многообразните форми на Прустовия хумор. Същият ефект се постига и когато разказвачът признава, сякаш съвсем искрено, че въобще не може да разбере поведението на г-н дьо Шарлю. Детектив ли е? Какво прави? Наблюдателят зад рамото пуска мефистофелевска усмивка. Всъщност Пруст дори още като ученик много бързо е щял да проумее какви наклонности има г-н дьо Шарлю.

След като на деветгодишна възраст получил своя пръв диагностициран пристъп на астма, Пруст повече не бивало да усеща мириса на цветя, който в по-зрелите си години прославял като божествено приятно усещане, мириса на глог, на ябълков цвят, на люляк. Илие, любимият Илие, вече не бил подходящ за пролетните, нито за летните ваканции. Той не бил болен непрекъснато. Англичаните от онова време биха казали, че има „деликатно“ здраве и че прекалено много го гледат. Но вероятно биха се съгласили, че е разумно да го предпазват от въздействието на цветния пращец, както болните от сенна хрема. Вместо в Илие той започнал да прекарва ваканциите си край морето, тъй като се предполагало, че въздухът там влияел добре на астмата. Много години по-късно неговите читатели

щели да бъдат заплени от нормандския курорт Балбек (в действителност Кабур).

В юношеството си и по-късно, докъм тридесетгодишната си възраст, той водел приблизително нормален живот. Записали го да учи в един от най-добрите парижки лицеи, където интелектуалното ниво на неговите връстници било доста по-високо от това на учениците в което и да е английско училище. Тези знаменити лицеи били образователни заведения за висшата класа — тоест за синовете на такива заможни хора с професия като доктор Пруст, както и на модното и аристократично общество. Както било прието във Франция, някои от учителите същевременно сътрудничели на хонорар в парижките литературни списания и един от тях още отрано открил, че младият Пруст притежава поразителен талант. Той често отсъствал от клас по болест. Проявявал се различно, понякога блестящо, но понякога, поради разсеяност или мързел, не толкова добре. Загрижените му родители придавали това на липсата на силна воля, определение, в което той отчасти вярвал и което го спасявало от необходимостта да полага нежелани от него усилия. Но те не знаели колко не са били прави.

Някои от съучениците му се възхищавали от него, но повечето го отбягвали. Той им се струвал някак загадъчно различен. И на външен вид бил различен. Имал катранено черна коса и тебеширено бяла кожа. Огромните му очи гледали изпитателно и попиващо — някой бе казал, че те приличали на многостенните очи на насекомо, но с човешки размери. Бил среден на ръст, но нямал хубава походка. Може би семената на болестта още отрано били заседнали в гръдта му. Бил чудесен събеседник за момче в юношеска възраст; при това именно събеседник, а не монологист, тъй като умеел не само да говори, но и да слуша. Бил добър мимик, изненадвал с познанията си във всички области, излъчвал невероятно силна умствена енергия, смущавал другите с изисканите си ласкателства, давал, но и изисквал обич. Всичко това се оказало прекалено много за някои от съучениците му, дори и да били интелигентни. Вероятно те чувствали интуитивно, че така както редял ласкателствата си, нерядко дори подлизурски, някъде иззад рамото му или зад тези негови хипнотизиращи очи надничал един безпристрастен, подигравателно настроен скептик, който ги наблюдавал и се забавлявал. Той започвал да изгражда своя

специфичен маниер на поведение. Репетирал го пред съучениците си. По-късно мнозина мъже с житейски опит и широка култура трудно можели да му устоят. Отдавал се на обичайните занимания за един ученик — тоест за ученик в едно културно френско училище. В лиця „Кондорсе“ нямало игри нито според учебната програма, нито през свободното време на учениците; те били смятани за дивашки забавления и по-късно, вече като възрастен, Пруст може би си е мислил, да речем, че целта при голфа е да се отбележат максимален брой удари със стика. Веднъж го снимали как държи някаква чужда ракета за тенис и това бил върхът на неговото атлетическо майсторство. Той се влюбил в една своя връстничка, влюбил се силно и възторжено.

Всичко това е предадено в „По следите на изгубеното време“ чрез епизода между разказвача и Жилберт. От биографична гледна точка този епизод е напълно автентичен; установено е кое е момчето. Пруст променил и украсил някои неща, други слял, много повече от Толстой, но по принцип също като него е казал истината. На места е проявил изобретателност, която би се харесала и на двамата, например като променил името на града от Мереглиз на Мезеглиз.

Пруст е имал няколко истински увлечения по момичета, за които пише без следа от неувереност, а като мъж, който може да обича момичета. Така както неговите женски характери, въпреки някои неправдоподобни случки, не създават усещането за преобразени млади мъже. Дори читателки с голям житейски опит са заявявали най-категорично, че не се долавя никакво такова преобразуване. Няма съмнение, че той е имал близки отношения с жени. Необходимо е да се използва именно този сдържано-свенлив израз, тъй като няма ясни свидетелства какво точно се е случвало във физиологическия смисъл на думата, а Пруст е майстор на двусмислието. Една от тези връзки, приятно, незаангажиращо любовно развлечение, била с Луиза дьо Морнар, актриса, любовница на близък приятел на Пруст и първообразът на Рашел.

Докато бил в лиця, неговите родители се тревожели какво ще стане от него. Всичко това наподобява много безпокойствата на сенъора Галдос относно нейния син, макар че при Прустови бащата бил този, който се притеснявал повече и настоявал момчето да се ориентира към някаква почтена професия. Любопитното е, че братът

на Пруст, който бил две години по-малък от него, не създавал никакви грижи на родителите си, бил улегнал и способен и накрая станал хирург, също такава светило във френската медицина, каквото бил самият доктор Пруст. Той бил източник на семейна утеха и гордост; но Марсел бил по-любимият син, който, въпреки че създавал неприятности и грижи на родителите си, будел у тях повече надежди.

Училището завършил добре. Бил написал няколко статии за едно авангардно ученическо издание. Според доктор Пруст обаче всичко това не предвещавало стабилно бъдеще. Литературата не била подходящо професионално поприще дори за такъв младеж, който фактически нямал нужда да си изкарва прехраната. Като добър консервативен французин доктор Пруст смятал, че въпреки всичко от морална гледна точка трябва да се работи. Той временно се успокоил, когато Марсел, след като завършил лицей, пожелал да служи една година като войник. Това било проява на добър, почтен консерватизъм. В казармата на Пруст му харесало. Здравето му се подобрило, също както здравето на Достоевски в Сибир. Но, от друга страна, не показал зашеметяващи качества като войник. По военна подготовка бил шестдесет и трети от шестдесет и четирима души. Искал да служи по-дълго време във войската, но макар че като богат и умен младеж бил на почит сред по-висшите офицери, не го оставили, тъй като не давал достатъчно големи надежди като военен.

С какво да се занимава? Пред него стоял абсолютно същият въпрос, както пред Галдос преди тридесет години в Лас Палмас; доктор Пруст, с известна помощ от страна на съпругата си, стигнал до абсолютно същия отговор. Марсел трябвало да запише право. Бил достатъчно умен, за да се заеме с каквото и да е — в това никога не се съмнявал. След като завършел право, щял да направи блестяща кариера.

И Пруст се записал в юридическия факултет. Въпреки незаинтересоваността си, взимал изпитите, макар че все пак го скъсали на един от устните. Това е доста изненадващо, като имаме предвид, че той е бил изключително добър и убедителен оратор. Но колкото до юридическата кариера, много по-умело от младия Галдос можел да прилага уклонлива тактика. За разлика от Галдос Пруст намекнал на родителите си с какво би желал да се занимава. Техният отговор бил, че литературата може да е приятно хоби. Те го смятали за безделник и

дилетант, за какъвто впрочем мнозина продължили да го мислят, дори и след като бил признат за най-оригиналния писател в Европа. Атмосферата в семейството му е предадена донякъде в сцената с ексцентрично — комичната вечеря у г-н дьо Норпоа в „По следите на изгубеното време“.

Той продължил със своята уклончива тактика. Не се залавял да гради почтена кариера. Живеел от сумите, които му отпускали неговите родители. Тези суми били много големи, но, поне на теория, можело да бъдат прекратени. Получил разрешение да се подготви за лиценциат по филология. Вкъщи се отнесли с одобрение към това негово желание. Доктор Пруст бил за изпитите. Филологията била позната територия за Пруст и той се представил с чест.

И все пак на двадесет и четири годишна възраст той все още нямал почтена професия. Макар че родителите му не знаели или се правели, че не знаят, той вече отбелязвал първите си успехи в обществото, посещавайки от модни по-модни „салони“. Здравословното му състояние не било прекалено лошо и освен от гледна точка на творческата му изява това бил най-щастливият период в неговия живот. И все пак нямал професия. Неговите родители приписвали това на прословутата липса на воля.

Думите, които те използвали „*manque de volonté*“ и които използваме и ние сега, са измамливи. Никой още не е намерил точните понятия за някои от неговите духовни качества. Пруст наистина не притежавал непреклонното его на Толстой или Дикенс. Неговата психологическа структура била по-променлива и по-попиваща, откъдето идва податливостта му към странични влияния, което може би му придавало специфично очарование, както и способността да се превъплъщава, да възприема чужди качества. Но въпреки тази подвижност на неговия характер, той имал изключително силна воля.

Без да го заявява категорично и без някой да забележи, Пруст решил да не прави това, което не желал да прави. И наистина изпълнил решението си. Тоест използвал всички похвати на хамелеонската природа, за да намери собствения си път. И успял. Бил по-малко егоцентричен дори от Балзак, но въпреки склонността си към елегантни и ласкаещи слуха извинения, бил огромен егоист, също като него. Тъй че, макар и привидно да не изглеждало така, притежавал крайно силна воля, ако силната воля означава да осъществяваш

собствените си желания. Бил също така изключително упорит и както ще споменем по-нататък, другите хора някак си му позволявали да бъде такъв. Седели безпомощно и го наблюдавали как, въпреки своите многословни и изискани извинения, разрушавал всяка възможност за организирано съществуване.

На двадесет и четири години той, за успокоение на баща си, започнал работа. Работил, ако това е точната дума, в продължение на четири години. Успоредно с това продължавал да бележи светски успехи и да води тайния си сексуален живот, а направил и първите си още по-тайни крачки в литературата. Тъй като това е единственият служебен пост, който е заемал през живота си, ще кажем нещо повече за него. Пруст станал почетен консултант към Мазаринската библиотека. Както показва самата титла, той не получавал заплата. Имал свой метод за изпълняване на служебните си задължения и за успокояване на семейството си. През първите месеци се отбил няколко пъти в библиотеката и поприказвал с колегите си. Това, изглежда, му се сторило прекалено много. И затова през всяка от следващите три години искал и получавал отпуска. Това затъмнява дори доста подобните подвизи на Галдос в юридическия факултет в Мадрид. Накрая казали на Пруст, че просто не могат да му дават повече отпуска. Трябвало да го помолят от време на време да посещава библиотеката. Със същата педантичност, с която подавал молба за отпуска, Пруст подал молба за напускане.

Същевременно през същите тези години почетният консултант към Мазаринската библиотека си пробивал път към най-висшите кръгове на парижкото общество. Канели го — за което той полагал специални усилия — из цялото предградие Фобур Сен-Жермен. Проникнал в социалния елит и го изучил отвътре.

Звучи изненадващо, че един младеж от средите на буржоазията, половин евреин, без да има никакви специални заслуги и без покровители, можел да отбележи такъв подвиг. В „По следите на изгубеното време“ той се постаравал всичко това да звучи изненадващо. Но в действителност не било толкова трудно. Наистина семейство Пруст принадлежало към буржоазията, но доктор Пруст благодарение на лекарската си практика познавал повечето френски политици. Благоприятствало и обстоятелството, че Прустови били определено богати, вероятно по-богати от Шарл Аас, който едно поколение преди

това постигнал дори още по-поразителни светски завоевания. Пруст бил изключително обаятелен и забавен младеж, а много френски дами умеели да преценят кой от новопроникналите в тяхното общество е наистина блестящ.

Но най-важното — майките на някои от неговите близки приятели от лица били видни светски дами, които давали приеми в своите „салони“, в това число и очарователната г-жа Щраус. Така или иначе, Пруст могъл да си осигури първата поява в обществото. Понататък било лесно да направи крачката от един „салон“ към следващия, една идея по-издигнат в обществено отношение, една идея по-невзискателен в интелектуално. Всеки интелигентен и интересен млад човек, стига да го желаел, можел да се издигне в обществото.

Пруст го желаел извънредно много. Защо? Не е необходимо в този случай да проявяваме деликатност. Самият той не е проявявал такава деликатност. В романа си „Жан Сантьой“, писан наскоро след тези негови светски успехи, Пруст е напълно откровен. Просто искал да се изкачи по социалната стълбица. Аристократите го заслепявали. Изпитвал любопитство към тях, както впрочем към всички хора, но преди всичко към онези, които притежавали външно великолепие. Бил сноб.

Има и по-лоши пороци от снобизма. Трябва да си прежалено самовлюбен, та на младини да си мислиш, че няма по-удивителен живот от твоя. Някои младежи с произхода на Пруст се обръщат към низшите социални слоеве, смятайки, че ще намерят у бедняците, и преди всичко у отрепките на обществото, някаква непозната за тях мъдрост. Други се насочват към чуждите раси. Трети поемат пътя на Пруст. Емоционалният стимул и самото търсене в основата си са едни и същи. Онези, които имат вярно чувство за действителността и са мъдри, какъвто бил или станал Пруст, стигат до доста смущаващото откритие, че хората навсякъде по света по-скоро си приличат, отколкото се различават. На Пруст не му трябвало да прекара много време из Фобур Сен-Жермен, за да заключи, че много богатите и много знатните не са по-достойни за възхищение от онези, които познавал от другаде. Само дето понякога те можели да бъдат по-безсърдечни — както семейство Германт от „По следите на изгубеното време“, когато разказвачът ги чува как, за да не провалят вечерта си, уверяват Суан, който е в последната фаза на болестта си, че е свършено здрав.

След като прекарал около пет години в средата на бомонда, най-висшето общество, до което можел да стигне в Париж, той установил още една житейска лъжа. Бомондът не струвал. Повечето от неговите представители, макар и не всички, били глупави. Били безсърдечни. Били празни. Техният живот нямал друг смисъл, освен да запази съществуването на бомонда. Той, така или иначе, е щял да стигне до тази присъда, тъй като никоя от романтичните му мечти не можела да издържи на неговия честен и неумолим ум; но разочарованието му било ускорено от делото Драйфус. Повечето от представителите на фобургското общество се проявили откъм най-лошата си страна — непочтени в мислите си, морално страхливи, без никакви човешки достойнства. Антисемитизмът излязъл на мода. Пруст, както и много други с еврейски произход усетили това върху себе си.

Той се държал крайно мъжествено. Можел да изгуби общественото си положение. Бил стигнал до върха, бил ги очаровал, но все пак бил аутсайдер. С горчиво презрение пренебрегнал всякакво благоразумие. Ако това било висшето общество, а то наистина било, той не искал да има нищо общо с него. Всъщност може би тъкмо защото поначало бил ексцентричен, неговото обществено положение не пострадало особено много. Също както брат си Робер, той още в началото взел участие в про-Драйфусовите кампании и продължил така до края. Помагал на адвокатите на Драйфус. Скарал се с влиятелни личности — тоест влиятелни не във висшето общество, което не би имало значение, а в литературния свят, което, с оглед на неговите тайни планове, имало значение. Написал свирепо писмо до Монтескьо, негов покровител, първообразът на г-н дьо Шарлю, страшен и могъщ, макар и същевременно гротескен, с което му забранявал да прави антисемитски забележки в негово (на Пруст) присъствие.

Както много други драйфусианци той установил, че техният успех се оказал безсмислен. Хора, които се били държали благородно — преди всичко Пикар, — впоследствие излезли идиоти. Голямата кампания била още една провалена негова надежда, подобно на светските му успехи. Около началото на новия век здравето му се влошило. Отстоявайки своенравието си, той придобил още по-необичайни навици. Понеже смятал, че денем му е по-зле, започнал да живее като някакво нощно животно и не ставал от леглото до вечерта.

Неговата личност била толкова доминираща, че родителите и приятелите му се приспособявали към него, а дамите, когато давали своите вечери, чакали да чуят след полунощ звука от каляската на скъпия Марсел. Той не се бил оттеглил съвсем от светския живот и майка му трябвало от време на време да подготвя „малки вечери“ — малки вечери за петнадесет-двадесет души, все видни хора, които се подчинявали на желанията на Пруст.

През същите тези години, без да се доверява напълно никому, макар че в писма до неговите най-близки приятели има някои бегли указания за това, той пишел роман. Не „По следите на изгубеното време“, а както ни изглежда сега — една предълга предварителна скица, откровена като автобиографичен роман или като Bildungsroman^[2], в която няма игра с времето и спомена, която само в редки случаи е разкрасена от чувствена наслада и хумор и е написана на разбираем език, без хипнотизиращите фрази от по-късното му творчество. Работил над книгата години наред и после така грижливо скрил ръкописа, че го открили едва тридесет години след смъртта му.

Книгата се нарича „Жан Сантъой“. Тя не е завършена, не е оформена, но въпреки това е два пъти по-обемиста от един голям днешен роман. Той решил да не я издава. Книгата е добра. Можела да му създаде солидна репутация, доста по-различна от тази на светски безделник, който през деветдесетте години на миналия век бил съчинил незначителното произведение „Наслади и дни“. Взет сам за себе си, „Жан Сантъой“ е от същата класа като един английски роман, публикуван не много дълго след като Пруст скрил ръкописа си — „Души в окови“ на Моъм, книга, която днес се подценява.

И досега е загадка защо Пруст не е искал да публикува „Жан Сантъой“. В края на краищата останалите му стремежи се оказали напразни и той приближавал онзи етап, когато желанието да създаде художествено произведение и да получи признание за изкуството си щяло да се превърне в единствения стимул за него.

Една от причините да задържи книгата вероятно е семейна. Баща му и майка му още били живи. За нас, които сме запознати с великата му творба, „Жан Сантъой“, която е просто подготовка за „По следите на изгубеното време“, е интересна главно с това, че разкрила повече факти от живота на Пруст. В „По следите на изгубеното време“ той е по-суров към себе си, а по-благоклонен към родителите си, особено

към майка си. Но в „Жан Сантъой“ г-жа Пруст ни най-малко не е обкръжена с такъв ореол. Тук има кавги, има моменти, в които тя прекалено деспотично налага собственото си мнение, има моменти на разрив в отношенията им и на прояви на глупост.

Втората причина за скриването на ръкописа вероятно е свързана с неговата писателска същност. Може да съществуват различни мнения относно дарбите на Пруст, но трудно би се оспорила неговата проникателност като критик. Щом като нещо му харесвало, то му харесвало категорично. Естествено е да се предположи, че той проявявал тази своя проникателност и по отношение на собственото си творчество. По-добре от всеки друг знаел, че „Жан Сантъой“ е прилична книга, може би хубава, но определено не велика. Ако искал да оправдае съществуването си чрез своето изкуство, този роман не бил достатъчен. Възможно е и да се е страхувал, че той ще попречи на неговата велика творба. И вероятно вече се досещал как да го използва като схема за нея.

По времето, когато скрил ръкописа на „Жан Сантъой“, Пруст страдал от такива жестоки мъки, каквито не бил изпитвал до този момент, макар и някои от тях да му били известни теоретически. Във връзките си с младежи като Рейналдо Ан и Люсиен Доде той бил получил отменно чувство и спокойствие. Сега обаче навлязъл в един процес, който е опустошил мнозина с неговите наклонности: взел да се влюбва в напълно нормални мъже. При него този процес започнал с млади аристократи. Пруст обсипал неколцина подред със своите невъздържани, всепоглъщащи, ревниви чувства, но те не можели да му дадат нищо в замяна. Години по-късно един от тях, Бертран дьо Фенелон, казал, че Пруст бил сатурнианец (дума, използвана в неговия кръг за хомосексуалист) и много труден като приятел. Виктор Юго нарекъл тази безнадеждна любов „скръбта на Олимпио“. Г-н дьо Шарлю, който сигурно е запознат с въпроса, използва тази фраза за Балзаковия Вотрен, който стои пред родното място на Растиняк, изпълнен с копнеж.

Бащата на Пруст починал в 1903, а майка му две години по-късно. Тогава Пруст бил тридесет и четири годишен. Бил смазан от мъка. Неговата любов към майка му — макар че тук любов е твърде елементарна дума — била най-дълбокото, най-продължителното и най-съдбовното от всичките му чувства. Той така и не успял да го опише

както трябва. Единствено в този случай не могъл да даде воля на своето интроспективно откровение. В „Жан Сантъой“ е разкрил някои от поводите да изпита към нея възмущение и обида. След като тя починала, Пруст се опитал в „По следите на изгубеното време“ да облекчи съзнанието си, като прехвърлил много от емоционалните връзки на разказвача към неговата баба... Въпреки привидната пищност на стила му, в структурно отношение той обикновено бил крайно пестелив и неговият художествен инстинкт не би му позволил да използва два персонажа там, където и един бил достатъчен. В действителния живот един персонаж бил достатъчен, но болката все още била много силна и в изкуството Пруст трябвало да го поотдалечи от себе си. Бабата е описана чудесно, но това не премахва двусмислието.

Изглежда, че докато била жива майка му и после, след нейната смърт, той изпитвал към нея цял комплекс от сложни и преплетени чувства: самопорицание, чувство на обида, на вина, на зависимост, желание да си отмъсти, угризение на съвестта, чувство на отчуждение, на обратното на отчуждение, копнеж да заличи или принизи спомена за нея, истинска детска любов. Може би е изпитвал разочарованието на човек, който получава безусловна и извънмерна любов, но разбира, че тя не е достатъчна. Може би също така е изпитвал разочарованието на човек, който дава безусловна и извънмерна любов (както той в детството си), но разбира, че и тя не е достатъчна.

След смъртта на родителите му настъпили промени в неговото ежедневие. Продължил да живее в същия апартамент, но вече не го следели внимателни очи. Могел да приема младите си приятели и приятелки по всяко време на деня и нощта.

Пруст вече бил станал богат човек, който сам разполагал с имуществото си. Не се знае точно колко богат е бил и по едно време той дори си помислил, че се е разорил на борсата. Но сделките били за съвсем малки суми и той вероятно изгубил най-много две-три хиляди лири. Не умее да ръководи финансовите си дела, а още по-малко да упълномощава друг да се занимава с тях. Това нямало значение. Останал богат до края на живота си.

Когато болката от смъртта на майка му се поутоложила, той бил в състояние отново да се заеме с литературата. Две години след като починала тя, написал „Срещу Сент-Бъов“. „Жан Сантъой“ била нещо

като груба скица за неговия основен роман. „Срещу Сент-Бъов“ била нещо много повече. Като критик Сент-Бъов олицетворявал почти всичко онова, което Пруст смятал за пагубно и, нападайки го, Пруст изложил собствената си теория за романа. За тази цел прибегнал до няколко различни технически способа: пародията, сатирата, глави, които по-късно с малки подобрения можело да се използват в „По следите на изгубеното време“. Всичко това звучи като нещо случайно и аматьорско. Но не е. Книгата е променлива по тон и интелектуалният заряд е скрит умишлено под повърхността ѝ, но тя представлява чудесен пример за това как трябва да се пише роман. В сравнение с Пруст Хенри Джеймс като теоретик като че ли се попресилва. В „Срещу Сент-Бъов“ Пруст пише като чудесен романист и с интелектуална вещина, която никой критик не е надминал.

След това, в 1909, тридесет и осем годишният Пруст приключил с опитите си и се заловил истински с „По следите на изгубеното време“. Една голяма част от творбата вече била в съзнанието му. „По следите“ се чете и е написана с цел да се чете като процес на изследване и разкриване. За това спомага и насмешливата употреба на „престорено наивната“ изненада. Но всъщност книгата не е това. Подобно на много учени Пруст знаел какво е неговото откритие, още преди да го бил доказал.

Както вече споменахме, последните редове от романа били написани почти едновременно с първите. „Дълги години съм си лягал рано. Като великаните, потопени във времето.“ Пруст чудесно знаел накъде отива. Последните глави на „Намереното време“ били записани върху хартията, преди още Пруст да бил навлязъл напълно в „Пътуване към Суан“. Сега му се струвало, че на „Жан Сантьой“ липсвали именно неволните спомени. Тъкмо чрез тези неволни спомени той изградил архитектурата или структурата на своята книга. Но и двата термина, архитектура и структура, са твърде механични за едно художествено произведение, което в крайна сметка се превърнало в нещо толкова красиво и органично. Биологичните метафори може би са по-подходящи. Така или иначе, архитектурата или организъмът, както решим да го назовем, на „По следите“ е огромна сполука. Това е неоспоримо дори и за онези, които не харесват идеите на автора или се чудят дали те наистина са значими.

Когато започнал работата си, Пруст знаел началото и края, но не и средата. Според оригиналния му замисъл средната част не трябвало да бъде прекалено дълга. Възнамерявал по обем книгата да е наполовина на сегашната. Постепенно нараствала. Той я писал от 1909 почти до смъртта си през 1922 година. Романът, който за Пруст винаги е представлявал една-единствена творба, както и се възприема от читателите, накрая станал два пъти по-дълъг от „Война и мир“. Изграждането на структурата на книгата било забележително постижение; но също такава забележително постижение, дори може би по-голямо, било да се вмести съдържанието, което, в по-голямата си част въобще не можело да се предвиди от прочутите първи и последни думи, в художественото цяло. Това било постижение както от гледна точка на литературната интуиция, така и, макар и да звучи прозаично, на организаторските способности. Само един във висша степен надарен творец би могъл да го осъществи или, на по-елементарно ниво, само един много умен човек с изключително добра памет.

В процеса на писането се появили някои особености. През тринадесетте години на създаване на творбата Пруст не само си мислел и спомнял за разни неща, но и преживял някои случки, които не можел да не запише, както впрочем никой писател не би могъл. Първият том на „По следите“ бил издаден в края на 1913 година под заглавието „Пътуване към Суан“. Докато завършвал този том, Пруст вече изживявал следващия. Важно е да си припомним композиционното майсторство на Пруст. Ролята, която играе Албертин в живота на разказвача, е била скицирана много рано, дълго преди той да срещне действителната Албертин. Пруст бил осъзнал необходимостта от връзката Марсел — Албертин като една от върховите теми на „По следите“, която да уравни и да съответства на връзката Суан — Одет от началото на романа. В противен случай епизодът „Една любов на Суан“, колкото и да е хубав — от него би излязла чудесна самостоятелна новела, — не би бил оправдан като част от цялото. След като прозрял художественото значение на образа, Пруст изградил в съзнанието си една Албертин, изхождайки главно от спомена за момичетата, които познавал в младостта си, допълнен от този за различни млади мъже. Албертин трябвало да бъде почти точно такава, каквато я виждаме, когато той за първи път ни я представя — реално момиче, в чиято правдоподобност едва ли бихме се усъмнили,

ако не знаехме подробностите от живота на Пруст. Колкото до противоположната тема за ревността между Суан и Марсел, Пруст бил опознал прекалено добре ревността.

Макар че го терзала безизходна мъка, както когато починала майка му, Пруст проявявал неуморна енергия, упорство и съобразителност в опитите си да публикува първия том. В известен смисъл романът бил неделим от неговото вътрешно „аз“ много повече, отколкото каквото и да е чувство, било то любов или скръб. Това може да ни се стори дори нечовешко, но то важи и за писатели, които стоят по-близо до живота от него. Нека си спомним за Конрад, който пишел с пълна творческа жар в същото време, когато синът му умираше в една от съседните стаи.

Както вече бе споменато, Пруст трябвало да използва всички средства, за да си намери издател. Искал книгата му да излезе в „Нувел Ревю Франсез“, което било подходящото издателство за един такъв новаторски роман. „Нувел Ревю Франсез“ му отказало с писмо от Андре Жид, който вероятно не е намерил за нужно да прочете повече от няколко страници. Отказали му и от други места. Приятелите били призовани към действие. Най-после един млад, амбициозен издател, Трасе, се съгласил да публикува книгата, но при такива условия, каквито можел да си позволи само един богат човек (между другото, ако Пруст не е бил богат, той едва ли е щял така безгрижно да остави настрана „Жан Сантъой“ и „Срещу Сент-Бъов“).

Било определено книгата да излезе през декември 1913 година. Пруст взел всички възможни мерки за нейната предварителна реклама. Той не страдал от прекалена добросъвестност. Правел неща, недопустими от гледна точка на всякаква професионална етика. Както и в други сфери на живота, бил напълно лишен от чувството за срам. Можел да надмине всеки кариерист от областта на литературата. Разбира се, сега романът бил и останал неговият живот. Той знаел цената му и искал да му осигури всякаква възможност за успех. Но същевременно, както вече видяхме и в други случаи, би било погрешно да смятаме, че в своето ежедневие великите писатели са по-различни от обикновените люде. Пруст не само жадувал неговата творба да остане за поколенията. Той искал също така слава, признание, награди и прочее. Предприел крайно решителни стъпки, за да постигне тези свои желани цели.

Доколкото ни е известно, пари не спечелил. Но спечелил почти всичко останало. Благодарение на светските си познанства Пруст имал достъп до повечето парижки издания. И ги използвал. Предложил им подходящи рецензенти за книгата си, естествено включително и някои от своите най-пламенни почитатели. Дал идея какъв ще е най-подходящият тон за рецензиите: не бивало да се прекалява с думи като „изтънчен“ или „изящен“. „Фигаро“ заслужавал особено внимание, така че за там била призвана императрица Йожени. Тя написала писмо до вестника, което в същност било заповед, и веднага се появили не една, а три рецензии — и трите възторжени.

Не е чудно, че „По следите“ получил добри отзиви в пресата. За първи път се водела рекламна кампания за един велик роман. Още същата зима в Англия научили за книгата. В Париж тя се пласирала добре, много добре за една такава необичайна творба. До август 1914 година били излезли няколко преиздания. От „Нувел Ревю Франсез“ изпратили до Пруст едно раболепно извинително писмо, с което му предлагали да поемат издаването на цялата творба при изгодни условия. Ако не била избухнала войната, след не повече от две-три години Пруст щял да бъде международна знаменитост.

Останалата част от живота му била посветена на неговия роман. Трябвало да се вмъкнат военни сцени, които очевидно не можело да се предвидят. Трябвало да се уточнят подробностите — дори най-малките подробности от облеклото на някоя дама. Ако бил твърде болен, за да се движи — сега той прекарвал повечето си време в леглото, — изпращал помощници и разузнавачи. Увеличил обема на романа може би с още една трета, но въпреки това бил в състояние да го задържи на същото художествено равнище. Неговата литературна преценка не се принизила. Почти невероятно е, че човек, който работел при неговите условия — в една, впоследствие станала прочута, спалня с ламперия от корков дъб, все по-болен, сам през нощта, затрупан от коректури и разбъркани ръкописи, без секретарка, — можел да изпълни чисто бюрократичната задача да приведе в ред своя роман. Механичната канцеларска работа би смазала всеки с по-нисък дух. Все едно че намествал парченцата от мозайка ребус, за да реши веднъж завинаги всички мозайки ребуси на света.

Неговите навици на писане били като някаква безразсъдна пародия на Балзаковите: работел цяла нощ, съчинявал много бързо,

поправял или по-точно преработвал всичко на коректури. Една добра секретарка можела да запълни целия си работен ден, ако се заловяла да тълкува неговите поправки. С малко помощ от страна на своята предана икономка Селест Албаре — необразована, но много схватлива, една от най-приятните личности в живота на Пруст, той вършел всичко това сам. В последната версия останали някои пропуски и противоречия. Ако беше живял по-дълго, окончателният текст щеше да се различава донякъде от този, който ние знаем, но затова пък сега изследователите на Пруст имат да разрешават някои интересни проблеми.

Той продължил да бъде все така амбициозен по отношение на издателската съдба на романа. „Пътуване към Суан“ постигнал успех. Пруст бил сигурен, че вторият том ще има всички предимства на своя страна. И въпреки това не бивало да го оставя на случайността. Той още не го бил подготвил за издаване — публикувал го след края на войната. Но междувременно трябвало да се организира рекламната кампания.

Естествено, щял да смени издателите. „Нувел Ревю Франсез“ можели да направят за книгата много повече от Грасе. Щом ставало въпрос за доброто на творбата, личните задължения не важали. Промяната щяла да бъде от полза за книгата, за Пруст и за „Нувел Ревю Франсез“; само за Грасе не. Грасе, който се държал безукорно, бил отстранен. Грасе продължил да се държи достойно и благородно. Пруст не. Той възприел една поза на морална правота, сякаш не поведението на Грасе било безупречно, а неговото собствено (при подобни ситуации по същия начин реагирали Дикенс и Джордж Елиът). Интересно е тук да си спомним с каква подигравка се отнася Пруст към някои от своите най-самомнителни герои от „По следите“ — да речем, херцог дьо Германт или Норпоа, — които, след като приключат успешно поредното си съмнително и брутално дело, биват изпълнени с чувство за своята висока моралност.

Вторият том, „Запленен от девойки в цвят“, си спечелил, макар и не веднага, безусловен успех. Из литературна Европа се понесла мълвата, че пред очите на всички се създава един велик роман, един изумителен роман.

Той разбрал, че животът му не е отишъл напразно. Но това не му стигало. Книгата трябвало да получи наградата „Гонкур“. Прустовата

машина, композирана също така добре, както демократичната машина в Бостън от същия период, била приведена още веднъж в действие. Наградата „Гонкур“ била осигурена, естествено повече от заслужено. Ако Пруст бе поживял по-дълго, щеше да получи и всички други възможни награди.

Но на него не му оставало още много да живее. Той проявявал неестествено безразличие към смъртта, макар че често говорел за нея. Повече от половината си живот бил прекарал като инвалид. Брат му Робер, който бил чудесен лекар, се опитвал да му помогне. Никой не може да бъде сигурен дали един престой в болницата или днешната медицина биха му продължили живота. Но нито Робер, нито който и да било друг човек на земята можел да го накара да промени навиците си. Със засилване на болестта се засилвало и неговото упорство.

Пруст проявил обичайното си безразличие към смъртта и в годините на войната. По време на бомбардировките се разхождал из улиците на Париж, немощен, призрачно слаб, сгушен в палтото си с кожена подплата (изглежда, че страдал от хронична хипотермия), като наблюдавал безмълвно и с любопитство какво става. Подобно на други смели хора, той се наслаждавал на този нов аспект на опасността. И подобно на други хора, които познават цялата гама от усещания, понякога наблюдавал с любопитството и наслаждението на воайор един нов аспект на любовта. Сцената, в която г-н Шарлю бива набит в хомосексуалния бардак на Жюлиен, не е измислена; Пруст бил наблюдавал подобно нещо. Днес е известно, че той е финансирал този бардак и обичал да гледа какво става там. Така както обичал да гледа как убиват плъхове.

В своята великолепа биография Джордж Пейнтър ни разказва с горещо и прочувствено прискърбие за тези негови развлечения, за това как, от една страна, Пруст се изкачвал към най-възвишения връх на своето изкуство, а от друга, по израза на Пейнтър, слизал до преизподнята на Содом и как може би изкуството, но единствено изкуството, изкупувало живота му. Възможно е да се каже и така. Но човек чувства, че присмиващият се наблюдател, който наднича иззад рамото на Марсел в „По следите“, а, разбира се, и в действителния живот, съвсем не би погледнал толкова романтично на всичко това.

През тези последни години от живота си той възобновил светските си забавления, макар и под доста странна форма, като им

посвещавал много повече време, отколкото на своите посещения в заведението на Жюлиен. Както споменахме по-горе, упорството му вече нямало граници. Пруст винаги много точно улавял чувствата на другите, но въпреки това смятал, че тези други трябвало да нагодят своите навици към неговите собствени, колкото и необичайни да били те. Тук неговата „престорена наивност“ му била полезна. Например пристигал с такси в дома на свой приятел, някъде в малките часове на денонощието, и започвал да се възмущава защо къщата е тъмна и никой не го посреща. Това сигурно е била някоя от шегите на присмиващия се наблюдател. Канел гости в апартамента си посред нощ и ги гощавал с пържени картофи (Селест имала много добродетели, но готварското умение не било сред тях) и сайдер или изстудена бира. Изглежда, че не пиел и не обичал вино. Започнал да дава вечери в „Риц“ в такива часове, за каквито само той можел да подкупи персонала. Седял облечен в подплатеното си с кожи палто и не хапвал нищо.

В „Риц“ се подчинявали на всяка негова прищявка и имали твърде солидни финансови причини за това. Неговите приятели и почитатели също се подчинявали на всяка негова прищявка просто заради специфичното излъчване на неговата личност, а през тези последни години от живота му и заради неговата слава. Може би ще е добре да напомним, макар че така ще развалим магията, че упорството, стига да е достатъчно силно и безочливо, винаги налага своето. Много по-незначителни от Пруст писатели са успявали да накарат хората около тях да се съобразяват с подобни техни странности.

Но неговото действително съществуване било в аскетичната спалня сред коректурите и ръкописите. На него му трябвало още време, за да доведе „По следите“ до онзи съвършен вид, който си представял. Физически отслабвал все повече, сега били засегнати и белите му дробове. Една нощ Селест, която бодърствала до леглото му, преписала със своя ясен, сигурен почерк пасажи, надраскани с неговата трепереща ръка, и ги добавила към ръкописа на „Изчезването на Албертин“. На следващия ден, 18 ноември 1922 година, той починал. На погребението му Баре казал: „Да-а, той беше нашият младеж“.

Баре бил един от най-яроствните врагове на Пруст по време на Драйфусовото дело, но после двамата се сдобрили и неговата

забележка наистина изразявала добри чувства. Въпреки всичко онова, което преживял, Пруст до последния си момент запазил неувяхващ младежки дух. „По следите“ е една изключително мъдра книга, но мъдра по младежки. Както и при Стендал, книгата се възприема най-добре, когато я четеш — поне за първи път — в началото на двадесетте си години. Тогава именно можеш най-пълно да обхванеш това художествено произведение, което в много по-голяма степен от която и да е друга книга на велик писател е неделимо от своя автор.

Далеч не е само красива фраза да се каже, че романът е бил неговият живот. Пруст нямаше да ни е толкова интересен, ако не беше написал „По следите“. Някои писатели щяха да ни бъдат интересни дори и да не бяха създали шедьоврите си (например Дикенс, Достоевски, Толстой) или дори и въобще да не бяха създали никакви литературни творби. Пруст обаче би ни заинтригувал единствено, ако беше вписан в медицинската документация като необикновен клинически случай и ако се спореше относно причините за заболяването му. Но след като прочетем „По следите“, ние изведнъж се озоваваме толкова близо до Пруст, че едва ли не преставаме да го виждаме съвсем ясно.

Той умее типично по младежки да прозира през фалша. Умее веднага да улавя глупостта. Книгата само печели от силата на интелекта и чувствата, с които Пруст разрушава собствените си лъжливи романтични надежди. И все пак той остава с една неукротима, растяща надежда — в изкуството.

Разбира се, и тя е романтична като онези, които отхвърля. Размишленията на разказвача, който решава да се реализира чрез едно художествено произведение, както и звучните ритми в края на романа увеличат и читателя. И той трябва да положи специални усилия, за да си припомни, че онзи безпощаден поглед, който е прозрял през толкова много човешки илюзии, би оказал същото разрушително въздействие и ако се бе насочил насам. Дали ако бе живял дълго, колкото Толстой, Пруст щеше да продължи да вярва в спасителната роля на изкуството?

Идеята за спасението чрез изкуството не е лично на Пруст. Тя се зародила в началото на XIX век и до края му вече се превърнала в култ. Била характерна за времето на Пруст, макар че за самия него може би е представлявала някакво по-специално кредо. В това отношение именно ние го чувстваме особено близък. Едно е сигурно, той търсел

спасение. По-малко сигурно е дали наистина е вярвал в изкуството като в някакъв всеобщ завет. Може би и ние като него трябва да сме настроени по-скептично. Нека не забравяме, че Пруст притежавал крайно силен усет за естетична форма. В живота си той имал какви ли не преживявания, но за да може да ги вмести в изкуството си, му били нужни съответните контури и обвивка. И тъй като за „Жан Сантьой“ не намерил такива форми, запазил книгата в тайна, изоставил своя няколкогодишен труд. За „По следите“ намерил формата, която му била нужна. Спасението чрез изкуството било една чудесна цел, що се отнася до формата. Друг въпрос е дали той би продължил да я поддържа, ако я беше видял през своя безпощаден поглед.

Същото важи и за формалната употреба на неволния спомен. Именно тези спомени оформят книгата и никой читател със силно развито естетическо чувство не би могъл да пренебрегне. Хора, които нямат отношение към идеалистическата философия и по-специално към онзи тип философия, който е проповядвал Бергсон^[3] по времето на Пруст, ги приемат напълно. Те изпълняват предназначението си. Голям писател е бил Пруст. Но тъкмо защото е бил голям писател, те заслужават един малко по-щателен поглед.

Има няколко такива неволни спомени, грижливо разпределени в творбата. Три от тях са предизвикани от следните поводи. Единият е вкусът на курабийката „мадлен“, който събужда живия спомен за рая на детството. Вторият е едно подхлъзване по парижки тротоар, което напомня на разказвача за баптистерията в църквата „Св. Марк“. Третият е скръцването на нож по чиния, което извиква спомена за тракането на колелата на влака при едно пътуване до Балбек.

И трите са представени като еднакви по сила и емоционално въздействие; тези „случайности“ на паметта възкресяват с някаква тройна симетрия изгубеното и после намерено време. Всичко е измислено чудесно, но е измислено. Вкусът, тоест курабийката — или миризмата, което фактически е едно и също нещо, несравнимо по-лесно би събудил неволния спомен от който и да е друг дразнител. Всекиму се е случвало нещо подобно и няма защо да си мислим, че Пруст е бил по-различен от другите хора. На останалите два повода им е трябвало много силен допълнителен подтик, та действително да събудят спомени от дълбините на съзнанието, и те наистина са

получили силен литературен подтик — просто заради формалната структура на романа.

И все пак без своята формална структура „По следите“ нямаше да има същото очарование за нас. Това го признават дори скептиците. Те признават и друго — че ревността на Суан или разказвача е описана по възможно най-безпощадно точния начин. Чувствената гама е толкова богата, че човек почти изпуска точната аналитична истина и после трябва да се замисли отново по този въпрос.

Богатата чувствена гама понякога затъмнява една от неговите най-големи психологически дарби, а именно дарбата му да осъзнава бъдещето на дадена личност. Той ни представя някой от героите си още като млад и е напълно сигурен, че бъдещето на този човек вече присъства вътре в него. Това е една изключително голяма и рядка психологическа дарба, която е свързана с непосредствената проникателност, но надхвърля проникателността. Да вземем Блок, простак и самохвалко, човек без вкус, който обаче изпитва огромно удоволствие от живота; неговият успех просто е заложен в природата му. Това не ни е натрапено грубо, ние сами го долавяме и после се уверяваме, когато от време на време Блок отново се появява. Или нека вземем г-жа Вердюрен. И у нея, по някакъв специфичен начин, има нещо просташко, а често и нелепо, но същевременно тя притежава силен и интересен характер. И тук това заключение не ни е натрапено, ние сами трябва да осъзнаем, че тя умее да преценява хората и още по-добре таланта. В едно променящо се общество нищо не би могло да я спре. Сравнете приемите, които дават Вердюрен, с тези на семейство Виниъринг от „Нашият общ приятел“. Пруст много вероятно е чел „Нашият общ приятел“. Приликата на Саниет с Туемлоу е повече от случайна. Това сравнение ни внушава чувството за неуморимата проникателност на Пруст при изграждане образите на неговите герои, както и за неговия реалистичен поглед, често полуприкрит под шеговития тон и подражанието. Той твърде често се е съблазнявал да украсява и идеализира истината, по-често от болшинството писатели, тъй като е имал толкова други дарби, при това дарби, които понякога си противоречали една на друга. Когато обаче описвал персонажите си, той ги изследвал с упоритостта и безпристрастността на учен и именно затова ни казва толкова много.

Авторът на тези страници би искал да направи и едно лично изявление. Той изказа някои забележки относно „По следите на изгубеното време“. Но ако трябва да избере едно-единствено произведение от европейската литература на двадесетото столетие, няма да се поколебае. Ще избере тъкмо тази книга.

[1] Квартал в Лондон. — Б.пр. ↑

[2] Роман на развитието, на израстването (нем.). — Б.пр. ↑

[3] Анри Бергсон (1859 — 1941) — френски философ идеалист, защитник на интуитивизма. — Б.пр. ↑

ПОСЛЕСЛОВ

Какви заключения можем да направим от живота и творчеството на великите писатели — реалисти? Не би имало голямо значение, ако установим, че те почти всички са били много ниски и пълни хора, невероятно слаби по математика (изключения: Галдос по отношение на ръста и Стендал — на математиката).

В крайна сметка има достатъчно много ниски пълни хора, дори и такива, които не ги бива в математиката, но далеч не всички те са чудесни писатели — реалисти. Може би ще бъде по-полезно да си припомним една-две истини, които според мен, изникват от текста. Тези писатели са били велики; но и великите писатели са писатели, те също са страдали от рисковете и слабостите на своята професия. Видяхме, че и те са се държали като всички други автори, нагаждали са творбите си така, че да отговарят на издателските потребности на тяхното време, често са се занимавали с неща, с които не би трябвало да се занимават, ако не ги е притискала нуждата за пари, а понякога са проявявали определена безпринципност.

По-нататък, освен че приличат на другите писатели, великите писатели приличат и на другите хора. Никой от включените тук автори не може да бъде разглеждан като пример за подражание — с положителност не и Толстой, въпреки целия му стремеж към святост. Вероятно великите писатели много по-трудно от повечето други хора могат да станат примери за подражание по отношение на морала. Айнщайн обичал да казва, че пред всеки друг творчески акт, включително и своя собствен, предпочитал да е написал „Братя Карамазови“. Но тогава той е нямало да съумее до такава степен да се отърси от податливостта на обикновените човешки същества към прегрешения. Великият писател трябва да живее с най-лошия, както и с най-добрия аспект на своята природа. Това не е лесен живот, а много често не е и хармоничен. Ако не друго, това поне трябва да научим, когато четем за тях.

И накрая, има един въпрос, който трудно може да се отбегне. Възможно ли е днес да се напишат такива реалистични романи? Въобще ще бъде ли възможно това някога? Не съм сигурен, че бих могъл да дам оптимистичен отговор. Умишлено не говорих за реалистичните романи на нашето съвремие. Ние не можем да обхванем новата литература в перспектива, а една от поуците от литературната история е, че непосредствените мнения почти винаги са погрешни. Всеки премъдър литератор би трябвало да постави над бюрото си една табелка, на която да е написано, че Сент-Бъов е живял по времето на Стендал, Балзак, Флобер и Бодлер, но е имал доста ниско мнение за всеки един от тях. Аз бих се осмелил да направя предположението, че социалните условия в напредналите западни общества ни най-малко не са подходящи за написването на велики реалистични романи. Ако се размислим над миналото и над живота на писателите, включени в тази книга, ще стигнем до извода, че най-добрите условия за тази цел са: объркан, но активен социален живот, бушуващ около съответния писател; читателска публика, която може и да е малобройна, но да е готова да реагира, да оценява и да вярва, че наистина си струва да се изследват и харесват подобни романи; и преди всичко да съществува надежда по отношение на обществото и на индивида. В западните общества, или поне в някои от тях, първото условие е налице, но не и следващите две. Бих искал да не съм прав, но на мен ми се струва, че всички шансове са срещу нас. От друга страна, аз съм напълно убеден, че реалистичният роман е чудесна художествена форма, която в най-добрите си прояви е създала някои от най-ценните литературни произведения, познати на човека. По дълбочина и обхват той има такива постижения, каквито са немислими за всяко друго литературно изкуство. Затова вярвам, че макар например на Запад да се намира в състояние на покой, той почти сигурно ще се възроди отново — в други общества, на по-различен стадий на развитие от нашия, може би променен и освежен от други културни истории. Ще поема риска да кажа, че дори вече съзирам признаци за това, но за да докажа предположението си, ще трябва да напиша друга книга.

Издание:

Автор: Чарлс Пърси Сноу

Заглавие: Реалистите

Преводач: Мариана Неделчева

Година на превод: 1983

Език, от който е преведено: английски

Издание: първо

Издател: „Народна култура“

Град на издателя: София

Година на издаване: 1983

Тип: сборник

Националност: английска

Печатница: ДПК „Димитър Благоев“ — София

Излязла от печат: май 1983

Отговорен редактор: Юлия Димитрова

Редактор: Жечка Георгиева

Художествен редактор: Стефан Десподов

Технически редактор: Ставри Захариев

Рецензент: Иван Цветков; Димитри Иванов

Художник: Димитър Трендафилов

Коректор: Евдокия Попова; Людмила Стефанова

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/1397>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.